

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЦЕНТР «МАЛА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ»
ІНСТИТУТ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ
НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені М. П. ДРАГОМАНОВА**

Ігор Коляда

Олександр Кирієнко

ЮНІ ІСТОРИКИ-ДОСЛІДНИКИ

***НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК
З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ***

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ – 2015

Редакційна колегія:

О. В. Лісовий, к. філос. н., С. О. Лихота, О. Г. Мережинська, Н. О. Халупко, І. М. Шевченко

Загальна редакція:

Рєєнт О. П., чл.-кор. НАН України, д. іст. н., проф.

Автори:

Коляда І. А., проф. каф. методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, д. істор. н., проф.

Кирієнко О. Ю., наук. сп. Інституту історії України НАН України, доц. каф. суспільних і політичних дисциплін Державного вищого навчального закладу «Київський університет управління та підприємництва», к. істор. н.

Рецензенти:

Ладиченко Т. В., зав. каф. методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, к. іст. н., проф.

Мартенко О. О., зав. науково-методичним центром Управління освіти Броварської міської ради, вчитель історії та правознавства вищої категорії Броварського навчально-виховного об'єднання Київської області

Рекомендовано науково-методичною радою
Національного центру «Мала академія наук України»
(протокол № 2 від 12.03.2014)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист Міністерства освіти і науки України
№ 1/11-2682 від 27.02.2015)

Коляда І. А. Юні історики-дослідники : навч.-метод. посіб. з історії України / І. А. Коляда, О. Ю. Кирієнко ; [відп. за вип. О. Лісовий]. – К., 2015. – 371 с.

Пропонований навчально-методичний посібник складається із програми дослідницько-експериментального напрямку позашкільної освіти «Історія України» та методичних рекомендацій. Матеріали укладені з урахуванням багаторічного досвіду роботи членів предметної комісії та членів журі відділення історії Всеукраїнського конкурсу-захисту учнівських робіт МАН України.

Видання розраховане на педагогічних працівників позашкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних навчальних закладів, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, інститутів післядипломної освіти, а також спеціалістів, які займаються питаннями позашкільної освіти.

© Коляда І. А., Кирієнко О. Ю., 2015
© Національний центр
«Мала академія наук України», 2015

ЗМІСТ

Передмова	6
Програма «Історія України»	7
Пояснювальна записка	7
<i>Основний рівень</i>	11
<i>Вищий рівень, перший рік навчання</i>	25
<i>Вищий рівень, другий рік навчання</i>	35
Список рекомендованих джерел та літератури	46
Методичні рекомендації до програми «Історія України»	55
<i>Основний рівень</i>	55
1. Вступ	55
2. Доісторичний період історії України	58
3. Кочові племена Північного Причорномор'я та античні міста-держави у ранньозалізний вік	64
4. Етногенез слов'ян, становлення та розвиток Давньоруської держави	71
5. Київська Русь у добу розквіту	77
6. Київська Русь за Ярославичів та Мономаховичів	82
7. Розпад держави чи трансформація форми устрою? Київська Русь у добу політичної роздробленості	84
8. «Лиха ти, честь татарська». Монгольське лихоліття	87
9. Українське королівство та його занепад	91
10. Культурне життя Київської Русі та Галицько-Волинської держави	96
11. Українські землі у складі Великого князівства Литовського: латентний період української державності	102
12. Інкorporація українських земель до складу Польського та Угорського королівств, Молдавського князівства, Московської держави, Кримського ханства	104

13. Соціально-економічне, культурне й церковне життя у XIV–XV ст.	107
14. Українські землі у XVI ст. – першій половині XVII ст.	109
15. Церква та розвиток культури у XVI – першій половині XVII ст.	121
16. Українська революція середини XVII ст.	127
17. Українські землі у другій половині XVII ст.	132
18. Українські землі наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст.	137
19. Основи науково-дослідницької діяльності	143
20. Екскурсії, конкурси, тематичні заходи	143
21. Підсумок	144
<i>Вищий рівень, перший рік навчання</i>	145
1. Вступ	145
2. Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій (кін. XVIII – I пол. XIX ст.)	147
3. Суспільно-політичні рухи в Україні у XIX ст.	153
4. Український національно-визвольний рух у XIX ст.	160
5. Соціально-економічний розвиток України у XIX ст. та життя народу	165
6. Україна на початку XX ст.	169
7. Культурне життя в українських землях наприкінці XVIII – на поч. XX ст.	186
8. Україна в Першій світовій війні (1914–1918 рр.)	191
9. Українська національно-демократична революція (1917–1921 рр.)	199
10. Західноукраїнська Народна Республіка	250
11. Політичне життя та економічне становище в Україні в 1919–1921 рр.	254
12. Розвиток культури в умовах Української революції (1917–1921 рр.)	273
13. Основи науково-дослідницької діяльності	275
14. Конкурси, лекторії, екскурсії	276
15. Підсумок	277

<i>Вищий рівень, другий рік навчання</i>	278
1. Вступ	278
2. Радянська Україна (1921–1939 рр.)	279
3. Західноукраїнські землі у міжвоєнний період (1921–1939 рр.)	312
4. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.)	319
5. УРСР у післявоєнний період (друга половина 40-х рр. – початок 50-х рр. ХХ ст.)	324
6. Україна у 50–60-х рр. ХХ ст.: «Хрущовська відлига»	330
7. УРСР в умовах загострення кризи радянської системи (1966–1985 рр.)	335
8. Від бюрократичної «перебудови» до народної революції (1985–1991 рр.)	345
9. Україна – незалежна європейська держава	350
10. Основи науково-дослідницької діяльності	358
11. Конкурси, лекторії, екскурсії	359
12. Підсумок	360
Науково-дослідницька робота учня – члена МАН України: вимоги та методичні рекомендації	361

ПЕРЕДМОВА

В умовах інформаційного суспільства визначальним фактором економічного і соціокультурного поступу є подальше вдосконалення діяльності системи закладів позашкільної освіти України. Сьогодні на державному рівні зроблені істотні кроки у напрямі реформування та подальшого розвитку закладів шкільної і позашкільної освіти. Проте питання методичного забезпечення гурткової роботи, зокрема дослідницько-експериментального напрямку, залишається актуальним.

Вагома роль у зрощенні майбутньої наукової, політичної, бізнесової еліти належить Малій академії наук України. Національний центр «Мала академія наук України», прагнучи відповідати викликам часу, потребам суспільства, активно розробляє та впроваджує нові технології теоретичної, практичної, науково-дослідницької роботи учнівської молоді.

Одним із перспективних і вкрай важливим напрямом подальшого успішного розвитку системи позашкільної освіти є впровадження сучасних педагогічних технологій підготовки обдарованих дітей та молоді до наукової діяльності, яка потребує забезпечення керівників гуртків і секцій високопрофесійною науково-теоретичною та навчально-методичною літературою.

Пропонований навчально-методичний посібник складається із програми дослідницько-експериментального напрямку позашкільної освіти «Історія України», зміст якої спрямований на підготовку учнів МАН у галузі історії України, реалізацію їх творчого, дослідницького потенціалу, та методичних рекомендацій щодо викладання теоретичного матеріалу, проведення практичних занять, використання різних форм роботи з учнями, організації науково-дослідницької діяльності відповідно до змісту навчальної програми. Також у посібнику подано вимоги та рекомендації щодо написання, правильного оформлення, презентації та захисту учнівських дослідницьких робіт на Всеукраїнському конкурсі-захисті МАН України.

Основною метою посібника є допомога керівникам наукових гуртків, секцій в організації поглибленої підготовки учнів з історії України, посиленні регіонального і краєзнавчого напрямку під час вивчення окремих тем, розширенні можливостей для практичної та науково-дослідницької роботи, якісної підготовки до конкурсів-захистів.

Сподівемося, що видання буде корисним педагогічним працівникам позашкільних, загальноосвітніх навчальних закладів, науковим керівникам, спеціалістам, які працюють з обдарованою молоддю.

ПРОГРАМА «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Історія України як навчальний предмет відіграє важливу роль у розвитку особистості. Вивчаючи історію своєї країни, учні розвивають допитливість та уяву, критичне та творче мислення, здатність аналізувати історичні події, шукати відповіді на складні питання сьогодення. В умовах розгортання сучасних процесів глобалізації, формування нової системи цінностей та опанування західної моделі сприйняття реальностей дедалі більше наростає необхідність прагнення пізнати коріння свого минулого, збереження своєї національної самобутності, охорони пам'яток природи, культури та історії малої батьківщини.

Протягом останніх років сфера застосування фахових випробувань з історії України розширилася. Історія України стала базовою дисципліною у наукових відділеннях історії, філософії та суспільствознавства Малої академії наук України. Це потребує поглиблення історичних знань учнів, удосконалення їхніх умінь та навичок під час розв'язання тестових завдань, лаконічного та водночас чіткого й осмисленого викладу розгорнутих відповідей на запропоновані відкриті запитання під час виконання контрольної роботи.

Програма роботи гуртка передбачає поглиблене вивчення процесів та явищ історії України, формування компетентностей, необхідних для проведення самостійних історичних досліджень.

Основні завдання гуртка полягають у формуванні в учнів таких компетентностей:

- *пізнавальної*: поглиблення та засвоєння історичних знань, вивчення специфіки соціально-економічних, політичних, соціокультурних процесів; ознайомлення з основоположними засадами історичного дослідження; оволодіння теоретичними основами наукової діяльності, питань методики, психології, організації і проведення науково-дослідницької діяльності;

- *практичної*: закріплення вивченого матеріалу на основі різних видів завдань; формування навичок дослідницької, пошукової роботи; вмінь розшифрування, аналізу та інтерпретації архівних, актових джерел; засвоєння етики спілкування в процесі записування та збирання краєзнавчого матеріалу, вмиле застосування отриманих знань на практиці; здобуття навичок написання та захисту науково-дослідницької роботи;

- *творчої*: написання науково-популярних статей, публікацій, створення художніх реконструкцій історичних подій, моделей матеріальних пам'яток;

набуття досвіду самостійної роботи, власної творчої діяльності; формування стійкого інтересу до історичної науки, розвиток пізнавальної потреби;

- *соціальної*: виховання поваги до минулого свого народу, участь в охороні, збереженні матеріальних та культурних цінностей України; набуття навичок самостійно здобувати інформацію, коригувати, інтерпретувати в повсякденні; виховання громадської свідомості; формування загальнолюдських і національних культурних цінностей, позитивних емоційно-вольових рис (самостійності, наполегливості, працелюбності тощо).

Програма гуртка розрахована на роботу з учнями 9–11 класів протягом 3 років. Рівень навчання слухачів – основний та вищий. На опрацювання навчального матеріалу відводиться така кількість годин: основний рівень (1 рік) – 216 годин (6 годин на тиждень), вищий рівень (2 роки) – перший рік – 216 годин (6 годин на тиждень) і другий рік – 324 години (9 годин на тиждень). Кількісний склад навчальної групи – 8–12 учнів.

Програму створено відповідно до вимог Державного стандарту базової і повної середньої освіти з освітньої галузі «Суспільствознавство». За основу у програмі взято ключові компоненти, що вивчають у загальноосвітній школі, знання яких мають бути поглиблені на заняттях наукового гуртка шляхом міждисциплінарних зв'язків, широким використанням художньої літератури та ігрових форм навчання.

Програма гуртка спрямована на формування в учнів системного підходу до вивчення історії України, історичного мислення, вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, синхронізувати події і процеси історії України з історією країн Західної та Центрально-Східної Європи, світу.

Навчальна програма передбачає поєднання теоретичного матеріалу з практичними завданнями. Теоретичний матеріал пропонується подавати у формі лекцій з елементами евристичних бесід, дискусій, з використанням мультимедійних презентацій. Пропонуються різноманітні методи навчання: пояснювально-ілюстративний (розповідь, пояснення, міркування, евристична бесіда тощо), репродуктивний (складання тезових конспектів, складних планів, хронологічних таблиць), проблемно-пошуковий (аналіз документів, спогадів очевидців, карикатур, навчальних картин), дослідницький, метод взаємодії викладача та учнів, самостійної роботи учнів тощо.

Серед різноманітних форм проведення практичних робіт перевага надається: семінарам, роботі в малих групах, у парах, «мозковому штурму», діловим іграм, стимуляційним іграм, бліц-опитуванням, роботі з джерелами, роботі з картами, складанню таблиць і схем, розв'язанню завдань різної складності, виконанню творчих завдань.

Окремо відведено години для відвідування музеїв, виставок, пам'яток архітектури та історії, перегляду наукових, науково-популярних кінофільмів, прослуховування відеолекцій; музичних творів тощо.

На заняттях гуртка застосовують різноманітні засоби навчання: друковані видання, наочні матеріали (карти, навчальні картини, ілюстрації, портрети), використовують технічні засоби навчання (комп'ютер, проектор, екранну панель).

Перевірка та оцінювання знань учнів здійснюється під час практичного закріплення матеріалу, захисту дослідницьких робіт, проведення вікторин, брейн-рингів, історичних аукціонів, написання статей, доповідей, рефератів, участі в конференціях, олімпіадах.

Протягом першого року навчання (основний рівень) учні мають оволодіти теоретичним матеріалом, починаючи від доісторичного періоду до входження українських земель наприкінці XVIII ст. до складу Австрійської та Російської імперій, вдосконалити навички аналітичного мислення, порівнювати тенденції політичного, соціально-економічного, соціокультурного розвитку в різні історичні періоди; оволодіти основоположними засадами проведення самостійних наукових досліджень. З метою розвитку дослідницьких умінь за програмою гуртківець має пройти шлях від написання аналітичних есе з певного проблемного питання до самостійного виокремлення чи пошуку проблеми, яка потребує наукового розв'язання.

Під час навчання у гуртку вищого рівня (1-й рік навчання) вихованці продовжують поглиблено вивчати історію України XIX – початку XX ст. Цей період є значно перспективнішим щодо виділення та наукового дослідження обраної слухачем проблеми. Передбачається, що гуртківець вже матиме достатню теоретичну і практичну підготовку, аби приступити до написання і захисту своєї наукової роботи. Великого значення на цьому етапі навчання надають індивідуальній роботі під науковим керівництвом зі структуризації зібраного емпіричного матеріалу, правильності його аналізу, інтерпретації та оформлення його подання у дослідженні.

На другому році навчання вищого рівня учень має завершити теоретичну підготовку з курсу історії України та сформувати всі необхідні історико-просторові, понятійні та концептуальні компетенції. Вихованець має повною мірою володіти навичками аналітичного аналізу, порівняння, узагальнення, а також представити і захистити своє наукове дослідження.

Як підсумок науково-дослідницької роботи учнів пропонується організація наукової конференції, на якій юні науковці презентують результати наукових досліджень та захищають свої роботи.

Програму гуртка можна використовувати під час організації занять у групах індивідуального навчання, які організуються відповідно до Положення про порядок організації індивідуальної та групової роботи в позашкільних навчальних закладах, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 11.08.2004 р. № 651 (зі змінами, внесеними згідно з наказом Міністерства освіти і науки від 10.12.2008 р. № 1123).

Програма є орієнтовною. Керівник гуртка може вносити зміни й доповнення до змісту програми, плануючи свою роботу з огляду на інтереси гуртківців та стан матеріально-технічної бази закладу.

Розподіл годин за темами – орієнтовний. Керівник гуртка, виходячи з рівня підготовки дітей, може визначити, скільки годин потрібно на опанування тієї чи іншої теми, і внести до програми відповідні корективи.

Перелік обладнання у програмі подано як орієнтовний відповідно до можливостей навчального закладу.

Основний рівень

НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№ з/п	Розділ, тема	Кількість годин		
		усього	теоретичні	практичні
1	Вступ	2	1	1
2	Доісторичний період історії України	8	-	-
2.1	Найдавніше населення на території України	(4)	2	2
2.2	Поява скотарства і землеробства	(4)	2	2
3	Кочові племена Північного Причорномор'я та античні міста-держави у ранньозалізний вік	8	-	-
3.1	Кочовики на території України. Перші рабовласницькі держави	(4)	2	2
3.2	Античні міста-держави Північного Причорномор'я	(4)	2	2
4	Етногенез слов'ян, становлення та розвиток Давньоруської держави	8	-	-
4.1	Слов'яни: походження, розселення, господарство, суспільний устрій, вірування, побут, культура	(4)	2	2
4.2	Утворення східнослов'янської держави. Русь за перших князів	(4)	2	2
5	Київська Русь у добу розквіту	4	2	2
6	Київська Русь за Ярославичів та Мономаховичів	4	2	2
7	Розпад держави чи трансформація форми устрою? Київська Русь у добу політичної роздробленості	4	2	2
8	«Лиха ти, честь татарська». Монгольське лихоліття	4	2	2
9	Українське королівство та його занепад	12	-	-

9.1	Галицько-Волинська держава за Романа Мстиславича та у добу «боярської смуги»	(4)	2	2
9.2	Галицько-Волинська держава за Данила Романовича та його наступників	(8)	4	4
10	Культурне життя Київської Русі та Галицько-Волинської держави	8	-	-
10.1	Культура Київської Русі	(4)	2	2
10.2	Культура Галицько-Волинської держави	(4)	2	2
11	Українські землі у складі Великого князівства Литовського (ВКЛ): латентний період української державності	4	2	2
12	Інкорпорація українських земель до складу Польського та Угорського королівств, Молдавського князівства, Московської держави, Кримського ханства	4	2	2
13	Соціально-економічне, культурне й церковне життя у XIV–XV ст.	4	2	2
14	Українські землі у XVI – першій половині XVII ст.	24	-	-
14.1	Виникнення українського козацтва	(8)	4	4
14.2	Запорізька Січ – козацька християнська демократична республіка	(8)	4	4
14.3	Наростання національно-визвольної боротьби наприкінці XVI – у 20–30-ті роки XVII ст.	(8)	4	4
15	Церква та розвиток культури у XVI – першій половині XVII ст.	8	-	-
15.1	Церковне життя в Україні у XVI – першій половині XVII ст.	(4)	2	2

15.2	Українська культура протягом XVI – першої половини XVII ст.	(4)	2	2
16	Українська революція середини XVII ст.	8	4	4
17	Українські землі у другій половині XVII ст.	8	4	4
18	Українські землі наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст.	8	4	4
19	Основи науково-дослідницької діяльності	72	30	42
20	Екскурсії, конкурси, тематичні заходи	12	4	8
21	Підсумок	2	2	-
Разом		216	101	115

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

1. Вступ (2 год)

Мета, завдання роботи гуртка. Ознайомлення з порядком і планом роботи гуртка. Організаційні моменти.

Основи періодизації історії України, поворотні моменти й епохальні події. Рекомендована література.

Практична робота. Проведення дискусії з проблемних питань.

2. Доісторичний період історії України (8 год)

2.1. Найдавніше населення на території України (4 год)

Хронологічні рамки давньої історії України, її періодизація. Освоєння людьми теренів сучасної України. Стоянки первісних людей. Форми соціальної організації.

Практична робота. Бліц-опитування або гра «мікрофон». Зазначення на карті найбільш відомих стоянок найдавніших людей. Характеристика знарядь праці. Обговорення проблемних питань за темою заняття.

2.2. Поява скотарства і землеробства (4 год)

Перехід до відтворюючого господарства та його соціальні наслідки. Зародження перших релігійних уявлень і мистецтва. Трипільська культура. Прабатьківщина, розселення, господарство і побут трипільців.

Практична робота. Проведення індивідуальної роботи з колективною перевіркою. Виконання індивідуальних завдань та представлення результатів. Написання історичного есе.

3. Кочові племена Північного Причорномор'я та античні міста-держави у ранньозалізний вік (8 год)

3.1. Кочовики на території України. Перші рабовласницькі держави (4 год)

Хронологічні межі раннього залізного віку. Іранські, германські та тюркські кочові племена на Півдні України. Перші письмові згадки про кіммерійців, скіфів, сарматів: господарський та культурний уклад життя. Господарській та суспільний устрій готів, гунів. Археологічні пам'ятки ранньозалізного віку на території України.

Практична робота. Проведення брейн-рингу. Складання порівняльної таблиці «Кочівники на території України». Робота з джерелами.

3.2. Античні міста-держави Північного Причорномор'я (4 год)

Причини грецької колонізації. Утворення, населення, господарське життя, політичний устрій і духовне життя грецьких міст Північного Причорномор'я. Боспорське царство і повстання під проводом Савмака.

Практична робота. Робота з картою та картками. Робота з джерелами. Складання таблиці «Античні міста Північного Причорномор'я». Виконання творчих завдань.

4. Етногенез слов'ян, становлення та розвиток Давньоруської держави (8 год)

4.1. Слов'яни: походження, розселення, господарство, суспільний устрій, вірування, побут, культура (4 год)

Походження та розселення слов'ян. Велике переселення народів (IV–VI ст.). Антський племінний союз: політичний устрій, відносини з готами, гунами, аварами. Вірування та звичаї слов'ян. Авари.

Практична робота. Проведення бліц-опитування. Обговорення питань. Виконання творчих завдань.

4.2. Утворення східнослов'янської держави. Русь за перших князів (4 год)

Розселення племінних союзів східних слов'ян VIII–IX ст. на території сучасної України. Сусіди східнослов'янських племен. Князювання Аскольда. Аскольдове хрещення Русі. Правління Олега. Князь Ігор. Походи проти

Візантії. Причини та результати повстання древлян. Княгиня Ольга, її реформи. Святослав-завойовник та його походи. Суспільний устрій Київської держави у IX–X ст. Склад і заняття населення. Життя людей у селі. Міста і міське життя.

Практична робота. Проведення бесіди за запитаннями. Складання порівняльних таблиць «Внутрішня політика київських князів у IX–X ст.» та «Зовнішня політика київських князів у IX–X ст.». Робота з джерелами. Вирішення завдань підвищеної складності. Виконання творчого завдання.

5. Київська Русь у добу розквіту (4 год)

Початок правління князя Володимира. Територіальне зростання Київської держави. Внутрішня і зовнішня політика Володимира. Запровадження християнства як державної релігії. Міжусобна боротьба між синами Володимира Великого. Утвердження Ярослава у Києві, його внутрішня та зовнішня політика. Розбудова Києва. «Руська правда».

Практична робота. Обговорення питань. Виконання індивідуальних та тестових завдань.

6. Київська Русь за Ярославичів та Мономаховичів (4 год)

Київська держава за часів правління Ярославичів. Боротьба між Ярославичами за Київський престол. Любецький з'їзд князів. Посилення великокнязівської влади за Володимира Мономаха, його внутрішня і зовнішня політика. Правління Мстислава Володимировича.

Практична робота. Робота з джерелами. Складання порівняльної таблиці «Народні рухи у Києві». Виконання творчих завдань.

7. Розпад держави чи трансформація форми устрою?

Київська Русь у добу політичної роздробленості (4 год)

Політичний і соціально-економічний розвиток Київського і Переяславського князівств середини XII – першої половини XIII ст. Політичний і соціально-економічний розвиток Чернігівського князівства середини XII – першої половини XIII ст. «Слово о полку Ігоревім» – історичне джерело і літературна пам'ятка Давньої Русі. Політичний і соціально-економічний розвиток Галицького і Волинського князівств. Піднесення Галицького князівства за Володимира та Ярослава Осмомисла.

Практична робота. Проведення бліц-опитування. Бесіда за запитаннями. Робота з джерелами.

8. «Лиха ти, честь татарська...». Монгольське лихоліття (4 год)

Перший похід монголів на Русь. Вторгнення хана Батия на землі Південно-Західної Русі. Золотоординське панування. Всесвітньо-історичне значення боротьби Русі з монголами.

Практична робота. Проведення бліц-опитування за запитаннями. Робота з джерелами. Обговорення питань.

9. Українське королівство та його занепад (12 год)

9.1. Галицько-Волинська держава за Романа Мстиславича та у добу «боярської смуги» (4 год)

Утворення Галицько-Волинської держави за Романа Мстиславича. Боротьба синів Романа Мстиславича за відродження Галицько-Волинської держави.

Практична робота. Виконання практичних завдань та індивідуальної роботи над запитаннями.

9.2. Галицько-Волинська держава за Данила Романовича та його наступників (8 год)

Внутрішня та зовнішня політика князя Данила Романовича. Коронація Данила. Наступники Данила Романовича. Правління короля Юрія I. Останні галицько-волинські князі. Боротьба Польщі, Угорщини та Литви за Галицько-Волинську спадщину в 40–80-ті роки XIV ст. Волинь за правління князя Любарта.

Практична робота. Проведення бесіди за запитаннями. Робота з джерелами. Виконання індивідуальних завдань. Доведення думки.

10. Культурне життя Київської Русі та Галицько-Волинської держави (8 год)

10.1. Культура Київської Русі (4 год)

Розвиток писемності, освіти, науки на теренах Русі. Усна народна творчість. Книжні пам'ятки. Літописання. Архітектура та мистецтво. Культурні надбання Київської держави сьогодні.

Практична робота. Проведення бесіди за запитаннями. Робота з джерелами. Виконання практичних завдань.

10.2. Культура Галицько-Волинської держави (4 год)

Особливості розвитку культури Галицько-Волинської держави. Освіта. Літописання. Архітектура й образотворче мистецтво. Історичне значення Галицько-Волинської держави.

Практична робота. Виконання тестових завдань. Підготовка аргументованих відповідей на питання. Виконання індивідуальних творчо-дослідницьких завдань з опису пам'яток історії, архітектури або живопису.

11. Українські землі у складі Великого князівства Литовського (ВКЛ): латентний період української державності (4 год)

Включення українських земель до складу Великого князівства Литовського. Суспільно-політичний устрій Великого князівства Литовського. Кревська унія. Політика великого князя литовського Вітовта щодо українських земель. Виступ литовсько-руської знаті на чолі з князем Свидригайлом. Відновлення та остаточна ліквідація Київського і Волинського удільних князівств.

Практична робота. Проведення бесіди за запитаннями. Робота з джерелами. Виконання індивідуальних завдань.

12. Інкorporація українських земель до складу Польського та Угорського королівств, Молдавського князівства, Московської держави, Кримського ханства (4 год)

Етапи включення українських земель до складу Польського королівства. Передумови Люблінської унії. Люблінський сейм 1569 року. Закарпаття під владою Угорщини. Буковина у складі Молдавського князівства. Завоювання Московською державою Чернігово-Сіверських земель. Утворення Кримського ханства. Перехід кримських ханів у васальну залежність від Османської імперії. Початок татарських походів на українські землі.

Практична робота. Складання порівняльної таблиці «Українські землі під владою Литви та Польщі». Робота з картою. Підготовка відповідей на запитання. Виконання творчих завдань.

13. Соціально-економічне, культурне й церковне життя у XIV–XV ст. (4 год)

Соціальна структура суспільства. Панівні верстви населення, їхнє повсякденне життя. Становище духівництва та церковні відносини. Сільське господарство. Зростання міст. Магдебурзьке право. Міське населення та його спосіб життя. Розвиток ремесел і торгівлі. Особливості розвитку культури українських земель у другій половині XIV – XV ст. Освіта. Юрій із Дрогобича. Початок українського книговидання. Швайпольт Фіоль. Архітектура й містобудування. Малярство та книжкова мініатюра.

Практична робота. Проведення бесіди за запитаннями. Робота з джерелами. Складання ієрархічної соціальної драбини «українського суспільства» кінця XIV–XV ст. Виконання творчих завдань.

14. Українські землі у XVI – першій половині XVII ст. (24 год)

14.1. Виникнення українського козацтва (8 год)

Суспільно-політичні та соціально-економічні зміни в українських землях після Люблінської унії. Становище непривілейованих верств населення. Причини появи українського козацтва та джерела його формування. Дмитро Байда-Вишневецький та його роль в організації козацького життя.

Практична робота. Проведення бліц-опитування. Робота з картою. Обговорення проблемних питань. Робота з джерелами. Індивідуальна дослідницько-пошукова робота. Виконання творчих завдань.

14.2. Запорізька Січ – козацька християнська демократична республіка (8 год)

Військове мистецтво козацтва. Утворення реєстрового козацтва. Господарська діяльність козаків. Політика польського уряду щодо козацтва. «Доба героїчних походів». Історичне значення Запорізької Січі.

Практична робота. Складання таблиць «Виникнення козацтва» та «Характеристика боротьби козацтва проти татар і турків у XVI – першій половині XVII ст.». Аналітична робота з джерелами. Проведення бесіди за запитаннями. Обговорення проблемних питань. Виконання творчих завдань.

14.3. Наростання національно-визвольної боротьби наприкінці XVI – у 20–30-ті роки XVII ст. (8 год)

Причини наростання козацько-селянського невдоволення. Привід, хід і наслідки повстань під проводом Х. Косинського, С. Наливайка. Битва в урочищі Солониця. Козацько-селянські повстання 1625 та 1630 рр., перші козацько-польські договори. Спорудження фортеці Кодак. Повстання під проводом Івана Сулими. Козацько-селянське повстання 1637–1638 рр. Причини поразок козацько-селянських повстань та їх історичне значення. Зміст «Ординації 1638 року». Доба «золотого спокою».

Практична робота. Проведення історичної вікторини. Робота з картою. Складання таблиці «Козацькі повстання кінця XVI – у 20–30 рр. XVII ст.». Робота з джерелами. Виконання індивідуальних завдань.

15. Церква та розвиток культури у XVI – першій половині XVII ст. (8 год)

15.1. Церковне життя в Україні у XVI ст. – першій половині XVII ст. (4 год)

Реформаційні та контрреформаційні рухи в Україні. Православні братства. Львівська братська школа. Становище церкви. Розвиток полемічної літератури. Церковні собори в Бересті 1596 р., утворення Української греко-католицької церкви. Відновлення православної ієрархії. «Могилянська доба» в історії української православної церкви.

Практична робота. Проведення бесіди за запитаннями. Складання таблиці «Найбільші братства в Україні». Виконання практичних (колективних та індивідуальних) завдань. Творче інтерпретаційне завдання.

15.2. Українська культура протягом XVI – першої половини XVII ст. (4 год)

Умови розвитку культури. Розвиток української мови. Шкільництво. Острозька академія. Рукописна книга та книговидання. Архітектура й містобудування. Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво.

Практична робота. Проведення вікторини «Визначні діячі української культури». Складання таблиці «Українська культура XVI – першої половини XVII ст.». Робота з джерелами.

16. Українська революція середини XVII ст. (8 год)

Передумови та початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького. Воєнні дії 1648–1649 рр. Держава Війська Запорозького. Воєнно-політичні події 1650–1653 рр. Україно-московський договір. Воєнні дії 1654–1657 рр. Підсумки та історичне значення Української революції середини XVII ст.

Практична робота. Робота з картою. Проведення історичного мікрофону та гри «хронограф». Проведення бесіди за запитаннями. Складання таблиць і схем. Виконання індивідуальних завдань.

17. Українські землі у другій половині XVII ст. (8 год)

Становище в Гетьманщині після смерті Б. Хмельницького. Гетьман І. Виговський, його зовнішня та внутрішня політика. Гадяцький трактат 1658 р. Московсько-українська війна 1658–1659 рр. Переяславський договір 1659 р. «Чуднівська кампанія» 1660 р. та укладення Слободищенської угоди. Боротьба за владу на Лівобережній Україні. Андрусівське перемир'я 1667 р. Гетьманування П. Дорошенка. Чигиринські походи турецько-татарського

війська. Бахчисарайський мир. Занепад Правобережжя, його перехід під владу Польщі. Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної Гетьманщини. Органи влади. Заходи гетьманів щодо захисту державних інтересів Гетьманщини. Соціальний устрій.

Слобідська Україна в другій половині XVII ст. Заснування слобідських міст. Особливості її адміністративно-політичного та соціального устрою.

Запорозька Січ у складі Гетьманщини. Участь запорожців у війнах проти Польщі, Османської імперії та Кримського ханства. Політика уряду Московії щодо Запорізької Січі.

Практична робота. Проведення вікторини. Складання порівняльних таблиць «Договори гетьманів із Москвою», «Договори з Польщею» та «Втрата територіальної цілісності українськими землями у другій половині XVII ст.». Обговорення запитань. Аналітична робота з джерелами. Виконання індивідуальних творчих завдань.

18. Українські землі наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. (8 год)

Гетьманщина наприкінці XVII – на початку XVIII ст. «Вічний мир». Перший Кримський похід. Обрання гетьманом І. Мазепи. Коломацькі статті 1687 р. Зовнішня та внутрішня політика гетьмана І. Мазепи.

Правобережна Україна наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Відродження козацького устрою на Правобережній Україні. Повстання Семена Палія. Україна в подіях Північної війни. Українсько-шведський союз. Полтавська битва. Гетьман І. Мазепа в історії України. Становище в Україні після Полтавської битви та політика російського уряду у сфері економіки та культури. П. Орлик і його Конституція. Гетьман І. Скоропадський. Діяльність Малоросійської колегії. Старшинська опозиція. П. Полуботок. Відновлення гетьманства. «Рішительні пункти». Гетьман Д. Апостол, його реформи. Діяльність «Правління гетьманського уряду».

Особливості розвитку культури. Освіта і друкарство. Києво-Могилянська академія. Розвиток літератури: поезія, богословські твори, літописна та історична проза. Графіка. Живопис. Музика. Театр. Архітектура. Скульптура.

Практична робота. Проведення історичної вікторини. Обговорення проблемних питань. Складання таблиць «Русько-турецькі війни другої половині XVIII ст.», «Архітектура України XVIII ст.» та «Українська література XVIII ст.». Виконання індивідуальних творчих завдань.

19. Основи науково-дослідницької діяльності (72 год)

Поняття про дослідницьку діяльність. Основні види досліджень (теоретичне, експериментальне, індивідуальне, групове, колективне, комбіноване). Види учнівських дослідницьких робіт. Поняття актуальності й новизни дослідження. Етапи проведення історичного дослідження. Поняття першоджерел, наукової літератури, варіанти їх пошуку, фіксації та групування. Науковий апарат дослідницької роботи. Формулювання теми роботи, її мети і завдань. Рекомендації щодо складання плану роботи. Аналіз та обробка теоретичного матеріалу. Вимоги до оформлення списку використаної літератури. Основи ораторського мистецтва.

Практична робота. Вибір теми для наукового реферату. Первинна інформаційна обробка теми. Пошук та фіксація літератури. Робота з каталогами бібліотек, науково-бібліографічними інтернет-порталами. Складання плану реферату. Збирання матеріалу в бібліотеці, Інтернеті. Опрацювання зібраних матеріалів. Оформлення роботи. Формування списку використаної літератури. Створення мультимедійної презентації. Підготовка до публічного виступу. Захист наукового реферату.

20. Екскурсії, конкурси, тематичні заходи (12 год)

Участь у конференціях, конкурсах, тематичних заходах. Екскурсії до музеїв. Зустрічі із науковцями. Наукові читання, тематичні заходи.

21. Підсумок (2 год)

Підбиття підсумків роботи гуртка за навчальний рік. Відзначення кращих вихованців. Рекомендації щодо подальшої дослідницької роботи. Завдання на літо.

ПРОГНОЗОВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ

Учні мають знати:

- хронологічні межі періодів давньої, середньовічної та ранньомодерної історії України;
- історичні дати найважливіших подій і процесів IX–XIII ст.; XVI–XVIII ст.;
- причини, хід і наслідки історичних процесів: розвиток матеріальної і духовної культури соціуму періоду Давньої історії України; етногенез східних слов'ян; процес становлення, розвитку і занепаду Київської Русі та Галицько-Волинської держави; включення українських земель до складу сусідніх держав; виникнення козацтва та перетворення його на основу

українського державотворення XVII–XVIII ст.; ліквідація проявів української автономії наприкінці XVIII ст.;

- вплив особистісного фактора на розгортання таких процесів, як становлення, розквіт Київської Русі та Галицько-Волинської держави, Українська революція середини XVII ст., громадянська війна другої половини XVII ст., національно-культурне будівництво у період Просвітництва та бароко;
- найголовніші поняття «археологічна культура», «колонізація», «вотчинне землеволодіння», «панщина», «магдебурзьке право», «унія», «покозачення», «реєстрове козацтво», «клейноди», «Національно-визвольна війна», «Руїна», «козацьке бароко»;
- основні факти біографії історичних діячів: Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Дмитра Байди-Вишневецького, Петра Конашевич-Сагайдачного, Петра Могили, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Григорія Сковороди та ін.;
- основні архітектурні, мистецькі цінності та пам'ятки України;
- суспільну ієрархію та структуру, характер економічних відносин соціуму у різні історичні періоди та епохи;
- характер участі, героїзм та подвиг українського народу у військових конфліктах, що траплялися в історії нашої держави;
- картографічний (територія розселення тих чи інших племен, кордони держав та окремих земель, відображення на карті ходу повстань, воєн, економічних процесів тощо) та наочний матеріал (зображення предметів посуду, прикрас, знарядь праці, зброї, архітектурних та мистецьких пам'яток, портретів історичних діячів);
- історію рідного краю, місце регіону в контексті загальноісторичних подій і процесів;
- види наукових досліджень;
- якісні характеристики наукової роботи та її відмінності від реферативного повідомлення;
- основні етапи наукової роботи;
- методи аналізу першоджерел, методи дослідницької роботи;
- вимоги до оформлення науково-дослідницької роботи;
- правила бібліографічного опису;
- вимоги до оформлення доповіді та презентації;
- основи публічного виступу.

Учні повинні вміти:

- грамотно, логічно та змістовно викладати свої знання, думки, оцінки;
- вживати наукову термінологію;
- працювати над завданнями індивідуально, у малих групах та колективно;
- виважено, змістовно вести дискусію;
- публічно виступати, активно брати участь у колективному обговоренні поставленого питання чи проблеми;
- працювати з картою;
- працювати з текстом наукового, науково-популярного чи навчального видання;
- аналізувати джерела, ставити до нього певні евристичні запитання і давати на них відповіді;
- виявляти причинно-наслідкові зв'язки;
- надавати стисло та розгорнуту характеристику історичному явищу, події чи процесу;
- правильно визначати значення та роль тієї чи іншої події, процесу, явища;
- об'єктивно оцінювати роль того чи іншого історичного діяча;
- складати синхроністичні та порівняльні таблиці;
- висловлювати власні міркування щодо тих чи інших подій, явищ, процесів;
- критично оцінювати ті чи інші судження;
- складати план індивідуальної дослідницької роботи;
- формулювати тему, мету, об'єкт, предмет і завдання наукового дослідження;
- визначати методи науково-дослідницької роботи;
- вибирати та опрацьовувати необхідну для досліджень інформацію;
- аналізувати важливість наукового дослідження відповідно до його етапів та розділів роботи;
- оформляти науково-дослідницьку роботу відповідно до вимог;
- оформляти доповідь та презентацію відповідно до вимог;
- виголошувати доповідь.

Учні мають набути досвід:

- виконання творчих та індивідуальних творчо-дослідницьких завдань;
- вирішення завдань підвищеної складності;
- складання схем і порівняльних таблиць;
- роботи з картами;
- роботи з документами;
- вибору теми для наукового реферату;
- збору матеріалу в бібліотеці, Інтернеті;

- роботи з каталогами бібліотек, науково-бібліографічними інтернет-порталами;
- аналізу, систематизації, узагальнення зібраної інформації;
- складання плану реферату;
- оформлення роботи;
- формування списку використаної літератури;
- створення мультимедійної презентації;
- підготовки до публічного виступу;
- захисту наукового реферату;
- участі у конференціях, конкурсах, тематичних заходах.

Вищий рівень, перший рік навчання

НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№ з/п	Розділ, тема	Кількість годин		
		усього	теоретичні	практичні
1	Вступ	2	1	1
2	Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій (кін. XVIII – I пол. XIX ст.)	10	4	6
3	Суспільно-політичні рухи в Україні у XIX ст.	8	4	4
4	Український національно-визвольний рух у XIX ст.	12	6	6
5	Соціально-економічний розвиток України у XIX ст. та життя народу	8	4	4
6	Україна на початку XX ст.	8	4	4
7	Культурне життя в українських землях наприкінці XVIII – на поч. XX ст.	8	4	4
8	Україна в Першій світовій війні (1914–1918 рр.)	8	4	4
9	Українська національно-демократична революція (1917–1921 рр.)	40	-	-
9.1	Початок Української революції. Революція на підйомі.	(8)	4	4
9.2	УЦР у період Української Народної Республіки (листопад 1917 – січень 1918 рр.)	(8)	4	4
9.3	Проголошення незалежності УНР. Останні місяці Центральної Ради (січень – квітень 1918 р.)	(8)	4	4
9.4	Українська держава гетьмана Павла Скоропадського	(8)	4	4
9.5	Директорія. Відновлення УНР	(8)	4	4
10	Західноукраїнська Народна Республіка	8	4	4

11	Політичне життя та економічне становище в Україні в 1919–1921 рр.	10	4	6
12	Розвиток культури в умовах Української революції (1917–1921 рр.)	4	2	2
13	Основи науково-дослідницької діяльності	72	20	52
14	Конкурси, лекторії, екскурсії	16	2	14
15	Підсумок	2	1	1
Разом		216	92	126

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

1. Вступ (2 год)

Ознайомлення з порядком роботи гуртка. Мета і завдання роботи на поточний навчальний рік. Основні етапи роботи. Організаційні питання. Коротка доповідь керівника гуртка: «Формування модерної української нації».

Практична робота. Проведення дискусії з проблемних питань.

2. Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій (кін. XVIII – I пол. XIX ст.) (10 год)

Українські землі у складі Російської імперії: адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ. Національне та соціальне становище українського населення. Буржуазні риси повсякденного життя у побуті мешканців міста і села. Життя великих міст. Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії: адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ. Вплив міжнародних відносин на розвиток українських земель у першій третині XIX ст. Україна в російсько-турецькій війні 1806–1812 рр. та російсько-французькій війні 1812 р. Азовське козацьке військо.

Практична робота. Проведення бесіди за запитаннями. Практикум зі складання порівняльних таблиць: «Українські території, що приєднані до складу Російської імперії», «Політика російського уряду щодо українських земель», «Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії», «Українські землі у складі двох імперій». Проведення хронологічного лото «Наддніпрянська Україна в системі міжнародних відносин I пол. XIX ст.». Робота з джерелами. Виконання індивідуальних завдань.

3. Суспільно-політичні рухи в Україні у XIX ст. (8 год)

Поширення ідей Просвітництва у Західній Україні. Пробудження національного життя. Українська національна ідея в середовищі греко-католицьких священиків. «Руська трійця». Масонство в Україні. Україна в програмних документах декабристів. Повстання Чернігівського полку. Україна в умовах польського повстання 1830–1831 рр. Суспільно-політичний рух в Україні у другій половині XIX ст. Україна і Польське повстання 1863–1864 рр. Рух народників. Селянські виступи.

Практична робота. Робота з джерелами. Складання порівняльних таблиць: «Суспільно-політичний рух в Україні у I половині XIX ст.», «Соціальна боротьба в Україні у першій половині XIX ст.», «Соціальні рухи у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX століття». Виконання тренувальних вправ. Робота з картою. Проведення історичної вікторини. Бесіда за запитаннями. Обговорення питань.

4. Український національно-визвольний рух у XIX ст. (12 год)

Початок національного відродження. Українська автономістська ідея. Український національно-визвольний рух у 30–40-х рр. XIX ст. Кирило-Мефодіївське братство. Роль і місце Тараса Шевченка у національно-визвольному русі. Національно-визвольний рух на західноукраїнських землях під час революції в Австрійській імперії 1848–1849 рр. Головна Руська рада. Громадівський рух у Наддніпрянській Україні. М. Драгоманов і політизація українського руху. Москвофіли, народовці та радикали у Західній Україні. Іван Франко: його місце та роль в українському національно-визвольному русі. Утворення перших політичних партій. Українське питання, його головні засади і принципи.

Практична робота. Заповнення порівняльних таблиць: «Українське національне відродження на початку XIX ст.», «Українське національне відродження першої половини XIX століття», «Кирило-Мефодіївське товариство», «Гурток хлопоманів та громадівський рух», «Суспільні рухи на західноукраїнських землях». Бесіда за запитаннями. Обговорення питань.

5. Соціально-економічний розвиток України у XIX ст. та життя народу (8 год)

Соціально-економічний розвиток України у першій половині XIX ст. Занепад феодально-кріпосницької системи. Вплив аграрної реформи уряду Франца-Йосифа 1848 р. на розвиток економіки у західноукраїнських землях. Наддніпрянська Україна в умовах «Доби великих реформ» 60–80-х рр. XIX ст.

Економічна політика царського уряду. Соціально-економічний розвиток України у другій половині XIX ст. Завершення промислового перевороту.

Практична робота. Розгляд проблемних питань. Робота з джерелами. Обговорення проблем. Робота з картою.

6. Україна на початку XX ст. (8 год)

Особливості соціально-економічного розвитку в умовах формування індустріального суспільства. Столипінська аграрна реформа. Суспільно-політичні рухи в Україні. Революційні події 1905–1907 рр. в Україні. Український національно-визвольний рух. М. Міхновський і його «Самостійна Україна». Формування багатопартійності. Суспільно-політичне життя Наддніпрянської України у післяреволюційну добу і напередодні Великої війни.

Практична робота. Виконання практичних завдань. Робота з джерелами. Обговорення питань.

7. Культурне життя в українських землях наприкінці XVIII – на поч. XX ст. (8 год)

Культурне життя в українських землях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Особливості розвитку культури. Освіта. Вищі навчальні заклади. Наука та наукові товариства. Драматургія. Архітектура і містобудування. Живопис. Музика. Музеї. Українські підприємці-благодійники.

Практична робота. Проведення історичного лото. Бесіда за запитаннями. Складання порівняльних таблиць: «Реформи системи освіти в Українських землях першої та другої половини XIX ст.», «Музика і театр першої та другої половини XIX ст.», «Особливості релігійного життя у другій половині XIX ст.». Виконання індивідуальних завдань.

8. Україна у Першій світовій війні (1914–1918 рр.) (8 год)

Українські землі напередодні війни. Плани Антанти і Троїстого союзу щодо України. Хід військових дій на території України в 1914–1916 рр. Політика російського та австро-угорського урядів на українських землях в умовах війни. Соціально-економічне становище українських земель. Українські січові стрільці. Боротьба за автономію та самостійність України на фронті і в тилу. Союз визволення України, його політична платформа і практична діяльність.

Практична робота. Робота з картою. Виконання тренувальних завдань. Робота з джерелами. Обговорення питань.

9. Українська національно-демократична революція (1917–1921 рр.)

(40 год)

9.1. Початок Української революції. Революція на підйомі (8 год)

Утворення Української Центральної Ради, її керівництво, партійний склад і політична програма. М. Грушевський. Початок українізації армії. Поява «Вільного козацтва». Український Національний Конгрес. II Всеукраїнський військовий з'їзд. I Універсал Центральної Ради. Утворення Генерального секретаріату. В. Винниченко. II Універсал Центральної Ради. Збройний виступ самостійників та їхня поразка.

Практична робота. Складання порівняльної таблиці на основі аналізу першоджерел. Бесіда за запитаннями. Робота з джерелами.

9.2. УЦР у період Української Народної Республіки (листопад 1917 – січень 1918 рр.) (8 год)

Соціально-політичні сили в Україні восени 1917 р. Україна у жовтневі дні 1917 р. Третій Універсал Центральної Ради. Утворення УНР. Конфлікт між УЦР та Раднаркомом. Проголошення радянської влади в Україні. Вторгнення радянських військ в Україну. Війна Радянської Росії з УНР.

Практична робота. Виконання тестових завдань. Розгадування історичного кросворду. Робота з картою. Розгляд схеми бою під Крутами та бесіда за запитаннями. Робота з джерелами.

9.3. Проголошення незалежності УНР. Останні місяці Центральної Ради (січень – квітень 1918 р.) (8 год)

Зовнішні та внутрішні мотиви проголошення незалежності УНР. Четвертий Універсал Центральної Ради. Берестейський мирний договір. Перша спроба радянської України. Німецька та австро-угорська окупація України. Падіння Центральної Ради.

Практична робота. Виконання тестових завдань. Складання порівняльної таблиці. Робота з джерелами. Доведення міркування. Обговорення питань.

9.4. Українська держава гетьмана Павла Скоропадського (8 год)

Вступ німецько-австрійських військ до України. Конфлікт Центральної Ради з німецько-австрійською адміністрацією та правоконсервативними силами України. Прийняття Конституції УНР. Переворот 29 квітня 1918 р. Гетьман П. Скоропадський та його уряд. Внутрішня та зовнішня політика Української держави. Ставлення політичних партій до гетьманського режиму. Селянські повстання влітку – восени 1918 р. Н. Махно. Анулювання РСФРР Брестського миру та наслідки цієї акції для України.

Практична робота. Складання порівняльної таблиці «Здобутки та прорахунки внутрішньої політики гетьмана П. Скоропадського». Бесіда за запитаннями. Робота з джерелами. Проведення тестування. Виконання індивідуальних завдань.

9.5. Директорія. Відновлення УНР (8 год)

Політичний курс Директорії. С. Петлюра. Трудовий конгрес. Отаманщина. Більшовицька агресія проти УНР. Війська Антанти на Півдні України. Розклад армії УНР. Поразка Директорії.

Практична робота. Складання порівняльних таблиць: «Політика гетьмана П. Скоропадського і Директорії», «Основні засади політики Директорії УНР». Робота з джерелами. Робота з картою. Бесіда за запитаннями. Виконання тестових та індивідуальних завдань.

10. Західноукраїнська Народна Республіка (8 год)

Проголошення ЗУНР. Організація держави на західноукраїнських землях. Є. Петрушевич. К. Левицький. Злука УНР і ЗУНР. Соціально-економічні перетворення в ЗУНР. Польсько-український конфлікт. Створення Української Галицької Армії. Наступ польських військ і відхід української армії до Збруча. Дипломатична діяльність ЗУНР. Причини поразки ЗУНР. Поглинення Північної Буковини, Бессарабії та Закарпаття іноземними державами.

Практична робота. Бесіда за запитаннями. Заповнення таблиці «Соціально-економічні реформи ЗУНР». Робота з картою і джерелами. Виконання тестових завдань. Проведення історичних дебатів та ділової гри «Прес-конференція».

11. Політичне життя та економічне становище в Україні 1919–1921 рр. (10 год)

Формування більшовицького режиму в Україні та його політика. Х. Раковський. Націоналізація промисловості. Аграрна реформа. Продовольча диктатура. Селянські виступи. Становище українських партій. Наступ білогвардійців в Україні. Контрнаступ об'єднаних українських армій. Поразка армії УНР. Денікінський режим. Контрнаступ радянських військ і поразка денікінців. Відновлення більшовицького режиму. Всеукраїнськом. Відновлення політики «воєнного комунізму». Напрямок комуністичного руху в Україні (КП(б)У, УКП(б), УКП). Варшавська угода між УНР і Польщею 1920 р. Польсько-радянська війна, її наслідки. Розгром більшовиками військ Врангеля і махновського руху.

Практична робота. Робота з уривками художніх творів і спогадами сучасників подій. Робота з джерелами. Робота з картою. Бесіда за запитаннями. Складання схеми органів радянської влади 1920 р. в Україні. Обговорення питань. Складання «хронологічної стрічки». Висловлення думок щодо проблемних питань. Виконання тестових та індивідуальних завдань.

12. Розвиток культури в умовах Української революції (1917–1921 рр.) (4 год)

Суспільно-політичні умови розвитку української культури. Розвиток літератури, освіти, науки, театральне і мистецьке життя. Становлення Української академії наук. Політика більшовиків у галузі культури.

Практична робота. Проведення репродуктивної бесіди. Виконання індивідуальних завдань.

13. Основи науково-дослідницької діяльності (72 год)

Перспективні напрями досліджень історії України XIX – поч. XX ст. Вибір теми наукового дослідження та її обґрунтування. Об'єкт, предмет дослідження. Структура наукового дослідження. Правила оформлення вступної частини наукової роботи. Аналіз проблеми у науковій літературі – поняття історіографії. Обґрунтування актуальності та відповідності проблеми сучасним вимогам суспільства. Методи дослідження. Теоретична і практична цінність науково-дослідницької роботи. Підготовчий етап до написання роботи. Робота з джерелами та літературою. Методи обробки джерел і літератури. Написання та оформлення науково-дослідницької роботи. Підготовка до захисту науково-дослідницької роботи. Вимоги до доповіді. Рекомендації з оформлення наочних матеріалів. Використання технічних засобів. Основи публічних виступів та етикет дискусії.

Практична робота. Розробка концепції дослідження, визначення мети і завдань роботи. Створення перспективного схематичного плану дослідницької діяльності. Складання плану-проспекту наукової роботи. Вибір методів дослідження. Підбір джерел, літератури, їх опрацювання. Створення вступної частини наукового дослідження. Структурування основної частини наукової роботи, укладання розділів (написання основного тексту роботи), формування узагальнень і висновків. Оформлення посилань та відповідного наукового апарату. Оформлення згідно з останніми вимогами списку використаних джерел і літератури. Укладання додатків. Редагування та корегування роботи, підготовка матеріалів до друку.

Написання доповіді і підготовка до публічного захисту. Обговорення виступів, визначення недоліків, коментування, поради.

14. Конкурси, лекторії, екскурсії (16 год)

Участь у конференціях, конкурсах, олімпіадах, виставках. Екскурсії до музеїв. Зустрічі із науковцями. Наукові читання, лекторії, тематичні заходи.

15. Підсумок (2 год)

Підбиття підсумків роботи гуртка за навчальний рік. Відзначення кращих вихованців. Рекомендації щодо подальшої дослідницької роботи. Завдання на літо.

ПРОГНОЗОВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ

Учні мають знати:

- хронологічні межі основних етапів розвитку економічного, політичного та соціокультурного життя українських земель у ХІХ – першій чверті ХХ ст.;
- історичні дати найважливіших подій і процесів початку ХХ ст., періоду Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр.;
- причини, хід і наслідки історичних процесів: ліквідація проявів української автономії наприкінці ХVІІІ ст., зародження та етапи розвитку українського національно-визвольного руху в Наддніпрянщині й Західній Україні у ХІХ – на поч. ХХ ст.; соціально-економічні перетворення і реформи в Україні в імперську добу: Україна у Першій світовій війні; Українська національно-демократична революція 1917–1921 рр.;
- поняття «автономія», «федерація», «промисловий переворот», «денаціоналізація», «національне відродження», «національна ідея», «національно-визвольний рух», «трудова міграція», «меценатство», «реалізм», «модернізм», «індустріалізація», «пролетаризація», «урбанізація», «монополізація», «революція», «воєнний комунізм»;
- основні факти біографії історичних діячів: Івана Котляревського, Маркіяна Шашкевича, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка, Михайла Драгоманова, Павла Чубинського, Івана Франка, Андрея Шептицького, Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Симона Петлюри, Павла Скоропадського, Нестора Махна;
- сприятливі та несприятливі фактори розвитку української культури у ХІХ – першій чверті ХХ ст.;
- основні тенденції культурного життя, особливості та визначальні риси мистецьких стилів, течій;
- вплив культури на розвиток політичних та економічних факторів;
- політичні та соціально-економічні наслідки Першої світової війни для України;

- сутність соціального та національного факторів в Українській революції 1917–1921 рр.;
- характер участі, героїзм та подвиг українців у військових конфліктах XIX – початку XX ст.;
- історію рідного краю у контексті загальноісторичних подій і процесів періоду;
- структурні елементи наукової роботи;
- правила складання бібліографії та списку джерел;
- основні вимоги до написання й оформлення наукової роботи, її публічного захисту;
- способи апробації наукових результатів.

Учні повинні вміти:

- грамотно, логічно і змістовно викладати свої знання, думки, оцінки;
- вживати наукову термінологію;
- порівнювати між собою різні історичні періоди, тенденції розвитку тих чи інших процесів у різних регіонах українських земель;
- моделювати альтернативні шляхи розвитку історичної ситуації;
- характеризувати соціально-економічні, політичні, геополітичні, соціокультурні процеси періоду XIX – першої чверті XX ст.;
- працювати з картою;
- працювати з текстом наукового, науково-популярного чи навчального видання;
- виявляти причинно-наслідкові зв'язки;
- надавати стисло та розгорнуту характеристику історичному явищу, події чи процесу;
- правильно визначати значення та роль тієї чи іншої події, процесу, явища;
- об'єктивно оцінювати роль того чи іншого історичного діяча;
- складати синхроністичні та порівняльні таблиці;
- висловлювати власні міркування щодо тих чи інших подій, явищ, процесів;
- порівнювати оцінки і твердження вчених щодо того чи іншого проблемного питання;
- працювати над завданнями індивідуально та з колективом;
- самостійно планувати етапи роботи над науковим дослідженням;
- здійснювати моніторинг сучасних наукових процесів та визначати аспекти, які мало досліджені історичною наукою або потребують переоцінки з позицій сучасних методологічних підходів;

- збирати і критично аналізувати інформацію з першоджерел та наукової літератури;
- логічно вибудовувати текст наукової роботи;
- аргументовано доводити свої твердження, лаконічно і чітко робити висновки за результатами дослідницької роботи;
- представляти результати свого дослідження;
- виважено, змістовно вести дискусію;
- публічно виступати, активно брати участь у колективному обговоренні проблеми;
- створювати мультимедійні додатки.

Учні мають набути досвід:

- проведення дискусії з проблемних питань;
- розробки концепції дослідження, визначення мети і завдань роботи;
- створення перспективного схематичного плану дослідницької діяльності;
- складання плану-проспекту наукової роботи;
- вибору методів дослідження;
- підбору джерел, літератури, їх опрацювання;
- створення вступної частини наукового дослідження;
- структурування основної частини наукової роботи;
- укладання розділів (написання основного тексту роботи), формування узагальнень і висновків;
- оформлення посилань та відповідного наукового апарату;
- оформлення згідно з останніми вимогами списку використаних джерел і літератури;
- укладання додатків;
- редагування та корегування роботи, підготовки матеріалів до друку;
- написання доповіді і підготовки до публічного захисту;
- обговорення виступів, визначення недоліків, коментування;
- участі у конференціях, конкурсах, олімпіадах, виставках.

Вищий рівень, другий рік навчання

НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№ з/п	Розділ, тема	Кількість годин		
		усього	теоретичні	практичні
1	Вступ	3	1	2
2	Радянська Україна (1921–1939 рр.)	54	-	-
2.1	УРСР в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.)	(12)	4	8
2.2	Культура і духовне життя в УРСР у роки НЕПу	(12)	4	8
2.3	Сталінська модернізація України (1928–1939 рр.)	(18)	6	12
2.4	Стан культури в Україні в 1930-ті роки	(12)	6	6
3	Західноукраїнські землі у міжвоєнний період (1921–1939 рр.)	18	6	12
4	Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.)	18	6	12
5	УРСР у післявоєнний період (друга половина 40-х – початок 50-х рр. XX ст.)	18	6	12
6	Україна у 50–60-ті рр. XX ст.: «Хрущовська відлига»	18	6	12
7	УРСР в умовах загострення кризи радянської системи (1966–1985 рр.)	18	6	12
8	Від бюрократичної «перебудови» до народної революції (1985–1991 рр.)	21	6	15
9	Україна – незалежна європейська держава	21	6	15

10	Основи науково-дослідницької діяльності	108	37	71
11	Конкурси, лекторії, екскурсії	24	4	20
12	Підсумок	3	1	2
Разом		324	105	219

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

1. Вступ (3 год)

Ознайомлення з планом роботи гуртка. Організаційні моменти. Основи періодизації історії України у ХХ ст., поворотні моменти й епохальні події. Актуалізація опорних знань з минулого навчального року. Рекомендована література на поточний навчальний рік.

Практична робота. Виконання індивідуальних творчих завдань. Написання історичного есе.

2. Радянська Україна (1921–1939 рр.) (54 год)

2.1. УРСР в умовах нової економічної політики (1920–1928 рр.) (12 год)

Внутрішнє і міжнародне становище УРСР. Політична криза на початку 1921 р. Причини і масштаби голоду 1921–1923 рр. в Україні. Державний статус УРСР в 1921–1922 рр. Статус УРСР у складі Радянського Союзу. НЕП та особливості його впровадження в Україні.

Практична робота. Складання порівняльних таблиць «Фактори об'єднання радянських республік», «НЕП та «воєнний комунізм». Робота з документами. Робота з картою. Бесіда за запитаннями. Обговорення питань. Виконання тестових завдань.

2.2. Культура і духовне життя в УРСР у роки НЕПу (12 год)

Культурне і духовне життя народу в роки НЕПу. Політика більшовиків у царині культури. «Українізація» (коренізація). Кампанія з ліквідації неписьменності дорослих. Література і мистецтво. Живопис. Кінематограф. Релігійне життя.

Практична робота. Проведення бліц-опитування. Робота з джерелами. Складання порівняльної таблиці «Розвиток української науки». Заслуховування повідомлень учнів про літературні та мистецькі об'єднання. Обговорення проблемних питань. Виконання тестових завдань.

2.3. Сталінська модернізація України (1928–1939 рр.) (18 год)

Перехід до форсованої індустріалізації. Директивне господарювання. Результати перших п'ятирічок. Матеріальне становище населення. Промисловість України напередодні Другої світової війни. Кооперування і колективізація. Перехід до прискореної колективізації. Поширення колгоспів. Доля приватних сільських господарів та їхніх господарств. Зміна ставлення радянської держави до заможного селянства. «Ліквідація куркульства як класу». Масштаби «розкуркулення» і доля «розкуркулених» селян. Голодомор 1932–1933 рр.: причини, передумови, масштаби жертв, наслідки. Зміни в соціальному складі населення. Конституція УРСР 1937 р. Судові процеси. Масові репресії та їх жертви.

Практична робота. Проведення бліц-опитування. Складання порівняльних таблиць: «Індустріалізація в УСРР», «Аграрна політика більшовиків за «воєнного комунізму», НЕПу, колективізації», «Порівняння Конституції УСРР 1919 р. та УРСР 1937 р.». Бесіда за запитаннями. Виконання запропонованих завдань та представлення результатів. Робота з картою. Робота з джерелами. Виконання тестових завдань.

2.4. Стан культури в Україні в 1930-ті роки (12 год)

Становище в галузі освіти. Наука. Художня література і мистецтво. «Розстріляне відродження». Театральне мистецтво. Доля кобзарства і лірництва. Церковна політика. Ліквідація УАПЦ. Антирелігійна кампанія 1930-х рр.

Практична робота. Складання порівняльної таблиці «Видатні діячі культури УРСР в 30-ті рр. ХХ ст.». Обговорення доповідей гуртківців про долю діячів «Розстріляного відродження». Бесіда за запитаннями. Аналіз прикладів образотворчого мистецтва у стилі «соціалістичний реалізм». Робота з уривком літературного твору. Виконання тестових завдань.

3. Західноукраїнські землі в міжвоєнний період (1921–1939 рр.) (18 год)

Українські землі у складі Польщі. Характер промисловості. Українська кооперація. Аграрні відносини і характер аграрних реформ польського уряду. Українська військова організація (УВО). Є. Коновалець. «Пацифікація». Політичні партії у Східній Галичині. Організація українських націоналістів (ОУН). С. Бандера. Політика румунського уряду щодо українців. Закарпаття у складі Чехословаччини. Український національно-культурний рух. Русофільство. Русинство. Українофільство. Карпатська Україна.

Практична робота. Робота з картою. Складання порівняльних таблиць «Аграрні реформи у Західній Україні», «Політичні партії та рухи Галичини». Бесіда за запитаннями. Робота з джерелами. Обговорення питань. Виконання тестових завдань.

4. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.) (18 год)

Радянсько-німецький пакт про ненапад від 23 серпня 1939 р., таємні протоколи до нього і доля західноукраїнських земель. Початок Другої світової війни. Вступ Червоної армії на територію Західної України. Возз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР. Вхід Бессарабії та Північної Буковини до складу СРСР. Напад Німеччини на СРСР. Причини невдач Червоної армії у 1941 р. Оборона Одеси, Києва і Севастополя. Бойові дії навесні 1942 р. Окупаційний режим. Течії руху Опору в Україні. Форсування Дніпра. Звільнення України від німецько-фашистської окупації: найбільші військові операції. Внесок українського народу в розгром нацистської Німеччини та її сателітів. Втрати України у Другій світовій війні.

Практична робота. Робота з картою. Складання та обговорення порівняльної таблиці «Порівняння політики радянзації Західної України 1939–1941 рр. та німецького окупаційного порядку в УРСР». Проведення дискусії. Виконання інтерпретаційних вправ. Бесіда за запитаннями. Виконання тестових завдань.

5. УРСР у післявоєнний період

(друга половина 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст.) (18 год)

Адміністративно-територіальні зміни в Україні. Внутрішньополітичне та економічне становище України. УРСР – співзасновниця ООН, інших міжнародних організацій. Особливості відбудови промисловості. Голод 1946–1947 рр., його причини, масштаби й наслідки. Операція «Вісла». Україна на початку 1950-х років. Включення Кримської області до складу України: чинники та наслідки. Культурне життя.

Практична робота. Складання порівняльних таблиць: «УРСР у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр.», «Голодомори в Україні», «Операція «Вісла», «УРСР на поч. 1950-х рр.», «Українська культура у повоєнні роки», «Порівняння політики радянзації Західної України до та після Великої Вітчизняної війни». Робота з картою. Бесіда за запитаннями. Проведення гри «Заочні мандрівки». Виконання тестових завдань.

6. Україна у 50–60-ті рр. ХХ ст: «Хрущовська відлига» (18 год)

Суспільно-політичне життя й політична боротьба в Україні. ХХ з'їзд КПРС та Україна. Масштаби десталінізації. Стан економіки УРСР наприкінці 1950-х – у першій половині 1960-х років. Рівень життя населення. Культура й духовне життя в Україні. Ідеологізація культурного життя й посилення русифікації. «Шістдесятники». Національно-визвольний рух в Україні. Л. Лук'яненко.

Практична робота. Проведення бліц-опитування. Складання порівняльних таблиць: «Хрущовська «відлига» в УРСР», «Україна в умовах хрущовської «відлиги», «Розвиток української культури в умовах тоталітарного режиму», «Культура УРСР в умовах «відлиги», «Опозиційний рух в УРСР у 50–60-ті роки ХХ ст.». Робота з наочними матеріалами (плакатами часів «хрущовської відлиги»; портретами державних діячів, представниками дисидентського руху, «шістдесятництва» тощо). Складання історичних та політичних портретів. Проведення круглого столу. Виконання тестових завдань.

7. УРСР в умовах загострення кризи радянської системи (1966–1985 рр.) (18 год)

Неосталінізм. Наростання економічної кризи. Посилення бюрократичного централізму. Життєвий рівень населення. Становище у сфері науки, освіти, культури. Поглиблення ідеологізації та денаціоналізації. Досягнення українських учених та митців. Активізація опозиційного руху. Форми діяльності дисидентів. Репресії проти правозахисників. Українська Гельсінська спілка (УГС). Релігійне дисидентство. Посилення переслідувань опозиції наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років.

Практична робота. Робота з джерелами. Складання порівняльних таблиць «УРСР в 1960–1980-х рр.» та «Дисиденти в УРСР». Проведення науково-пошукової діяльності. Бесіда за запитаннями. Виконання тестових завдань.

8. Від бюрократичної «перебудови» до народної революції (1985–1991 рр.) (21 год)

УРСР в умовах «перебудовчих реформ» М. Горбачова. Погіршення економічної ситуації в Україні у другій половині 1980-х років. Чорнобильська катастрофа. Зростання політичної активності суспільства. Нові громадські об'єднання та рухи. Початок формування багатопартійності в Україні.

Практична робота. Складання порівняльних таблиць: «Суспільно-політичне життя в УРСР у період «перебудови», «Спроби реформ в економіці республіки у другій половині 80-х років», «Формування багатопартійності».

Перегляд документального фільму про Чорнобильську техногенну катастрофу та його колективне обговорення. Робота з картою. Виконання тестових завдань.

9. Україна – незалежна європейська держава (21 год)

Декларація про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. Спроба державного перевороту в Москві та Україна. Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. Результати референдуму 1 грудня 1991 р. Вибори Президента України. Історичне значення відновлення незалежності України. Розгортання державотворчих процесів. Основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики України. Участь України в загальноєвропейському процесі. «Помаранчева революція» (жовтень–грудень 2004 р.). «Газові» та «торгівельні» війни з Росією. Україна – ЄС: шлях до підписання та ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. «Євромайдан» та «революція Гідності» (листопад 2013 – лютий 2014 рр.): передумови, причини, перебіг та наслідки. Анексія АР Крим Російською Федерацією весною 2014 р. Антитерористична операція на Сході України. Вибори Президента України та вибори до Верховної ради у 2014 р. Російська гібридна війна в Україні. Пошуки шляхів розв'язання російсько-українського військово-політичного конфлікту. Міжнародні торговельні, економічні, освітні, культурні та спортивні зв'язки України.

Практична робота. Складання порівняльних таблиць: «Помаранчева революція та революція Гідності: спільне та відмінне», «Культурні та спортивні заходи, що відбувалися в Україні», «Спортсмени, які прославили і прославляють Україну». Виконання тестових завдань.

10. Основи науково-дослідницької діяльності (108 год)

Перспективні напрями досліджень з історії України новітнього періоду. Характеристика джерельної бази стосовно дослідження цього періоду. Основні дослідники та наукові установи, що займаються вивченням цього періоду. Основні методологічні підходи до аналізу проблем ХХ ст. Особливості проведення досліджень із соціальної, інтелектуальної історії, історії повсякдення. Уточнення теми наукового дослідження та її обґрунтування. Вдосконалені прийоми аналізу історіографії, новітні підходи до класифікації і характеристики джерел. Рецензування як форма зовнішньої оцінки наукової роботи. Поняття наукової статті, її структурні частини, правила оформлення та публікації. Впровадження наукових досліджень у практику. Можливі варіанти дослідницької роботи у ВНЗ. Психологічна підготовка до публічних виступів і дискусій.

Практична робота. Виконання науково-дослідницької роботи за індивідуальними планами учнів і завданнями керівника гуртка. Написання та оформлення науково-дослідницької роботи: вступної частини наукового дослідження; структурування основної частини наукової роботи; опрацювання наукової літератури, джерел; систематизація зібраного матеріалу; укладання розділів; оформлення посилань на опрацьовану наукову літературу; формування висновків до кожного розділу.

Удосконалення наукових напрацювань минулих років: розширення хронологічних та географічних меж джерельної бази, виділення окремих аспектів, посилення глибини аналізу, редакційно-стилістична робота. Підготовка наукових досліджень до публікації у вигляді наукових та науково-популярних статей. Написання і редагування статей, рецензування.

Підготовка до захисту учнівських науково-дослідницьких робіт: створення доповідей, мультимедійного супроводу, наочних матеріалів. Вдосконалення риторичних прийомів, психологічної витримки під час публічних виступів і дискусій.

11. Конкурси, лекторії, екскурсії (24 год)

Участь у конференціях, конкурсах, олімпіадах, виставках. Екскурсії до музеїв. Зустрічі із науковцями. Наукові читання, лекторії, тематичні заходи.

12. Підсумок (3 год)

Підбиття підсумків роботи гуртка за навчальний рік та весь період навчання. Відзначення кращих вихованців. Рекомендації щодо подальшої дослідницької роботи.

ПРОГНОЗОВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ

Учні мають знати:

- хронологічні межі основних періодів розвитку історії України у новітній період;
- історичні дати найважливіших подій і процесів періоду ХХ – поч. ХХІ ст.;
- причини, хід і наслідки історичних процесів: встановлення радянської влади в Україні, створення СРСР і статус союзних республік; розвиток соціально-економічного, політичного та культурного життя в УРСР і Західній Україні у міжвоєнний та повоєнний періоди; Україна у Другій світовій війні; період десталінізації та кризи радянської системи управління; тернистий шлях здобуття незалежності й особливості державотворення наприкінці ХХ – поч. ХХІ ст.;

– найголовніші поняття: «коренізація», «колективізація», «геноцид», «сталінська модернізація», «осадництво», «пацифікація», «радянська», «колабораціонізм», «Голокост», «депортація», «космополітизм», «ждановщина», «лібералізація», «дисидентство», «шістдесятники», «застій», «номенклатура», «дефіцит», «плюралізм», «гласність», «інфляція», «суверенітет», «революція на граніті», «Помаранчева революція», «Євромайдан», «революція Гідності», «Небесна сотня», гібридна війна;

– основні факти біографії історичних діячів: Августина Волошина, Степана Бандери, Романа Шухевича, Андрея Шептицького, Олександра Сабурова, Сидора Ковпака, Олександра Довженка, Василя Симоненка, Василя Стуса, Левка Лук'яненка, В'ячеслава Чорновола, Леоніда Кравчука, Леоніда Кучми, Віктора Ющенка, Віктора Януковича, Петра Порошенка та ін.;

– вклад українського народу у перемогу над нацизмом;

– картографічний та наочний матеріал, що стосується міжвоєнного періоду, часу Другої світової війни, розвитку УРСР у другій половині ХХ ст.;

– особливості повсякденного життя населення у 1920–1930-ті рр., у роки Другої світової війни, протягом другої половини ХХ ст.;

– основоположні засади державотворення на сучасному етапі розвитку нашої держави;

– особливості та основні риси внутрішньополітичної та міжнародного становища України упродовж 2013–2015 рр.;

– наукові пріоритети у дослідженні історії ХХ ст.;

– особливості створення досліджень із соціальної, інтелектуальної історії, історії повсякдення;

– основні вимоги до наукових та науково-популярних статей, поняття авторського і друкованого аркуша.

Учні повинні вміти:

– грамотно, логічно та змістовно викладати свої знання, думки, оцінки;

– вживати наукову термінологію;

– працювати над завданнями індивідуально та колективно;

– виважено, змістовно вести дискусію;

– публічно виступати, активно брати участь у колективному обговоренні порушеного питання чи проблеми;

– працювати з картою;

– працювати з текстом наукового, науково-популярного чи навчального видання;

– аналізувати джерела, ставити до нього певні евристичні запитання і давати на них відповіді;

- виявляти причинно-наслідкові зв'язки;
- надавати стисло і розгорнуту характеристику історичному явищу, події чи процесу;
- правильно визначати значення та роль тієї чи іншої події, процесу, явища;
- об'єктивно оцінювати роль того чи іншого історичного діяча;
- складати синхроністичні та порівняльні таблиці;
- висловлювати власні міркування щодо тих чи інших подій, явищ, процесів;
- критично оцінювати ті чи інші судження;
- визначати актуальні проблеми сучасної історичної науки, формувати відповідно до них теми дослідницьких робіт;
- формувати мету і завдання дослідження, обґрунтовувати актуальність, хронологічні та географічні рамки роботи;
- практичне значення, доводити наукову новизну;
- шукати необхідну наукову інформацію і джерельне забезпечення;
- самостійно планувати етапи роботи, складати план-проспект;
- структурувати наукову роботу, добираючи до структурних підрозділів необхідний фактологічний матеріал;
- аналітично розмірковувати над поданим фактичним матеріалом;
- робити узагальнення та формувати висновки наукового дослідження;
- укладати список використаної літератури;
- укладати додатки до наукової роботи;
- редагувати і корегувати текст;
- оформляти роботу відповідно до поставлених технічних умов;
- оформляти наочні матеріали;
- створювати мультимедійні презентації;
- складати план захисту науково-дослідницької роботи і виголошувати доповідь з огляду на ситуацію спілкування;
- аналізувати власні помилки і знаходити шляхи їх усунення;
- писати науково-популярні статі та шукати шляхи практичного втілення результатів роботи (проводити лекції, виступати на конференціях, доповнювати експозиції музеїв і тематичних виставок тощо);
- окреслювати майбутні перспективи своєї наукової діяльності.

Учні мають набути досвід:

- розширення хронологічних та географічних меж джерельної бази;
- виділення окремих аспектів, посилення глибини аналізу;
- редакційно-стилістичної роботи;

- підготовки наукових досліджень до публікації у вигляді наукових та науково-популярних статей;
- підготовки до захисту учнівських науково-дослідницьких робіт (створення доповідей, мультимедійного супроводу, наочних матеріалів);
- вдосконалення риторичних прийомів, психологічної витримки під час публічних виступів і дискусій;
- участі у конференціях, конкурсах, олімпіадах, виставках.

ОРІЄНТОВНИЙ ПЕРЕЛІК ОБЛАДНАННЯ ДЛЯ ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ
ГУРТКА «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

Обладнання	Кількість, шт.
<i>Апаратура</i>	
Комп'ютер	1
Принтер	1
Мультимедійний проектор	1
Екран для проектора	1
Мультимедійна дошка	1
Сканер	1
Копіювальний апарат	1
Накопичувач USB Flash-drive	За потребою
<i>Канцелярське приладдя</i>	
Папір друкарський	За потребою
Ручки кулькові	За потребою
Олівці	За потребою
Маркери	За потребою
Лінійки, гумки	За потребою
Папки	За потребою
CD-DVD-диски	За потребою

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. : У 2 ч. / Упорядн. С. Кокін, М. Юнге. – Ч. 1. – К. : «Києво-Могилянська академія», 2010. – 614 с.
2. Галицько-Волинський літопис : Дослідження, текст, коментар / За ред. М. Ф. Котляра. – К. : Наук. думка, 2002. – 400 с.
3. Голод 1932–1933 років на Україні : очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. – К. : Політвидав України, 1990. – 605 с.
4. Голод в Україні 1946–1947 : Документи і матеріали. – Київ – Нью-Йорк. – Вид-во М. П. Коць, 1996. – 376 с.
5. Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина / Упоряд., вступна стаття, пер. з нім. А. І. Кудряченка. – К. : НІСД, 2008. – 336 с.
6. Декларація про державний суверенітет України : Схвалена Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-12>.
7. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах / Керівник роботи і відповідальний редактор Олександр Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. – Т. 2. – 712 с.
8. Історія України. 7 кл. : Хрестоматія для учнів / Упорядк. : І. А. Коляда, Н. І. Загребельна. – К. : Грамота, 2007. – 96 с.
9. Історія України. Документи. Матеріали / Упорядк. : В. Король. – К. : Академія, 2002. – 448 с.
10. Колективізація і голод на Україні : 1929–1933. Збірник матеріалів і документів / АН України. Інститут історії України та ін. : Упоряд. : Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна. Відп. ред. : Кульчицький С. В. – К. : Наукова думка, 1992. – 736 с. – Додатки : 643–733 с.
11. Косик В. Україна в другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних документів / Зібрав і впорядкував Володимир Косик. – Т. 1. – Львів, 1997. – 383 с.
12. Косик В. Україна в другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і впорядкував Володимир Косик. – Т. 2. – Львів, 1998 – 384 с.
13. Косик В. Україна в другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і впорядкував Володимир Косик. – Т. 3. – Львів, 1999. – 383 с.

14. Косик В. Україна в другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і впорядкував Володимир Косик. – Т. 4. – Львів, 2000. – 368 с.
15. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – XVI+591 с.
16. Переяславська Рада очима істориків, мовою документів [Текст] / Упоряд. О. І. Гуржій. – К. : Україна, 2003. – 432 с.
17. Українська Центральна Рада : документи і матеріали : У 2 т. / Упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій. – Т. 1. – К. : Наук. думка, 1996. – 589 с.
18. Українська Центральна Рада : документи і матеріали : У 2 т. / Упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій. – Т. 2. – К. : Наук. думка, 1996. – 442 с.
19. Хрестоматія з історії України : Посіб. для 10 кл. середніх шкіл / Упоряд. С. В. Кульчицький, О. І. Ганжа. – К. : Освіта, 1998. – 176 с.
20. Хрестоматія з історії Української РСР для 9–10 кл. / Упоряд. : В. Є. Спицький, Г. І. Сургай. – К. : Рад. школа, 1971. – 342 с.
21. Хрестоматія з історії Української РСР : посібник для вчителів / За ред. : Ф. Є. Лось. – Т. 2 : 1861–1917–1961. – М. : Рад. школа, 1959. – 642 с.
22. Хрестоматія з новітньої історії України 1945–1998 : навчальний посібник для 11-го класу загальноосвітніх навчальних закладів / С. С. Падалка, П. П. Панченко, С. М. Тимченко. – К. : Генеза, 2000. – 374 с.
23. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні : Особи, факти, документи. / Упоряд. : Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К. : «Абрис», 1997. – 608 с.

Навчальна література

1. Бойко О. Д. Історія України : Навч. посіб. [3-тє вид., вип., доп.] / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2007. – 688 с.
2. Власов В. Історія України : Підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. С. Власов ; [за ред. Ю. А. Мицика]. – К. : Генеза, 2004. – 256 с.
3. Власов В. Історія України : Підручник для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. С. Власов. – К. : Генеза, 2008. – 280 с.
4. Гісем О. В. Історія України : Підручник для 8 класу / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – К. : АН ГРО ПЛЮС, 2008. – 270 с.
5. Гупан Н. Новітня історія України : 1914–1939 : 10 кл. : Навч. посіб. / Н. М. Гупан, О. І. Пометун. – К. : А.С.К., 2003. – 352 с.
6. Гупан Н. Новітня історія України : Підручник для 11-го кл. / Н. М. Гупан, О. І. Пометун, Г. О. Фрейман. – К. : А.С.К., 2007. – 354 с.

7. Даниленко В. М. Історія України. 10 кл. Навч. посібник / В. М. Даниленко та ін. – Запоріжжя : Прем'єр, 2001. – 324 с.
8. Коляда І. Історія України (1914–1939). 10 кл. Навч. посібник. / І. А. Коляда. – Харків : Скорпіон, 2001. – 115 с.
10. Коляда І. Історія України. Підручник для 7 кл. / І. Коляда, К. Крилач, С. Юренко. – К. : Генеза, 2000. – 256 с.
11. Коляда І. Історія України : Кінець XVIII – початок ХХ століття. 9 клас : Навч. посібник / І. А. Коляда. – [Заг. ред. О. П. Реєнта]. – К., Україна, 2001. – 288 с.
12. Кульчицький С. Історія України (1914–1939) : Підручник для 10-го класу / С. Кульчицький, Ю. Шаповал. – К. : Генеза, 2003. – 289 с.
13. Кульчицький С. Історія України (1939–2001) : Підручник для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. / С. Кульчицький, Ю. Шаповал. – К. : Генеза, 2005. – 320 с.
14. Ладиченко Т. Історія України. 7 клас / Т. В. Ладиченко, Ю. Ю. Свідерський, Н. Ю. Романишин. – К. : Грамота, 2007. – 272 с.
15. Лях Р. Історія України : Підручник для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Р. Лях, Н. Темірова. – К. : Генеза, 2003. – 192 с.
16. Реєнт О. Історія України (стандарт, академічний рівень). 10 клас / О. Реєнт, О. Малій. – К. : Генеза, 2010. – 240 с.
17. Реєнт О. Історія України : Посібник для 9-го класу / О. Реєнт, О. Малій. – К. : Генеза, 2003. – 224 с.
18. Смолий В. История Украины : учебник для 7 класса общеобразовательных учебных заведений / В. А. Смолий, В. С. Степанков. – К. : Генеза, 2007. – 232 с.
19. Струкевич О. Історія України : Підручник для 11 класу (рівень стандарту, академічний рівень) / О. К. Струкевич, І. М. Романюк, С. І. Дровозюк. – К. : Грамота, 2011. – 320 с.
20. Струкевич О. Історія України : підручник для 8 кл. / О. К. Струкевич, І. В. Миронович, Т. П. Пірус. – К. : Грамота, 2008. – 272 с.
21. Струкевич О. Історія України : підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів / О. К. Струкевич. – К. : Грамота, 2009. – 288 с.
22. Турченко Ф. Історія України : Підручник для 9-го класу / Ф. Турченко, В. Марокко. – К. : Генеза, 2005. – 431 с.
23. Турченко Ф. Новітня історія України. (1939 – поч. ХХІ ст.) : Підручник для 11-го класу / Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко. – К. : Генеза, 2006. – 323 с.
24. Турченко Ф. Новітня історія України. 1917–1945 рр. Підручник для 10 кл. / Ф. Г. Турченко. – К. : Генеза, 2001. – 384 с.

25. Швидько Г. Історія України : Підручник для 8-го класу / Г. Швидько. – К. : Генеза, 2008. – 384 с.

Довідкова література

1. Верстюк В. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник / В. Верстюк, О. Дзюба., В. Репринцев. – К. : Наук. думка, 2005. – 596 с.

2. Довідник з історії України. А–Я / Інститут історичних досліджень Львівського національного ун-ту ім. Івана Франка / Ігор Зіновійович Підкова (ред.), Ігор Зіновійович Підкова (упоряд. та наук. ред.), Роман Мар'янович Шуст (ред.). – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К. : Генеза, 2001. – 1136 с.

3. Енциклопедія історії України : Т. 1 : А–В / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2003. – 688 с.

4. Енциклопедія історії України : Т. 2 : Г–Д / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2004. – 688 с.

5. Енциклопедія історії України : Т. 3 : Е–Й / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2005. – 672 с.

6. Енциклопедія історії України : Т. 4 : Ка–Ком / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2007. – 528 с.

7. Енциклопедія історії України : Т. 5 : Кон–Кю / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2008. – 568 с.

8. Енциклопедія історії України : Т. 6 : Ла–Мі / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2009. – 790 с.

9. Енциклопедія історії України : Т. 7 : Мл–О / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2010. – 728 с.

10. Енциклопедія історії України : Т. 8 : Па–Прик / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2011. – 520 с.

11. Енциклопедія історії України : Т. 9 : Прил–С / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2012. – 944 с.

12. Ілюстрована енциклопедія історії України (від найдавнішого часу до кінця XVIII ст.) / Олександр Кучерук (авт. тексту), Лідія Голембовська (іл. та худ. оформлення). – К. : Спалах ЛТД, 1998. – 215 с.

Наукова та науково-популярна література

1. Алексєєв Ю. М. Вступ до історії. Курс лекцій / Ю. М. Алексєєв та ін. – К. : КСУ, 2008. – 296 с.

2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 [Текст] : суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : У 2 кн. / І. Г. Білас. – Кн. 2. – К., Либідь, 1994. – 685 с.

3. Білоусько О. Україна давня : Євразійський цивілізаційний контекст. Карти, таблиці, ілюстрації / Посібник для вчителя / О. А. Білоусько. – К. : Генеза, 2002. – 272 с.

4. Брайчевський М. Походження Русі / М. Ю. Брайчевський. – К. : Дніпро, 1968. – 186 с.

5. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Верига. – Л. : Видавництво «Світ», 1996. – 446 с.

6. Войнович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. / Л. Войнович. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – 199 с.

7. Головка О. Князь Роман Мстиславич та його доба : [нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття] / О. Б. Головка. – К. : Стилос, 2001. – 248 с.

8. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. : Навч. посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів історичних факультетів вузів, вчителів / Я. Й. Грицак. – [2-ге вид.]. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.

9. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1992. – 543 с.

10. Гунчак Т. Україна : перша половина XX ст. Нариси політичної історії / Тарас Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 456 с.

11. Гуржій О. Гетьманська Україна / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – [заг. ред. В. А. Смолія]. – К. : Альтернативи, 1999. – 303 с.

12. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст. : кордони, населення, право / О. І. Гуржій. – К. : Дніпро, 1996. – 327 с.

13. Даниленко В. Сталінізм на Україні (20–30-ті роки) / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький. – К. : Либідь, 1991. – 342 с.

14. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження в 2-х т. / Редада В. Литвин та ін. – Т. 1. – К. : Ніка-Центр, 2011. – 694 с.

15. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження в 2-х т. / Редада В. Литвин та ін. – Т. 2. – К. : Ніка-Центр, 2011. – 608 с.
16. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України / Л. Л. Залізник. – К. : Абрис, 1994. – 255 с.
17. Історія українського козацтва : Нариси : у 2 т. / Редкол. : В. А. Смолій та ін. – Т. 1. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 800 с.
18. Історія українського козацтва : Нариси : у 2 т. / Редкол. : В. А. Смолій та ін. – Т. 2. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 724 с.
19. Історія українського селянства : Нариси в 2-х т. / Редада В. Литвин та ін. – Т. 1 – К. : «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2006. – 632 с.
20. Історія українського селянства : Нариси в 2-х т. / Редада В. Литвин та ін. – Т. 2 – К. : «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2006. – 652 с.
21. Касьянов Г. Україна 1991–2007 : нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К. : Наш час, 2007. – 432 с.
22. Конквест Р. Жнива скорботи : Радянська колективізація і голодомор [Текст] / Р. Конквест ; пер. з англ. Н. Волошинович [та ін.]. – Луцьк : Терен, 2007. – 455 с.
23. Котляр М. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр. – К. : Альтернативи, 1998. – 336 с.
24. Коляда І. Усі гетьмани України / І. А. Коляда, О. П. Реєнт. – Харків : Фоліо, 2010. – 415 с. – (Історичне досє).
25. Коляда І. Богдан Хмельницький / Ігор Коляда. – Харків : Фоліо, 2010. – 121 с.
26. Коляда І. Кирило Розумовський / І. Коляда, В. Милько. – Харків, 2012. – 121 с.
27. Коляда І. Іван Сірко / І. Коляда, Є. Биба. – Харків, 2012. – 121 с.
28. Кульчицький С. Комунізм в Україні : перше десятиріччя (1919–1929) / С. Кульчицький. – К. : Наукова думка, 1996. – 125 с.
29. Литвин В. Україна : доба війн і революцій (1914–1920) / В. М. Литвин. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 488 с.
30. Моця О. П. Київська Русь : від язичництва до християнства / О. П. Моця, В. М. Ричка. – К. : «Глобус», 1996. – 224 с.
31. Нариси з історії дипломатії України / Ред. В. А. Смолій. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – 736 с.
32. Попович М. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – [2-ге вид., випр.]. – К. : АртЕк, 2001. – 728 с.
33. Реєнт О. Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – 480 с.

34. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.
35. Реєнт О. Україна між світовими війнами 1914–1939 рр. Події. Люди. Документи. Нариси історії / О. П. Реєнт, І. А. Коляда. – К. : «Школа», 2004. – 544 с.
36. Русина О. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина. – К. : Альтернативи, 1998. – 320 с.
37. Толочко П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий / П. Толочко. – К. : «АртЕк», 1996. – 216 с.
38. Смолій В. Богдан Хмельницький : Соціально-політичний портрет. – Вид. 3-тє, перероб., доп. / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Темпора, 2009. – 342 с.
39. Смолій В. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Інститут історії України, 2008. – 120 с.
40. Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. / В. Ф. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 408 с.
41. Табачник Д. В. Столыпин. Крестный путь реформатора / Д. В. Табачник, В. Н. Воронин. – М. : Молодая гвардия, 2012. – 406 с.
42. Толочко О. Київська Русь / О. П. Толочко, П. П. Толочко. – К. : Альтернативи, 1998. – 352 с.
43. Україна в Другій світовій війні : погляд з XXI століття : Історичні нариси у двох книгах / О. Є. Лисенко, В. В. Стецкевич, А. Айсфельд та ін. – Т. 1. – К. : «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2010. – 734 с.
44. Україна в Другій світовій війні : погляд з XXI століття : Історичні нариси у двох книгах / О. Є. Лисенко, В. В. Стецкевич, А. Айсфельд та ін. – Т. 2. – К. : «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2010. – 942 с.
45. Україна; політична історія України. XX – початок XXI ст. / Редрада : В. Литвин та ін. Редколегія : В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголова) та ін. – К. : Парламентське видавництво, 2007. – 1028 с.
46. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н. М. Яковенко. – К. : Генеза, 1997. – 380 с.

Методична література з науково-дослідної діяльності

1. Акінфієв О. Реферат як приклад дослідницької роботи учнів / О. Акінфієв // Історія в школі. – 1997. – № 8. – С. 22–23.
2. Арцев М. Н. Учебно-исследовательская работа учащихся / М. Н. Арцев // Завуч. – 2005. – № 6. – С. 12–16.

3. Богдан С. Наукова робота в МАН : метод. реком. до її написання й оформлення / С. Богдан. – Луцьк, 1995. – 25 с.
4. Богдан С. Як вибрати тему наукової роботи? : метод. реком. для слухачів МАН / С. Богдан. – Луцьк, 2001. – 15 с.
5. Бойко Т. Робота з обдарованими дітьми / Т. Бойко // Укр. література в загальноосвітній школі. – 2004. – № 7. – С. 23–24.
6. Борецька О. Мала академія наук – дослідницький спосіб мислення / О. Борецька // Директор школи. – 2004. – № 7. – С. 20–24.
7. Васильєва С. О. Основи організації науково-дослідної діяльності учнів у загальноосвітньому навчальному закладі / С. О. Васильєва // Режим доступу : http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/ppmb/texts/2009_12/09vsaeei.pdf
8. Макарова О. Як писати роботу на конкурс МАН / О. Макарова // Шкільний світ. – 2005. – № 40. – С. 8–10.
9. Степанова М. В. Учебно-исследовательская деятельность школьников в профильном обучении. Учебно-методическое пособие для учителей / М. В. Степанова. – СПб. : КАРО, 2005. – 215 с.
10. Стеченко Д. М. Методологія наукових досліджень : підручник. – 2-ге вид., перероб. і доп. / Д. М. Стеченко. – К. : Знання, 2007. – 316 с.
11. Тормоса Ю. Г. Основи наукових досліджень : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / Ю. Г. Тормоса.– К. : КНЕУ, 2003. – 76 с.
12. Файн Т. А. Исследовательский подход в обучении / Т. А. Файн // Практика административной работы в школе. – 2003. – № 5. – С. 17–19.
13. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : Підручник. – 2-ге вид., перероб. і доп. / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко. – К. : Знання-Прес, 2002. – 244 с.
14. Юрченко Т. Дослідницька робота як засіб активізації творчих здібностей / Т. Юрченко // Завуч. – 2004. – № 29. – С. 4–5.

Електронні інформаційні ресурси

http://osvitanet.com.ua/index.php?page_id=115
<http://ukr-film.ucoz.ua><http://rozumniki.net/catalog/products/istoriya/>
<http://1941-1945.at.ua/>
<http://avr.org.ua/>
<http://sfi.usc.edu/ukrainian/>
<http://all-photo.ru/empire/index.ru.html>
<http://rusarchives.ru/school/index.shtml>
<http://donklass.com/ukraine.html>
http://www.president.gov.ua/content/golodomor_75.html
<http://www.davno.ru/posters/>

<http://www.aus-ugr.narod.ru/index.html>
<http://voenhronika.ru/>
http://diascope.narod.ru/page_spisok1.html
<http://www.history.org.ua>
<http://urokiistorii.ru/>
<http://litopys.org.ua/>
<http://who-is-who.ua/main/categories/21>
<http://www.milua.org/>

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ПРОГРАМИ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

Основний рівень

1. ВСТУП

Теоретичне заняття

Познайомившись з учнями, керівник гуртка повинен вмотивувати дітей на цікаву, плідну і водночас досить складну роботу. Рекомендуємо звернутися до учнів з такими словами:

«Історія України – велика і повчальна. Її вивчення та повторення ми почнемо з найдавнішого періоду історії нашої Батьківщини: які народи і племена населяли наш край у сиву минувшину, як розвивалась культура наших пращурів-слов'ян, як вони жили, героїчно боролися з поневолювачами. Далі перейдемо до романтичного і не менш трагічного періоду середньовіччя, протягом якого існували величні держави Київська Русь та Галицько-волинське королівство, з'ясуємо, за яких історичних обставин українські землі опинилися у складі сусідніх держав.

Значна частина нашого навчально-дослідницького матеріалу буде пов'язана з одним із найскладніших і найяскравіших періодів історії України – добою козацтва. Ми дізнаємося, за що боролось козацтво, якими мотивами керувався Б. Хмельницький, чому гетьмана І. Мазепу тривалий час клеймили як зрадника, чому українські землі опинилися у складі сусідніх держав, чому ХІХ ст. стало добою Українського національного відродження.

Відповіді на ці проблемні запитання дадуть вам змогу краще зрозуміти наше сьогодення, орієнтуватися в пам'ятках історії та культури минулого нашої держави.

Успіху вам у вивченні славетної історії України».

На першому занятті учнів необхідно ознайомити з метою і завданнями гуртка, порядком і планом роботи, також варто підготувати список рекомендованої літератури, виокремивши у групи: підручники та навчальні посібники; довідкова література; наукові та науково-популярні видання.

Список рекомендованої літератури

Підручники та посібники:

1. Власов В. Історія України : Підручник для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. С. Власов. – К. : Генеза, 2008. – 280 с.

2. Гісем О. В. Історія України : Підручник для 8 класу / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – К. : АН ГРО ПЛЮС, 2008. – 270 с.
3. Коляда І. Історія України. Підручник для 7 кл. / І. Коляда, К. Крилач, С. Юренко. – К. : Генеза, 2000. – 256 с.
4. Ладиченко Т. Історія України. 7 клас. / Т. В. Ладиченко, Ю. Ю. Свідерський, Н. Ю. Романишин. – К. : Грамота, 2007. – 272 с.
5. Лях Р. Історія України : Підручник для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Р. Лях, Н. Темірова. – К. : Генеза, 2003. – 192 с.
6. Смолий В. История Украины : учебник для 7 класса общеобразовательных учебных заведений / В. А. Смолий, В. С. Степанков. – К. : Генеза, 2007. – 232 с.
7. Власов В. Історія України : Підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. С. Власов ; [за ред. Ю. А. Мицика]. – К. : Генеза, 2004. – 256 с.
8. Струкевич О. Історія України : підручник для 8 кл. / О. К. Струкевич, І. В. Миронович, Т. П. Пірус. – К. : Грамота, 2008. – 272 с.
9. Швидько Г. Історія України : Підручник для 8-го класу / Г. Швидько. – К. : Генеза, 2008. – 384 с.

Довідкова література:

1. Довідник з історії України. А–Я / Інститут історичних досліджень Львівського національного ун-ту ім. Івана Франка / Ігор Зіновійович Підкова (ред.), Ігор Зіновійович Підкова (упоряд. та наук. ред.), Роман Мар'янович Шуст (ред.). – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К. : Генеза, 2001. – 1136 с.
2. Довідник з історії України : В 3 т. // К. Бондаренко, В. Гордієнко, Я. Грицак, Я. Дашкевич, М. Ерстенюк. – Т. 1. – К. : Генеза, 1993. – 624 с.
3. Енциклопедія історії України : Т. 1 : А–В / Редкол. : В. А. Смолий (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Вид-во «Наукова думка», 2003. – 688 с.
4. Енциклопедія історії України : Т. 2 : Г–Д / Редкол. : В. А. Смолий (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Вид-во «Наукова думка», 2004. – 688 с.
5. Енциклопедія історії України : Т. 3 : Е–Й / Редкол. : В. А. Смолий (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Вид-во «Наукова думка», 2005. – 672 с.
6. Енциклопедія історії України : Т. 4 : Ка–Ком / Редкол. : В. А. Смолий (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Вид-во «Наукова думка», 2007. – 528 с.

7. Енциклопедія історії України : Т. 5 : Кон–Кю. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Вид-во «Наукова думка», 2008. – 568 с.
8. Енциклопедія історії України : Т. 6 : Ла–Мі / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Вид-во «Наукова думка», 2009. – 790 с.
9. Енциклопедія історії України : Т. 7 : Мл–О / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Вид-во «Наукова думка», 2010. – 728 с.
10. Енциклопедія історії України : Т. 8 : Па–Прик / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Вид-во «Наукова думка», 2011. – 520 с.
11. Енциклопедія історії України : Т. 9 : Прил–С / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Вид-во «Наукова думка», 2012. – 944 с.
12. Ілюстрована енциклопедія історії України (від найдавнішого часу до кінця XVIII ст.) / Олександр Кучерук (авт. тексту), Лідія Голембовська (іл. та худ. оформлення). – К. : Спалах ЛТД, 1998. – 215 с.

Наукова та науково-популярна література:

1. Білоусько О. Україна давня : Євразійський цивілізаційний контекст. Карти, таблиці, ілюстрації / Посібник для вчителя / О. А. Білоусько. – К. : Генеза, 2002. – 272 с.
2. Брайчевський М. Походження Русі / М. Ю. Брайчевський. – К. : Дніпро, 1968. – 186 с.
3. Войнович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. / Л. Войнович. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – 199 с.
4. Головка О. Князь Роман Мстиславич та його доба : [нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття] / О. Б. Головка. – К. : СтилоС, 2001. – 248 с.
5. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1992. – 543 с.
6. Гуржій О. Гетьманська Україна / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – [заг. ред. В. А. Смолія]. – К. : Альтернативи, 1999. – 303 с.
7. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст. : кордони, населення, право / О. І. Гуржій. – К. : Дніпро, 1996. – 327 с.
8. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України / Л. Л. Залізник. – К. : Абрис, 1994. – 255 с.

9. Коляда І. Богдан Хмельницький / Ігор Коляда. – Харків : Фоліо, 2010. – 121 с.
10. Коляда І. Іван Сірко / І. Коляда, Є. Биба. – Харків, 2012. – 121 с.
11. Коляда І. Кирило Розумовський / І. Коляда, В. Милько. – Харків, 2012. – 121 с.
12. Коляда І. Усі гетьмани України / І. А. Коляда, О. П. Реєнт. – Харків : Фоліо, 2010. – 415 с. – (Історичне досьє).
13. Котляр М. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр. – К. : Альтернативи, 1998. – 336 с.
14. Паламарчук Є. П. Зорі Трипілья. 2-ге вид. / Є. П. Паламарчук, І. Ю. Андрієвський. – Вінниця, 2002. – 342 с.
15. Паньков С. В. Чорна металургія населення українського лісостепу (перша половина I тис. н. е.). – К. : Либідь, 1993. – 146 с.
16. Русина О. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина. – К. : Альтернативи, 1998. – 320 с.
17. Сегеда С. П. Антропологічний склад українського народу : Етногенетичний аспект / С. П. Сегеда. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 255 с.
18. Смолій В. Українська національна революція (1648–1676) / В. А. Смолій, В. А. Степанков. – К. : Альтернативи, 1999. – 352 с.
19. Чмихов М. О. Археологія та стародавня історія України / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков. – К. : Либідь, 1992. – 384 с.
20. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н. М. Яковенко. – К. : Генеза, 1997. – 380 с.

Практична робота

Для встановлення рівня історичного мислення та загальних знань учнів з історії, отриманих у ході шкільного навчального процесу та самоосвіти, пропонується провести дискусію з проблемних питань.

2. ДОІСТОРИЧНИЙ ПЕРІОД ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

2.1. НАЙДАВНІШЕ НАСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Теоретичне заняття

1. Під час вивчення цього питання слід звернути увагу на основні теорії виникнення та походження людини на планеті Земля, запам'ятати ті риси, що відрізняють людиноподібну істоту від тварини, і вивчити основні історичні типи людини, що існували та розвивались в епоху палеоліту: *«людину умілу» (або президжантрон), «людину з прямою ходою» (або архантрон чи*

пітекантрон), *неандертальця* (або *палеоантрон*), «*людину розумну*» (або *кроманьйонця*). Запам'ятати дату появи первісної людини на планеті – **близько 2–3 млн років тому**. Розкриваючи це питання, слід наголосити на вирішальних факторах, які, на думку вчених, сприяли розвиткові людини, зокрема про зміни у кліматі на планеті в умовах наступу льодовиків.

2. Необхідно чітко знати дату появи первісної людини на території сучасної України та уміти пояснити її. Пам'ятати, що дата появи первісної людини пов'язана зі знахідками не останків архантропів, а виготовлених ними знарядь праці на стоянці Королеве на Закарпатті, які вчені датують **близько 1 млн років тому**.

3. Слід також правильно користуватись археологічною періодизацією історії первісного суспільства, знати хронологічні рамки основних періодів.

4. Характеризувати добу палеоліту на території України слід за таким логічним планом: пояснити термін «палеоліт», назвати його хронологічні межі, навести приклади основних знарядь праці, якими користувалась первісна людина цієї епохи, описати зовнішній вигляд архантропа, неандертальця, кроманьйонця, основні заняття наших предків і чому цей тип заняття кваліфікують як ***привласнюючи господарство***, розкрити, як змінювались відносини між людьми, та показати процес формування перших форм суспільної організації, що виникають у цю епоху (зокрема, *первісний гурт, громада (дородова община), родова община*); пояснити зміст поняття **матріархат** і причини його утвердження у тогочасному людському суспільстві; описати систему релігійних вірувань, що виникають у цей період, пояснивши поняття ***тотемізм, фетишизм, анімізм, магія, святилища***; завершити наведенням прикладів найвідоміших стоянок цієї епохи на території сучасної України.

5. Епоху мезоліту необхідно характеризувати, розкриваючи також питання про зміни в основних заняттях первісної людини; про зміни у відмінностях, які склались, на думку вчених, між окремими групами людей, та у формах їхньої суспільної організації, розкрити зміст поняття «*плем'я*»; навести приклади найвідоміших стоянок первісної людини цієї доби на території України.

Основні поняття: палеоліт, мезоліт, привласнюючи господарство, екологічні кризи, еволюція, гомініди, тотемізм, фетишизм, анімізм, магія, первісний гурт, родова община, плем'я.

Дати для запам'ятовування:

близько 1 млн рр. тому – залюднення території України;

1 млн рр. – 10 тис. рр. до тому – епоха палеоліту;

40–35 тис. рр. тому – поява «людини розумної» – кроманьйонця.

Практична робота

1. Бліц-опитування або гра «Мікрофон».

- Назвіть історичні типи первісної людини.
- Коли з'являється неандерталець?
- Коли з'являється людина сучасного історичного типу?
- Як називають перших гомінідів на території України? Коли вони тут з'явилися?
- До якого часу належать відомі на сьогодні останки первісної людини на території сучасної України?
- На які періоди вчені поділяють історію первісного суспільства?

2. Робота з картою.

- Зазначте на карті найбільш відомі стоянки найдавніших людей.

3. Робота у малих групах по 3–4 особи. Характеристика знарядь праці.

Кожна група отримує зображення знаряддя праці. Після розгляду картинки учні мають **охарактеризувати знаряддя праці за планом:**

- назва;
- матеріал, з якого його виготовлено;
- його господарське призначення;
- орієнтовне датування;
- де його могли знайти;
- хто ним користувався (історичний тип людини).

4. Обговорення проблемних питань. Застосування методики «мозковий штурм» за такими запитаннями:

- Які риси відрізняють неандертальця від кроманьйонця?
- Чому найдавнішу людину називають «людиною вмілою»?

2.2. ПОЯВА СКОТАРСТВА І ЗЕМЛЕРОБСТВА

Теоретичне заняття

1. Характеризуючи епоху неоліту на території сучасної України, необхідно окреслити хронологічні межі епохи, розкрити ті зміни, які відбулися у розвитку господарства і суспільних відносинах племен первісної людини.

2. Так, характеризуючи господарську діяльність первісної людини, зокрема, слід звернути увагу на такі якісні зміни та нові явища:

- удосконалення техніки оброблення каменю (поява таких прийомів, як *шліфування, розтилювання, свердління*);

- винайдення **кераміки** – глиняного посуду, що сприяло значному покращенню умов життя;
- оволодіння технологіями **прядіння** і **ткацтва**, внаслідок чого було створено ще один штучний продукт – тканину та з'явився перший примітивний ткацький верстат;
- створення транспортних засобів;
- виникнення **скотарства** та **землеробства**;
- приручення практично всіх свійських тварин.

3. Усе це необхідно проілюструвати прикладами археологічних знахідок, що засвідчують ці зміни.

4. Важливе значення під час розкриття цього питання має з'ясування такого явища, як **неолітична революція**; пояснення її суті, основних наслідків, які вона справила на розвиток людської цивілізації.

5. Так, характеризуючи суспільні відносини, слід розкрити такі поняття, як *парна сім'я, родова громада, плем'я*; пояснити систему життя й управління у племені.

6. Одним із складних моментів під час розкриття цього питання є освітлення процесу формування індоєвропейської мовної сім'ї народів, до якої належать і слов'янські мови.

7. Під час розкриття змін, що відбулися в епоху неоліту, також важливо звернути увагу на формування системи світогляду, появу **астрально-космічних символів, космогонічних міфів** та системи **божеств**.

8. На завершення розкриття цього питання слід навести приклади найвідоміших археологічних пам'ятників на території України, зокрема акцентувати увагу на описі такої пам'ятки, як **Кам'яна Могила** поблизу Мелітополя на Запоріжжі.

9. Характеризуючи знаряддя праці та господарську діяльність людини періоду неоліту, слід пояснити такі поняття, як **відтворювальний тип господарства, гумус, мотичне й орне землеробство, натуральний характер господарства, розшарування громади (майнове та соціальне), городище** (навести приклади).

10. Характеристику трипільських племен слід вивчати за таким планом:

- ✓ назвати дату відкриття трипільської археологічної культури, описати цю подію, відзначити роль у ній київського археолога В. Хвойки;
- ✓ окреслити територію її поширення;
- ✓ охарактеризувати основні наукові гіпотези щодо походження племен – носіїв трипільської археологічної культури;
- ✓ пояснити принципи забудови та розміщення поселень трипільцями; з'ясувати поняття **протоміста**;

✓ розкриваючи господарське життя носіїв трипільської культури, слід наголосити, що його основою було орне землеробство з використанням *перелогової системи обробітку землі*;

✓ підкреслити, що значну роль відіграло скотарство, яке мало приселищний характер, а допоміжну роль – мисливство та рибальство; також необхідно перелічити ті види ремесел, що мали високий ступінь розвитку, зокрема керамічне виробництво, плавлення міді;

✓ характеризуючи суспільний устрій, слід звернути увагу на появу міжплемінних об'єднань та специфіку їхніх культур, яку зумовлювали сусідство, контакти, взаємовпливи із сусідніми племенами;

✓ назвати основні причини зникнення культури, які відзначають вчені.

11. Характеризуючи епоху бронзи на території сучасної України, необхідно окреслити хронологічні межі періоду, відзначити, що бронза – це перший штучний метал, що являє собою сплав міді й олова, а знаряддя праці, виготовлені з неї, були більш твердими; звернути увагу на те, що перші вироби з бронзи потрапили на територію України з Балкан, а лише згодом на самій українській території виникає кілька металургійних центрів (*назвіть їх*). Відзначте, що у період бронзи через зміну екологічної ситуації, відбувся занепад землеробських культур. Слід охарактеризувати перший суспільний поділ праці (відокремлення землеробських племен від скотарських) і ті зміни, що визначали особливості суспільного устрою племен цієї епохи (зокрема процес утворення великих мовних груп). На завершення слід вивчити приклади археологічних пам'ятників доби бронзи в Україні.

Основні поняття: енеоліт, гумус, орне землеробство, перелогова система обробітку землі, натуральний характер господарства, майнова нерівність, соціальна нерівність, військово-племінний союз, городище, протоміста, міф, бог, дух, мальована кераміка, пластика, асиміляція.

Дати для запам'ятовування:

VII–VI тис. до н. е. – одне з перших археологічних свідчень про заняття землеробством на території України;

VI–IV тис. до н. е. – епоха неоліту;

IV–III тис. до н. е. – епоха енеоліту;

кінець V тис. – початок III тис. до н. е. – трипільська археологічна культура.

Практична робота

1. Індивідуальна робота з колективною перевіркою.

• Які винаходи було зроблено в епоху неоліту?

- Які штучні матеріали освоїли люди?
- Що таке кераміка і яке значення вона має для дослідників?
- Чому зміни в епоху неоліту називають неолітичною революцією?
- У чому суть цього явища в історії людства?
- Коли люди розпочали займатися землеробством на території України?
 - Назвіть зміни, що сталися в епоху неоліту: а) у суспільних відносинах; б) у духовному житті.
- Які характерні ознаки енеоліту?
- Які причини зумовили майнове та соціальне розшарування?
- Яку роль у житті цієї епохи відігравали релігія та мистецтво?
- Коли було відкрито трипільську археологічну культуру?
- Яку територію заселяли племена, що належали до неї?
- Що було основою трипільського господарства?
- Які галузі були провідними, а які відігравали допоміжну роль?
- Які зміни відбулися у суспільній організації трипільських племен?
- Визначте історичне значення трипільської культури для історії України.

2. Виконання індивідуальних завдань та представлення результатів. Робота у малих групах.

Три групи учнів отримують завдання і представляють результати його виконання своїм візаві.

Група 1

Старий жрець аріїв Кара-Тимур вважав себе сином Сонця і тому всі свої дії трактував як Його веління для членів роду. Коли Сонце заходило за хмари і йшов дощ, заливаючи поля, або коли сонячне проміння спалювало ниву, він говорив про покарання родичів за непослух. Він говорив про Сонце як про найшанованішого предка роду. А тих, хто зважувався йому суперечити, примушував мовчати помахом своїх рук чи суворим поглядом. І цю велику силу над родичами давало йому Сонце, бо він був його земним сином.

Про які форми вірувань первісних людей йдеться в тексті? Тож у що вірив старий жрець Кара-Тимур?

Назвіть причини формування релігійних вірувань у первісної людини.

Група 2

На значній території нинішніх Правобережної України та Молдови, сягаючи на північ до Трипілля, Києва і навіть Лівобережжя, жили люди. Вони селилися на родючих землях поблизу рік. Складні й великі їхні житла були подібні до глиняних мазанок, які розташовувалися колом у декілька рядів. Землю обробляли мотиками. Сіяли пшеницю, просо. З міді виробляли знаряддя

праці, прикраси. Виготовляли прекрасний глиняний посуд. Створювали статуетки людей, домашніх тварин.

До якої археологічної культури належить описане населення? Хто і коли відкрив її?

Назвіть хронологічні рамки її існування на території України.

Як археологи називають цей період первісного суспільства?

Група 3

Епоха бронзи зруйнувала структурну монолітність у Східній Європі, де головну роль відігравали трипільці; утворився строкатий і мінливий конгломерат археологічних культур. Територія України досить чітко поділилася на дві зони, населення яких різнилося за характером господарства.

Зазначте їх. Назвіть їхні географічні межі. Чому на території України виникли дві зони господарювання?

3. Написання історичного есе.

Завдання щодо написання есе: зважаючи на природне середовище Вашого рідного краю, висловіть гіпотезу про те, у якій місцевості могли знаходитися стоянки первісних людей, поселення землеробських чи скотарських племен. Опишіть свої уявлення так, ніби ви мандруєте в часі й опинилися одним із членів роду чи племені.

3. КОЧОВІ ПЛЕМЕНА ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ТА АНТИЧНІ МІСТА-ДЕРЖАВИ У РАННЬОЗАЛІЗНИЙ ВІК

3.1. КОЧОВИКИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ. ПЕРШІ РАБОВЛАСНИЦЬКІ ДЕРЖАВИ

Теоретичне заняття

1. Розкриваючи питання про епоху раннього залізного віку на території України, слід окреслити хронологічні межі та порівняти знаряддя праці, виготовлені із заліза, із бронзовими, відзначивши їхню більшу міцність і гостроту. Варто звернути увагу й на основні причини, що зумовили перехід до використання нового металу, зокрема на кліматичні зміни. З'ясувати необхідно зміст поняття **міграції**. Розкрити також ті зміни, що характеризували розвиток господарства племен цієї епохи: утвердження кочового скотарства і перетворення приселищного тваринництва на придомне і появу стійлового утримання худоби. Пояснити суть другого суспільного поділу праці (відокремлення ремесла від землеробства). Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що ранній залізний вік є важливим періодом нашої історії і

пов'язаний з виникненням найдавніших племінних союзів та рабовласницьких держав, з появою перших письмових відомостей про південну частину території сучасної України.

2. Вивчати питання про кіммерійців на території сучасної України слід розпочати із запам'ятовування хронологічних меж їхньої появи у степах Північного Причорномор'я, пояснення теорій походження кіммерійців, характеристики їхнього господарства, особливостей суспільного устрою та наведення прикладів їхньої войовничості, опису релігійних вірувань та археологічних пам'яток, що полишив цей народ на території України.

3. Скіфи – кочовий народ, вивченню історії якого присвячено досить багато праць істориків. Широта інформації про історію цього народу вимагає продумати логіку правильного засвоєння всього комплексу знань. На наш погляд, необхідно зосередити увагу на такій інформації, як хронологічні межі, основні погляди щодо походження (з огляду на легенди, переказані давньогрецьким істориком Геродотом), видів господарювання та особливостей суспільної організації, особливо акцентуючи на формуванні у них перших стійких державних утворень (Скіфії та Скіфського царства), високо розвинутій культурі й особливостях світогляду і релігійних віруваннях. Окремо слід засвоїти питання, пов'язане з війнами скіфів, зокрема їхньою боротьбою з перським царем Дарієм I та її наслідками. Особливу увагу необхідно звернути на пам'ятки скіфської культури: скарби із царських курганів Солоха, Товста Могила, Куль-Оба, Чортомлик. Визначаючи історичне значення скіфів, необхідно зазначити, що вони одні з перших започатковують традиції державотворення на території України і є складниками довготривалого процесу етногенезу українського народу.

За таким планом радимо вивчати і питання про сарматів на території України.

4. Вивчаючи питання, присвячені готам і гунам, необхідно з'ясувати інформацію про походження цих народів, визначити хронологічні межі їхнього перебування на території України, розкрити особливості господарства і суспільного устрою, зауважити, що гуни, на відміну від готів, так і не створили власної держави. Варто охарактеризувати війни, що вели ці народи протягом історії свого існування, визначити їхню роль у падінні Римської імперії та загибелі античних міст-держав Північного Причорномор'я; пояснити системи релігійних вірувань та пам'яток культури, полишених цими народами на території України.

Основні поняття: продуктивність праці, суспільний поділ праці, міграція, ареал, кочове скотарство, аріанство, поліхромний та звіриний стилі, тризна.

Дати для запам'ятовування:

- II тис. до н. е. – I тис. до н. е. – бронзовий вік;
- IX ст. до н. е. – IV ст. н. е. – ранній залізний вік;
- IX–VII ст. до н. е. – існування племінного союзу киммерійців;
- VII–III ст. до н. е. – держава Велика Скіфія;
- 513 (514) р. до н. е. – війна скіфів із персами;
- III ст. до н. е. – IV ст. н. е. – держава Мала Скіфія;
- III ст. до н. е. – III ст. н. е. – ранньодержавне утворення Сарматія;
- III ст. н. е. – Готська держава;
- 370–375 рр. – нашіста гунів;
- IV–VII ст. н. е. – «Велике переселення народів».

Практична робота

1. Проведення брейн-рингу. Колектив учнів гуртка поділяється на дві-три команди (поділ за жеребкуванням або на розсуд керівника гуртка). Поєдинок відбувається у три тури, у ході яких ставиться 5 запитань.

Тип 1-й

1. Яка археологічна культура на території України є найвідомішою?
2. Чому трипільська культура отримала таку назву?
3. Які риси знарядь праці неоліту відрізняють їх від знарядь праці попередніх періодів?
4. Що спільного й відмінного у періодах неоліту та енеоліту?
5. Першим народом, що започаткував добу заліза на території України, був...

Тип 2-й

1. У чому полягає суть першого та другого суспільних поділів праці?
2. Яким богам поклонялися скіфи?
3. Чому власне скіфами історики називають тільки скіфів-кочівників та царських скіфів?
4. Назвіть народ, який виготовив знамениту прикрасу, знайдену у Товстій Могилі.
5. Чому у сарматів одним із головних культів був культ меча?

Тип 3-й

1. Назвіть у хронологічній послідовності кочові народи доби раннього залізного віку, що перебували на території України.
2. Як вплинуло на хід історії використання бронзи та заліза?
3. Якому кочовому народу належить «звіриний мистецький стиль»?
4. Назвіть історичний тип людини, що спорудила житло на поселенні поблизу с. Мізин.

5. Які обставини змусили людину змінити спосіб полювання?

2. Складіть порівняльну таблицю.

Кочівники на території України

	Кіммерійці	Скіфи	Сармати	Готи
Хронологічні межі				
Походження				
Територія проживання				
Суспільна організація				
Матеріальна та духовна культура				
Походи				

3. Робота з джерелами.

А) Одного разу, викрадаючи биків Геріона, Геракл прибув до невідомої степової землі. Тут його застала зима. Стомившись, він вирішив відпочити. Натягнувши на себе левову шкіру, заснув, а тим часом коні з його колісниць таємниче зникли. Прокинувшись від сну, він почав шукати їх і дістався таким чином землі, яку називали Гілея. Тут у печері він знайшов дивовижної краси Жінку-Змію. Вона пообіцяла повернути коней Гераклові, якщо той подарує їй хвилини щирого кохання... Відпускаючи Геракла, Жінка-Змія сказала: ... *(продовжте далі переказ легенди)*.

Що вам відомо про народ, який, за легендою, походив від сина Геракла?

Коли і чому цей народ з'являється на території України? Які існують версії про його походження?

Б) Оповідає археолог: «Два тижні по 16 годин щоденно, без відпочинку та без вихідних, до болю в очах вдивлявся у землю, намагаючись прочитати кожну її грудочку... Одного дня, вже під вечір, під ножом скрепера щось заблищало. Це був перший тьмяний полиск бронзової прикраси. Найціннішою знахідкою була нагрудна прикраса цариці ... *(продовжте далі речення)*.

Кому належить відкриття нагрудної прикраси цариці? Як називається курган, який розкопував археолог? Про що свідчать такі знахідки археологів?

В) Царську нагрудну прикрасу – пектораль – виготовлено із золота 958-ї проби, вона має чистий сонячний колір. Композиційно складається з трьох ярусів, з'єднаних між собою ланцюжками золотих порожнистих трубочок. Верхній ярус зображує побутову сцену: двоє чоловіків дошивають кожушину, праворуч – кобилиця з лошам, корова з телям, коза з козенятком, вівця, юний

скіф, що доїть вівцю; ліворуч – ті самі тварини, а юнак, подоївши вівцю, затикає амфору з молоком жмутком трави. У нижньому ярусі – жорстока боротьба тварин з хижаками: лев та леопард напали на дикого кабана і коня, пси женуться за зайцем. Між цими ярусами смужка рослинного орнаменту.

Спираючись на зображення пекторалі, схарактеризуйте основні заняття скіфів, їхній спосіб життя.

Визначте мистецький стиль, у якому виготовлено прикрасу. Назвіть його основні риси. Яка основна, на думку вчених, тема пекторалі?

Охарактеризуйте систему вірувань скіфів.

Г) Оповідає давньогрецький історик Геродот: «У цей час до табору супротивника з'явився скіфський вісник із дивними дарами цареві: птахом, мишею, жабою та п'ятьма стрілами. Зрадивши, цар витлумачив зміст цього дарунка на свою користь: скіфи віддають йому і свою воєнну могутність, і свою землю, і небо, і води. Але один з його найближчих радників – Гобрій – витлумачив цей зміст зовсім інакше: ...»

Яким був справжній зміст дарунка скіфів цареві?

Кому і за яких обставин скіфи надіслали свого «листа»?

Коли сталася ця подія?

Які її наслідки?

3.2. АНТИЧНІ МІСТА-ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Теоретичне заняття

1. З'ясовуючи причини грецької колонізації, необхідно визначити власне поняття **колонізація** та з'ясувати, що поява греків у Північному Причорномор'ї була частиною процесу, відомого як Велика Грецька колонізація, зумовлена пошуком вільних земель для сільськогосподарського виробництва в умовах демографічного зростання населення материкової Греції та браком вільних земель у ній, розвитком ремесел і торгівлі й пошуком нових ринків збуту товарів та політичною еміграцією внаслідок перебігу політичної боротьби. Варто також запам'ятати, що вчені виділяють на території Північного Причорномор'я чотири зони античної колонізації (*назвіть їх*) та основні міста-держави (поліси), що виникли у Північному Причорномор'ї та у Криму, з датами їхнього заснування. Слід звернути увагу, що в історії міст-держав виділяють два періоди та відповідно на особливості політичного розвитку полісів. Вивчити хронологічні рамки цих періодів.

2. Характеристику державно-політичного устрою міст-держав необхідно подавати поряд із розкриттям змісту основних понять, таких як *поліс, полісний устрій, хори, рабовласницькі держави-республіки, рабовласницькі*

аристократичні республіки, народні збори, колегія, магістрати. Відзначаючи зміни у політичному устрої античних міст-держав, розкрийте історію **Боспорського царства**, опишіть етапи його формування, основні соціальні групи, економіку, причини занепаду цієї держави, її історичне значення.

3. Охарактеризуйте повсякдення основних верств населення, їх господарську діяльність; підкресліть, що основну роль в економіці міст відігравало сільське господарство, значного розвитку набули садівництво і виноградарство, важливу роль відігравали тваринництво та промисли, високо розвиненими були ремесла, виняткову роль відігравала торгівля з кочовими племенами.

4. Пояснюючи розвиток культури античних міст-держав Північного Причорномор'я, слід підкреслити, що вона мала багато спільного з культурою Стародавньої Греції і характеризувалась оборонним будівництвом, використанням в архітектурі *іонійського, дорійського, коринфського стилів*; живопис був представлений *фресками та мозаїкою*, літературні пам'ятки збереглися в *епітафіях і графіті*. Релігія колоністів в основі була грецькою. Вони вклонялися багатьом божествам, що уособлювали різноманітні явища природи (*назвіть основних грецьких богів*). Зважте й на ту особливість, що з часом виникли культу окремих божеств, які відігравали значну роль у житті античних полісів (*наприклад, покровителькою Херсонеса була Артеміда*).

5. Роль та місце античної колонізації визначаються тим, що вона привнесла у Північне Причорномор'я найбільш прогресивні досягнення грецької цивілізації, залучила Південь України до сфери економічного, політичного та культурного життя найрозвиненіших країн Східного Середземномор'я; продовжувала традиції державотворення в Україні.

Основні поняття: колонія, колонізація, метрополія, поліс, полісний устрій, хори, рабовласницькі держави республіки, аристократичні республіки, народні збори, колегія, магістрати, іонійський стиль, коринфський стиль, дорійський стиль, фреска, мозаїка, епітафія, графіті.

Дати для запам'ятовування:

VII–IV ст. до н. е. – антична епоха у Північному Причорномор'ї;

480 р. до н. е. – **IV ст. до н. е.** – Боспорське царство;

107 р. до н. е. – повстання на чолі із Савмаком у Боспорському царстві.

Практична робота

1. Робота з картою. Покажіть на карті території проживання кочових скотарських племен раннього залізного віку, походи кіммерійців та скіфів, античні міста-держави Північного Причорномор'я.

2. Робота із картками. Учні отримують картки із запитаннями.

- Чому у сарматів одним із головних культів був меч, який уособлював бога війни?
- Як заняття сарматів впливало на їхнє життя?
- Якими були причини виникнення в Північному Причорномор'ї грецьких міст-держав?
- На які періоди умовно поділяють історію міст-держав цього регіону? Охарактеризуйте їх.
- Які особливості політичного життя полісів?
- Охарактеризуйте державно-політичний устрій міст.
- Охарактеризуйте економіку міст-держав.
- Як склалися відносини грецьких колоній з місцевими жителями?
- Чому занепали міста-держави?
- Чому грецькі міста-держави Півдня України за устроєм були подібні до грецьких полісів?

3. Робота із джерелами.

«...Коли скіфи з Савмаком на чолі здійснили державний переворот та вбили боспорського царя Перісада, на Діофанта готували замах, останній, рятуючись, утік до Херсонеса, де зібрав сили для боротьби. Потім на трьох суднах він вирушив назад, захопивши Феодосію та Пантікапей, покарав повсталих. І знову мав владу над Боспором для царя Мітрідата Євпатора...»

Історія України. 7 кл. : Хрестоматія для учнів / Упорядк. : І. А. Коляда, Н. І. Загребельна. – К. : Грамота, 2007. – С. 5.

Про яку подію йдеться у тексті? Коли відбулася ця подія? Зазначте причини, що її спричинили. Які наслідки вона мала? Чому?

4. Робота у групах. Складіть таблицю «Античні міста Північного Причорномор'я» за схемою:

Назва міста	Причини появи	Місце розташування	Дата існування	Суспільний устрій	Органи влади та управління	Причини занепаду

5. Виконання творчих завдань.

Ви – скіф, що потрапив до античного міста Північного Причорномор'я. Опишіть те, що Вас вразило.

4. ЕНТОГЕНЕЗ СЛОВ'ЯН, СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

4.1. СЛОВ'ЯНИ: ПОХОДЖЕННЯ, РОЗСЕЛЕННЯ, ГОСПОДАРСТВО, СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ, ВІРУВАННЯ, ПОБУТ, КУЛЬТУРА

Теоретичне заняття

1. Знайомлячись із темою, треба пам'ятати, що слов'яни – велика група споріднених мовою та культурою народів, які живуть у Східній, Центральній і Південній Європі й утворюють три гілки: західну, південну та східну (до якої і належить наш український народ). Питання про походження слов'ян є дискусійним, але більшість учених істориків вважає їх **автохтонним** населенням і визначає їхньою прабатьківщиною територію між середньою Віслою та Дніпром, яка на півночі межувала з давньобалтськими племенами, південною межею був рубіж лісостепу і степу. Із **II ст. н. е.** розпочинається їхнє розселення. Праслов'янський період історії вчені датують **XV–XI ст. до н. е. – II ст. н. е.**; період **II–VII ст. н. е.** історики визначають як антський період (або період давніх слов'ян) історії слов'ян; із **VII ст.** починається безпосередньо давньоруський період східних слов'ян. Відповідно до зазначеної періодизації необхідно знати характерні археологічні культури (*перелічіть їх, назвіть їхні хронологічні рамки*).

2. Описуючи господарство східних слов'ян, необхідно зазначити, що вони вели осілий спосіб життя й основою їхнього господарства було орне землеробство, в якому вони застосовували підсічну вирубну або перелогову систему обробітку землі. Пояснити, що означало застосування цих систем та які злакові культури вирощували, яких тварин розводили. Варто підкреслити, що такі промисли, як полювання, рибальство, бортництво (лісове бджільництво), відігравали допоміжну роль, а високорозвиненими у них були такі види ремесел, як залізобробне, ковальське, гончарне, зброярство, ткацтво та ін. Навести необхідно також ті факти, які свідчать про розвиток грошової торгівлі.

3. Охарактеризувавши розвиток господарства, варто відзначити, що він призвів до великих змін у соціальній структурі слов'янського суспільства. При цьому перелічіть ознаки, що засвідчували розпад общинного устрою і формування соціально неоднорідного суспільства у слов'ян; розкажіть про «Антське царство» (або Антський військово-племінний союз) та його взаємини

із сусідніми народами (зокрема про війну антів з готами, аварами) і причини його занепаду.

4. Розкриваючи питання про вірування та звичаї слов'ян, слід відзначити, що основою їхніх світоглядних уявлень були знання та вірування, накопичені багатьма поколіннями упродовж століть, і світогляд цей являв собою складне переплетіння язичницьких уявлень про космос, природу, людину та їхній взаємозв'язок. Назвіть основних язичницьких богів слов'ян, які сили природи вони уособлювали. Опишіть звичаї слов'ян, що існують і дотепер. З'ясуйте поняття *святилище, тризна, волхв, капище*.

Основні поняття: етнічна спільнота, автохтонне населення, політеїзм, язичництво, святилище, тризна, капище, волхв.

Дати для запам'ятовування:

XV–XI ст. до н. е. – II ст. н. е. – період праслов'ян;

II–VII ст. н. е. – антський період (або період давніх слов'ян);

602 р. – остання письмова згадка про антів у давніх джерелах.

Практична робота

1. Проведення бліц-опитування.

- Про слов'ян V–VII ст. повідомляють автори...
- Антський племінний союз існував у...
- Були анти войовничими чи миролюбними племенами?
- Чому антський племінний союз називають першою державою слов'ян?
- Вставте пропущені слова; Готський король ... розбив слов'янське плем'я та захопив у полон антського вождя ... з синами та старійшинами, а потім їх ...
- Антський племінний союз розпався у: V; VI; VII ст.?
- Під ударами яких племен розпався племінний союз антів: готів; гунів; аварів?
- Були авари землеробами чи скотарями?
- Болгари заснували держави: на Волзі – ... та на Балканах – ...
- Візантійські імператори запрошували до себе на службу антів – так чи ні?
- Писемні джерела перестали повідомляти про антів із ... ст.
- Правильно назвіть імена гунського та антського вождів: Аттіла, Германаріх, Вінитарій, Хільбудій, Бож.
- У слов'ян було два основні культу: ...
- За віруваннями слов'ян, місцем перебування богів був ...
- Кого слов'яни вважали першобогом: Перуна; Рода; Дажбога?
- Поясніть, які природні стихії (сонце, грім, вітер, родючість, небо, воду) уособлювали слов'янські боги Перун, Дажбог, Сварог, Дана, Коляда, Стрибог.

- Що означає вислів «чур мене»?
- Язичницькі жерці у слов'ян називались ...
- Слов'яни мали власний календар – так чи ні?
- Що таке «тризна»?
- У прикладному мистецтві слов'ян розвивались стилі: ...

2. Обговорення питань.

- Які в історичній науці існують погляди на походження слов'ян?
- Назвіть періоди в історії слов'ян. Які археологічні культури їм відповідають?
- Охарактеризуйте господарство та суспільний устрій у слов'ян.
- Які причини утворення та розпаду «Антського царства»?
- Охарактеризуйте відносини, що склалися між слов'янами та народами, що їх оточували.

3. Виконання творчих завдань.

Користуючись додатковою та науково-популярною літературою, художніми творами, опишіть язичницьке капище та обряд жертвопринесення Дажбогу.

4.2. УТВОРЕННЯ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. РУСЬ ЗА ПЕРШИХ КНЯЗІВ

Теоретичне заняття

1. Знайомлячись із життям східних слов'ян на рубежі VIII–IX ст. (*назвіть племінні союзи та місце їх проживання*), необхідно відзначити причини утворення держави, зумовлені тими змінами, що сталися;

а) у їхньому господарстві:

- розширюється орне землеробство;
- урізноманітнюються знаряддя праці;
- зростає кількість вирощуваних культур, що приводить до появи надлишкового продукту і формування майнової нерівності;

• поряд з общинним землеволодінням виникає індивідуальна власність окремих сімей на землю, отже, зароджуються нові виробничі відносини – феодальні, основою яких є приватна власність на землю;

- відбувається процес «окняжіння» земель;

б) у суспільному устрої:

• на місці патріархально-родової общини розвивається сусідська (територіальна) община, яка ґрунтується не на кровній спорідненості, а на спільному володінні землею;

- формуються різні категорії племінної знаті (князі, старійшини), якій належать укріплені поселення – городища, а влада їх стає спадковою;
- поступово функції віча (народних зборів) перебирає на себе рада старійшин;
- виокремлюється також категорія професійних воїнів, що перебували на службі князя – **дружина**;
- виникають союзи племен та перші племінні князівства – **федерації** (одним з найбільших був Полянський військово-племінний союз у Середньому Подніпров'ї із центром у Києві).

Деякі вчені відзначають поряд із зазначеними змінами ще і важливість впливу кліматичних умов на життя східних слов'ян на рубежі VIII–IX ст.

Таким чином, зазначені вище зміни є тими причинами, що зумовили утворення держави у східних слов'ян на рубежі VIII–IX ст.

Відзначаючи той факт, що племінний центр полян стає і центром нового державного утворення, варто підкреслити, що це було зумовлено вигідним географічним розташуванням городища, його недоступністю для несподіваних нападів кочовиків степу (річка Дніпро, височінь та крутизна її правого берега слугували природним захисним рубежем), розміщенням на важливому тогочасному міжнародному торговельному шляху («із варяг у греки»); городище знаходилось на межі трьох великих племінних утворень (полян, сіверян, древлян). Вважаємо за необхідне також навести і прокоментувати літописну легенду про заснування Києва.

2. Характеризувати внутрішню політику перших київських князів вважаємо доцільним за таким планом:

- а) князь та роки його князювання;
- б) обставини приходу до влади у Києві;
- в) мета внутрішньої політики;
- г) основні заходи (зміст проведених реформ і новоприєднані території);
- д) наслідки.

При цьому увагу обов'язково слід звернути на такі історичні події цього періоду в історії Русі: **860 р.** – «Аскольдове хрещення», встановлення князем Олегом «**полюддя**»; запровадження княгинею Ольгою «**уроків**» і «**погостів**»; призначення князем Святославом своїх синів правителями до великих племінних центрів.

3. Важливо також пояснити причини зміни правлячої династії на київському князівському столі у **882 р.** (династії Києвичів династією Рюриковичів) та суть «**норманської теорії**» і теорії походження назви «**Русь**».

4. Рекомендуємо висвітлювати питання зовнішньої політики перших київських князів за таким планом:

- а) мета;
- б) напрямки (географічні);
- в) заходи (найвідоміші військові походи і дипломатичні заходи);
- г) результати і наслідки;
- д) історичне значення діяльності князя.

5. При цьому обов'язкову увагу слід приділити таким історичним фактам зовнішньополітичної діяльності київських князів цього періоду в історії Русі: походи у Закавказзя і на узбережжя Каспійського моря; боротьба з аварами, хозарами, печенігами; Візантійські походи; дипломатичні місії (особливо місія княгині Ольги **957 р.** та сучасне трактування її змісту і наслідків).

6. Визначаючи історичне значення діяльності перших київських князів, обов'язково зверніть увагу на неоднозначність оцінок істориками їхньої ролі у процесі становлення давньоруської держави східних слов'ян – Русі.

Основні поняття: федерація, приватна власність, феодал, феодалний спосіб виробництва, феодалне суспільство, князь, старійшина, віче, військово-племінний союз, військова дружина, воєвода, християнство, літопис, династія, дворцевий переворот, узурпатор, регент, звичаєве право, норманська теорія.

Дати для запам'ятовування:

- VIII–IX ст.** – період утворення держави у східних слов'ян;
- 852–853 рр.** – походи князя Аскольда в Закавказзя;
- 860 р.** – «Аскольдове хрещення Русі»;
- 860, 863, 865, 874 рр.** – походи князя Аскольда на Візантію;
- 882 р.** – прихід до влади у Києві варязького князя Олега;
- 882–912 рр.** – правління князя Олега;
- 907, 912 рр.** – походи князя Олега на Константинополь;
- 909–910, 912 рр.** – походи князя Олега у Закавказзя і до Каспію;
- 912–945 рр.** – правління князя Ігоря;
- 914, 944 рр.** – походи князя Ігоря у Закавказзя і до Каспію;
- 941, 944 рр.** – походи князя Ігоря на Константинополь;
- 945 р.** – повстання древлян та смерть князя Ігоря;
- 945–964 рр.** – правління княгині Ольги;
- 956 р.** – дипломатична місія княгині Ольги до Константинополя;
- 959 р.** – відправлення княгинею Ольгою посольства до Священної Римської імперії;
- 964 р.** – смерть княгині Ольги;
- 964–972 рр.** – правління князя Святослава;
- 965 р.** – східні походи князя Святослава;

967–968, 969–971 рр. – Балканські війни князя Святослава;

968 р. – облога Києва печенігами;

972 р. – трагічна загибель князя Святослава.

Практична робота

1. Проведення бесіди за запитаннями.

- Поясніть виникнення та поширення назви «Русь».
- Розкажіть про правління князя Аскольда. Чому його було вбито?
- Які походи здійснив князь Олег? Яке значення мала його діяльність?
- Як правив і загинув князь Ігор?
- Чому княгиню Ольгу називають «Великою» та «Рівноапостольною»?
- Хто був вихователем Святослава?
- Якою була головна мета походів Святослава?
- Підкоренням племен завершилось об'єднання східних слов'ян навколо Києва.
- Під час якого походу Святослава печеніги обложили Київ?
- Де загинув князь Святослав?

2. Складення порівняльних таблиць:

Внутрішня політика київських князів у IX–X ст.

Князь	Роки князювання	Основні заходи	Значення

Зовнішня політика київських князів у IX–X ст.

Князь	Дата події	Зміст події	Результат	Значення

3. Робота з джерелами.

Арабський мандрівник Аль-Масуді був князем, що подорожував і полишив по собі багато писань. Збереглося, одначе, тільки одне – «Золоті луки». Подаємо один з уривків.

«Перший між королями слов'янськими – то король аль-Дір, він має великі міста, великі залюднені землі; до столиці його держави приходять мусульманські купці з різним крамом».

Як «Повість минулих літ» розповідає про князя Діра?

Яку територію займала Київська держава за часів Аскольда та Діра?

Схарактеризуйте на основі поданого документа роль та місце Київської держави у тогочасних міжнародних відносинах.

4. Вирішення завдань підвищеної складності.

• Які погляди існують у сучасних істориків щодо приналежності княгині Ольги до християнства?

• Які наслідки та значення мала державницька діяльність перших київських князів? Відзначте їхні успіхи та прорахунки.

• Висловіть судження: чому український історик М. Грушевський називав Святослава «давньоруським спартанцем», «першим запорожцем на київському столі»?

5. Виконання творчого завдання.

Складіть історичний портрет: «Святослав Завойовник – видатний полководець Русі».

5. КИЇВСЬКА РУСЬ У ДОБУ РОЗКВІТУ

Теоретичне заняття

1. Описуючи становище Русі після смерті князя Святослава, розкрийте обставини приходу до влади його сина – новгородського князя Володимира. Розкажіть, коли і чому син Святослава Володимир став правити у Новгороді й чому новгородці просили саме його настановити князем у їхній землі. Поясніть, яким чином князеві Володимирі Святославовичу вдалося вийти переможцем у міжкнязівській братовбивчій боротьбі; окресліть хронологічні межі його князювання. Характеризуючи державницьку діяльність князя Володимира, особливу увагу необхідно приділити змісту проведених ним реформ та їх наслідкам. Охарактеризуйте такі реформи князя Володимира Великого:

- адміністративну;
- військову;
- правову;
- судову;
- релігійну (поясніть, що таке «Володимирове шестибожіє»).

2. Розкриваючи зовнішньополітичну діяльність князя Володимира «Красне Сонечко», визначте мету й особливості проведення цієї політики, назвіть найбільш значущі факти участі Русі у тогочасних міжнародних відносинах.

3. Визначаючи історичне значення, необхідно наголосити на тому, що в історію України цей князь увійшов під іменням «Великого Рівноапостольного Святого князя», і його державницька діяльність сприяла перетворенню Русі на імперію, яка стала однією з найбільших і наймогутніших держав середньовічної Європи.

4. Характеризуючи етапи утвердження християнства на Русі, необхідно звернути увагу на той факт, що проникнення християнства у землі східних слов'ян пов'язане з легендою про подорож брата апостола Петра – Андрія Первозванного та з прилученням до християнського світу населення античних міст-держав і готів. Пригадати, що безпосереднє прагнення утвердити християнство державною релігією пов'язане з «Аскольдовим хрещенням» Русі та прийняттям християнства княгинею Ольгою (розкрити основні версії, що висловлюють вчені щодо цього факту). Вивчаючи процес прийняття християнства за князя Володимира Великого, визначте основні етапи цього процесу та його причини, з огляду на той факт, що це було не лише волевиявленням самого князя Володимира, а ця подія була спричинена як глибокими соціально-політичними змінами у Київській державі, так і зовнішньополітичною ситуацією; утвердження християнства відбувалося у силовий спосіб і супроводжувалось хвилею масових повстань та розправ над їхніми провідниками і тривало не один десяток років.

5. Визначаючи наслідки прийняття Руссю християнства, маєте наголосити, що цей державницький акт:

- справив величезний вплив на суспільно-політичний, соціально-економічний та культурний розвиток;
- зміцнив великокнязівську владу;
- сприяв ідеологічній консолідації різноетнічної племінної ранньофеодальної імперії;
- забезпечив можливість активізувати політичні, економічні та культурні зв'язки з державами Європи;
- сприяв поширенню писемності та кам'яного будівництва, розвиткові мозаїчного та фрескового живопису;
- сприяв утвердженню нових моральних цінностей, які проголошували цінність людини та її життя.

6. Історичне значення утвердження християнства як державної релігії Русі полягає у тому, що Київську державу було включено до сфери європейської цивілізації.

7. Висвітлюючи питання державницької діяльності Ярослава Мудрого, радимо спиратись на такий план:

- обставини приходу до влади;
- основні завдання, що стояли перед князем;
- внутрішня політика: основні заходи та їх результати;
- зовнішньополітичні досягнення Русі за князювання Ярослава Мудрого;
- князь Ярослав Мудрий в оцінках істориків минулого та сучасності.

Основні поняття: імперія, апостол, християнство, місіонер, пантеон, ідеологія.

Дати для запам'ятовування:

978–1015 рр. – правління Володимира Великого;

981 р. – князь Володимир приєднав землі Червенської Русі;

988–989 рр. – завершення запровадження християнства як державної релігії Русі;

1019–1054 рр. – князювання у Києві Ярослава Мудрого;

1019 р. – битва на р. Альті;

1037 р. – остаточний розгром печенігів князем Ярославом Володимировичем;

1051 р. – настановлення митрополитом Київським русича Іларіона.

Практична робота

1. Обговорення питань (у малих групах). Кожній групі роздають запитання, після виконання роботи йде колективне обговорення.

• Доведіть справедливість порівняння князя Володимира Великого з франкським імператором Карлом Великим та візантійським імператором Костянтином.

• Які результати мало князювання Володимира Великого?

• Чому народ у билинах назвав князя Володимира «Красним Сонечком»?

• Поясніть причини поширення християнства на Русі.

• Які наслідки мало утвердження християнства на Русі?

• У чому полягає історичне значення прийняття християнства Руссю?

• Схарактеризуйте внутрішню і зовнішню політику князя Ярослава Мудрого.

• Доведіть, що у період князювання Ярослава Мудрого Київська держава досягла найбільшої могутності.

2. Виконання індивідуальних завдань.

А) «У рік 6524 прийшов новгородський князь на Святополка, і стали вони насупроти оба поли Дніпра... І стояли вони три місяці одні проти одних. І став воевода Святополків Вовчий Хвіст глузувати з новгородців, говорячи: «Чого прийшли ви із шкандибою оцім?» – оповідає «Повість минулих літ».

Про якого князя йдеться у літописі? Коли і внаслідок яких подій він став великим Київським князем?

Б) Заповніть пропуски у тексті.

М. Грушевський, подаючи історичний портрет князя Ярослава Володимировича, наводить такі факти: «Ярослав розширив обшир Русі

завоюванням нових земель. У році _____ разом з братом Мстиславом Ярослав привернув Червенські городи (Галичину); він щасливо воював з Чуддю _____ р.; _____ р. заложив у Чудській землі город _____, названий так від християнського імені Ярослава. У ____ р. та _____ р. виступив він на ятвягів і Литву і наложив на них данину. Не так щасливо закінчилась Ярославова морська війна з Візантією, остання у руській історії. Вона сталася _____ р.».

Які наслідки мала зовнішньополітична діяльність князя Ярослава Мудрого?

Що нового було в політиці Ярослава Мудрого?

В) Заповніть пропуски у тексті.

М. Грушевський, змальовуючи історичний портрет князя Ярослава Мудрого, пише: «Крім св. Софії, Ярослав збудував у Києві церкву _____ (тепер уже її немає. – *Авт.*), монастир _____; розширив Київ із західної сторони і поставив так звані _____ з церквою _____ над ними. З його наказу у 1045 р. у Новгороді було збудовано церкву _____ на зразок Київської».

Чому до історії Русі князь Ярослав увійшов під прізвищем Мудрий?

Який етап свого розвитку переживала Київська держава в роки його князювання? Вкажіть хронологічні рамки цього етапу.

Г) Князь Ярослав дав почин до збірника давніх законів під назвою _____ (*зазначте назву*). Цей збірник зберігся в кількох різних редакціях.

Коли було створено перший збірник законів на Русі?

Які зміни у житті східних слов'ян були закріплені цим правовим документом?

У чому полягає історичне значення створення такого законодавчого збірника?

Д) Нестор-літописець подав таку інформацію про одного з соратників князя Ярослава Мудрого: «Приходив Іларіон з Берестового на пагорб, де тепер стоїть монастир Печерський, і там молився Богові. Потім Бог підказав князю думку...»

Яку думку підказав Бог князеві?

Чому давньоруський літописець подає нам ім'я пресвітера палацової церкви князівської резиденції?

Автором якої пам'ятки давньоруської літератури є Іларіон? Яка її основна ідея?

3. Тестові завдання.

1. Назвіть термін, що відповідає такому визначенню: *збирання данини з підлеглого населення в Київській Русі, що його проводив кожної осені чи зими великий київський князь чи його намісник:*

- А погост
- Б полюддя
- В данина
- Г урок

2. Якої події стосується наведена цитата: «Ось князя руського... ми вбили. Візьмемо жону його за князя свого Мала»:

- А вбивство деревлянами князя Ігоря
- Б вбивство печенігами князя Святослава
- В дворцевий переворот у 882 р. проти Аскольда і Діра
- Г міжусобна боротьба між Ярославом і Святополком

3. Перші карбовані руські монети «златники» з'явилися:

- А наприкінці X ст.
- Б наприкінці XI ст.
- В на початку XII ст.
- Г на початку XIII ст.

4. Якого князя називали «Тестем Європи»:

- А Олега
- Б Володимира
- В Ярослава
- Г Ярополка

5. У чому полягала головна суть створеної за Ярослава Мудрого «Руської Правди»:

- А обмеження влади князя
- Б утвердження принципу «око за око – зуб за зуб»
- В заміна натурального оброку грошовим
- Г заміна кровної помсти грошовими штрафами

6. Встановіть відповідність між князем та його політикою:

1) Аскольд	А побудова системи укріплень на Півдні (так звані «змієві вали»)
2) Ольга	Б невдала спроба хрещення Русі

3) Святослав	В спроба перенести столицю Русі до м. Переяславець на Дунаї
4) Володимир	Г спроба взяти подвійну данину з деревлян
	Д впорядкування збирання данини

7. Встановіть хронологічну послідовність подій:

- А обрання вперше митрополитом русича Іларіона
- Б розгром Хозарського каганату
- В спалення міста Іскоростень
- Г заміна племінної організації війська на феодальну

8. Визначте східнослов'янські племена, які згідно з «Повістю минулих літ» проживали на території сучасної України:

- А поляни
- Б радимичі
- В деревляни
- Г сіверяни
- Д кривичі
- Е дреговичі

6. КИЇВСЬКА РУСЬ ЗА ЯРОСЛАВОВИЧІВ ТА МОНОМАХОВИЧІВ

Теоретичне заняття

1. Розкриваючи зміст такого явища, як **тріумвірат**, необхідно пригадати реформу Ярослава Мудрого в системі управління державою та наслідування великокняжого столу у Києві, розподіл земель в управління між його синами: Ізяславом, Святославом, Всеволодом. Слід відзначити той факт, що одним із основних досягнень тріумвірату стало доповнення «Руської правди» новими статтями – «Правдою Ярославичів». Детально слід охарактеризувати внутрішньополітичні (зокрема з'їзд князів у Любечі та його рішення) і зовнішньополітичні фактори (боротьбу з половцями та втручання у міжкнязівські усобиці монархів сусідніх держав), що визначали становище Русі у середині та другій половині XI ст.

2. Одним із важливих завдань, що стояли перед князями Русі цієї доби, була боротьба з половецькою загрозою. Зверніть увагу, що ця боротьба проходила з перемінним успіхом. Опишіть битву на р. Альті **1068 р.** і визначте її вплив на політичне життя Русі. Назвіть привід, причини та основні наслідки повстання киян **1068 р.** Зверніть увагу на роль Києво-Печерської лаври у міжкнязівській боротьбі.

3. Необхідно роз'яснити поняття *централізованої монархії* та проаналізувати пам'ятник мемуарної літератури «Повчання дітям».

Основні поняття: ополчення, віче, опозиція, рать, репресії, тріумвірат, централізована монархія.

Дати для запам'ятовування:

1054–1073 рр. – тріумвірат Ярославичів;

1068 р. – битва на р. Альті; повстання киян;

1072 р. – укладено «Правду Ярославичів»;

1097 р. – з'їзд князів у Любечі;

1103, 1107, 1109, 1111 рр. – успішні походи князя Володимира Мономаха проти половців;

1113–1125 рр. – правління князя Володимира Мономаха у Києві.

Практична робота

1. Робота з джерелами.

А) Під 1053 р. Нестор з гордістю занотував у своєму літописі: «У Всеволода народився син від дочки царської, грекині, й назвав його батько Володимиром».

Під яким ім'ям син Всеволода увійшов до історії Русі?

Вкажіть роки правління цього князя у Києві.

Б) «У рік 6575 (1067 р.) розпочав війну Всеслав полоцький, син Брячиславів, зайняв Новгород. Ярославичі ж троє – Ізяслав, Святослав, Всеволод, – зібравши воїв, рушили на Всеслава. І зібравшись на Немизі місяця березня, пішли вони одні проти одних... і сталася битва люта, і впали многі...»

Як вчені-історики називають цей період в історії Київської держави?

Як сучасники пояснювали причини такої ситуації в державі?

Зазначте хронологічні рамки цього періоду.

В) «У рік 6581 (1073 р.) підняв диявол розлад серед братів сих – Ярославичів...» – пише «Літопис Руський».

Визначте причини політичної роздробленості Київської держави.

На які удільні князівства розпалася Київська держава? Покажіть на контурній карті.

Г) Літописець оповідає, що «прийшли іноплеменники на Руську землю, половців безліч. Ізяслав же, і Святослав, і Всеволод вийшли їм назустріч на Альту. І коли настала ніч, вони пішли один на одного. За гріхи наші напустив Бог на нас поганих, і побігли руські князі, й перемогли половці».

Коли сталася ця битва? Які її наслідки? Приводом до яких подій у Києві вона стала? За які гріхи «покарав Бог русичів»?

Д) «Іди, князю, в Київ, а як не підеш, то знай, що багато лиха вчиниться, це не тільки Путяти двір чи соцьких... пограбують, а ще й нападуть... і на бояр, і на монастирі, і будеш ти відповідати, князю, коли пограбують і монастирі...»

Історія України. 7 кл. : Хрестоматія для учнів / Упорядк. : І. А. Коляда, Н. І. Загребельна. – К. : Грамота, 2007. – С. 10–15.

Про які події повідав літописець?

2. Складіть таблицю «Народні рухи у Києві» за схемою:

	Повстання 1068 р.	Повстання 1113 р.
Причини повстання		
Привід до повстання		
Хід повстання		
Наслідки повстання		

3. Виконання творчих завдань.

Опираючись на історичні аналогії, висловіть думку щодо закономірності процесу політичної роздробленості Русі.

Уявіть себе на місці великого князя у період розпаду Київської Русі. Складіть свою промову до братів під час з'їзду князів.

7. РОЗПАД ДЕРЖАВИ ЧИ ТРАНСФОРМАЦІЯ ФОРМИ УСТРОЮ? КИЇВСЬКА РУСЬ У ДОБУ ПОЛІТИЧНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ

Теоретичне заняття

1. Визначаючи причини політичної роздробленості, варто відзначити ті зміни, що відбулися у соціально-економічному розвитку Русі протягом XII ст.; пригадати військову реформу Володимира Великого та політичну реформу Ярослава Мудрого; визначити зміст поняття **удільне боярство**, зазначити, у чому полягала історична закономірність процесу політичної роздробленості Русі.

2. Характеризуючи державно-політичний устрій Русі періоду політичної роздробленості, варто розкрити зміст таких понять, як **феодална піраміда, суверен, сеньйор, васал, колективний сюзеренітет, з'їзд князів, конфедеративний союз**.

3. Політичне життя найбільших удільних князівств сучасних українських земель (*назвіть їх*) пропонуємо характеризувати за таким планом:

- територія удільного князівства;
- найбільші міста й особливості економічного розвитку;

- правляча династія удільного князівства;
- основні події політичного життя;
- причини занепаду удільного князівства.

4. Називаючи наслідки політичної роздробленості Русі, варто відзначити як негативні, так і позитивні риси цього періоду в історії Русі.

Основні поняття: феодална піраміда, суверен, сеньйор, сюзерен, васал, домен, уділ, колективний сюзеренітет, з'їзд князів, конфедеративний союз.

Дати для запам'ятовування:

середина XII ст. – початок періоду політичної роздробленості Русі;

1145 р. – повстання міщан Галича;

1147 р. – настановлення митрополитом русича Климента Смолятича;

1154 р. – утретє Києвом оволодів ростово-суздальський князь Юрій Долгорукий (засновник Москви);

1153–1187 рр. – князювання Ярослава Осмомисла у Галицькому князівстві;

1169 р. – погром Києва володимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським;

1185 р. – половецький похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича, оспіваний у «Слові о полку Ігоревім» (1187 р.).

Практична робота

1. Проведення бліц-опитування.

- З якою метою ще за свого життя Ярослав Мудрий розділив землі між своїми синами та племінниками?
- Великим київським князем по смерті Ярослава Мудрого став його син...
- Восени 1068 р. половці вдерлися у землі ... князівства, їм назустріч вирушили об'єднані загони ... – князя київського, ... – князя чернігівського і ... – князя переяславського. У жорстокій січі, що зав'язалася на березі річки ..., Ярославичі зазнали поразки.
- За яких обставин київським князем став полоцький князь Всеслав?
- «Правда Ярославичів» – це
- Коли і як Ізяслава Ярославича було позбавлено київського столу?
- Всеволод Ярославич став київським князем після того, як здійснив воєнний похід на Київ і вигнав Ізяслава, чи після смерті Ізяслава? На з'їзді князів у Любечі був закріплений порядок престолонаслідування, встановлений Ярославом Мудрим, чи було підтверджено принцип вотчини?

2. Бесіда за запитаннями.

• Порівняйте причини розпаду Русі на самостійні князівства з причинами розпаду імперії Карла Великого.

• Охарактеризуйте політичне життя удільних князівств на сучасних українських землях.

• Охарактеризуйте значення діяльності князя Ярослава Осмомисла.

• Визначте наслідки погрому Києва князем Андрієм Боголюбським.

• Назвіть наслідки політичної роздробленості для долі українських земель.

• Князя Володимира називали Мономахом тому, що він

• Правильно назвіть дати князювання Володимира Мономаха, Мстислава Володимировича: (1113–1115 pp.), (1113–1125 pp.), (1125–1132 pp.), (1113–1132 pp.);

• Володимир Мономах вів успішну боротьбу з

• Хто є автором «Повчання дітям»? Яка основна ідея твору?

• Із зазначених держав назвіть ті, з якими за Володимира Мономаха підтримувала зв'язки Русь: Німеччина; Польща; Англія; Франція; Угорщина; Данія; Іспанія?

• Мстислав Володимирович був сином

• Мстислав на київському столі продовжував політику батька – так чи ні?

• Скільки років князь Мстислав правив Київською державою?

• Сини Мстислава Володимировича боролись за зміцнення держави – так чи ні?

3. Робота з джерелами.

А) Прочитайте документ і впишіть пропущене:

«У рік 6605 (_____р.) прибули Святополк (Ізяславич), Володимир (Всеволодович), і Давид Ігоревич, і Василько Ростиславич, і брат його Олег і зібралися в (городі) _____, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному, кажучи: «Пощо ми губимо Руську землю? А половці землю нашу розносять і раді є, що між нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руську землю. Кожен хай держить отчину свою? Святополк – _____ (місто) Ізяславів; Володимир (уділ); Давид, і Олег, і Ярослав _____ (уділ); іншим хай будуть городи, як їм роздав Всеволод; Давидові _____ (місто); двом Ростиславичам _____ (місто) _____ Володареві, а (місто) _____ Василькові». І на цім вони цілували хреста...»

Про яку подію повідомив літописець?

У чому полягає історичне значення цієї події?

Які наслідки спричинила ця подія для подальшої історії Руських земель?

Б) Подумайте, про яку подію повідомляє нам документ: «...грабували город два дні... і не було помилювання нікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали... І взяли вони майна безліч, і церкви голили од ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали, і всі святині було забрано. Запалений був навіть монастир Печерський. І був у Києві серед усіх людей стогін, і туга, і скорбота невтишима, і сльози безперестанні...»

Які наслідки мала ця подія?

Чому такому жорстокому розоренню було піддано Київ?

В) «У рік 6695 р. надумав князь Святослав зі своїм сватом Рюриком піти на половців... У тім же поході розболівся Володимир Глібович недугою тяжкою, од якої він скончався, і плакали по ньому переяславці... За ним же _____ (назва) багато тужила».

У чому полягає значення цього уривка документа для сучасників?

Які існують точки зору щодо походження пропущеної назви?

Г) «...Почнемо же, браття, цю повість від стародавнього Володимира до нинішнього Ігоря, який збудив розум міццю своєю і вигострив мужністю серця свого, сповнившись войовничого духу, повів свої хоробрі полки на землю половецьку за землю Руську...»

Як називається процитований твір? Хто його автор? Які думки вчених існують щодо авторства твору?

Про яку подію повідомляє твір?

Коли відбулася вона та який мала результат?

Д) Оповідає літопис: «По смерті Ярослава був заколот великий у Галицькій землі: ліпші мужі Галицькі, змовившись з Володимиром, переступили хресне цілування і вигнали Олега з Галича; і втік Олег з Галича, а Володимир посів стіл діда свого і батька свого...»

Історія України. 7 кл. : Хрестоматія для учнів / Упорядк. : І. А. Коляда, Н. І. Загребельна. – К. : Грамота, 2007. – С. 20–27.

Хто був останнім князем в Галицькій землі з династії Ростиславичів?

8. «ЛИХА ТИ, ЧЕСТЬ ТАТАРСЬКА». МОНГОЛЬСЬКЕ ЛИХОЛІТТЯ

Теоретичне заняття

1. Висвітлюючи питання про першу зустріч руських князів з монголами, зверніть увагу на те, якими мотивами керувались князі, беручи участь у битві на стороні половців та відмовляючись від участі у ній. Зверніть увагу на причини поразки русько-половецьких сил у боротьбі з монголами та її наслідки; запам'ятайте дату битви.

2. Характеризуючи похід монголів проти Русі, необхідно виділити етапи захоплення монголами руських князівств (походи **1237–1238 pp.** на князівства Північно-Східної та походи **1238–1239 pp.** на князівства Південно-Західної Русі); відзначити основні битви, назвати міста, що вчинили мужній спротив загарбникам, проявивши приклади героїзму; окремо зупинитись на героїчній обороні Києва **1240 р.** Описуючи похід Батия на Захід, розкажіть про боротьбу князів Галицько-Волинської землі проти загарбників, назвіть приклади героїчної боротьби населення цих земель.

3. Пояснюючи суть золотоординського панування, зважте на політичне становище руських земель, систему васальної залежності князів від монгольських ханів; назвіть види данини, встановленої монголами для населення Русі.

4. Визначаючи етапи боротьби руських князів проти монголів, зверніть увагу на те, що після встановлення залежності від Золотої Орди робили неодноразові спроби його скинути. Обов'язково відзначте події **1253 р., 1254 р., 1256–1258 pp.**, спільні походи литовсько-руських князів **1362 р., 1397 р., 1398 р., 1399 р.**

5. Підбиваючи підсумок боротьби Русі з монголами, відзначте, що ця героїчна боротьба врятувала західноєвропейську цивілізацію від нищення та спричинила преривність процесу державотворення на тогочасних землях України.

Основні поняття: експансія, орда, іго, улус, данина, баскаки, ярлик.

Дати для запам'ятовування:

1223 р. – битва на р. Калка;

1239 р. – похід монголів на землі Південно-Західної Русі;

1240 р. – оборона Києва, похід проти Галицько-Волинського князівства;

1252 р. – поразка князя Данила Галицького у боротьбі з монголами;

1256–1257 pp. – успішна боротьба князя Данила Галицького з монгольським воєводою Куремсою;

1258 р. – поразка князя Данила Галицького у боротьбі з монгольським військом, очолюваним Бурундаєм;

1362 р. – поразка монголів від об'єднаних литовсько-руських сил на чолі з князем Ольгердом на р. Сині Води; руські князівства Південно-Західної Русі перестають платити данину монголам;

1380 р. – перемога московського князя Дмитра Донського над монголами у Куликовській битві;

1399 р. – поразка литовсько-руських сил у битві на р. Ворскла;

початок XV ст. – остаточна ліквідація залежності земель Південно-Західної Русі від Золотої Орди;

1480 р. – стояння на р. Угрі, остаточна ліквідація золотоординського панування над землями Північно-Східної Русі.

Практична робота

1. Проведення бліц-опитування за запитаннями.

- Монголи були вихідцями із ...
- Головним ханом монголів напередодні 1223 р. став ...
- Перед нападом на Русь монголи завоювали ...
- Перша битва русичів з монголами відбулася на річці ... у ... р.
- У битві на р. Калці перемогли ... , а ... зазнали поразки.
- Хто очолив перший похід монголів на Русь?
- У якому році завойовники рушили на Русь: 1236 р.; 1237 р.; 1238 р.; 1239 р.?
- Вставте пропущені поняття. Спочатку монголи спрямували удар проти ..., а потім – ... (Південно-Західна, Північно-Східна Русь).
- Назвіть дату оволодіння Києвом.
- Хто керував обороною Києва?
- Із перелічених європейських держав назвіть ті, що були спустошені монголами (Польща, Угорщина, Священна Римська імперія, Італія, Франція, Чехія).
- Коли монгольські завойовники повернули назад із походу в сусідні з Руссю землі?
- Яке князівство зберегло певну самостійність, лише формально визнавши зверхність Золотої Орди?

2. Робота з джерелами.

А) Князі року ____ (зазначте дату) відбули раду в Києві і порішили: «Краще ворога зустріти на чужій землі, ніж пустити на свою».

Який новий ворог загрожував Русі?

Б) В «Історії монголів» Плано Карпіні описав монголо-татар так: «Про розподіл війська скажемо так: Чингізхан наказав, щоб десять воїв очолював один (він йменується десятником); на чолі десяти десятків поставлено також одного, який є сотником; на чолі десяти сотень наставлено тисячного, а на чолі десяти тисячників стоїть один, і ці останні в них зветься тьма. На чолі всього війська у них настановляють двох або трьох вождів, але так, що вони підлегли одному...»

Про що свідчить така організація війська у монголів?

В) «Це був один з найзавзятіших боїв: він тривав кілька днів, але татари нарешті стали переможцями; половці й русичі зазнали цілковитої поразки. Ті, які встигли врятуватися, дісталися Русі у найнещаснішому вигляді».

(Алі Ібн-ал-Асір)

«В'яжуть й ложать замучених киян.

А на них кладуть дубові дошки.

Гупають по дошках чобітьми,

Аж тріщать у мучеників кості.

На помості стелять килими,

Хан бенкет справляє на помості».

(Б. Чалій)

Про яку подію повідомив багдадський урядовець і оспівав поет?

Які результати і наслідки мала ця подія?

Г) Визначте дати подій, наведених у документі:

«Року _____ взяв він город Переяславль списом, вибив його увесь і церкву архангела Михайла сокрушив... У той же час (_____ р.) послав він війська на Чернігів. Обступили вони город великою силою, і Мстислав Глібович, почувши про напад на город іноплеменних, прийшов на них з всіма воями. Билися вони...» *(продовжте розповідь)*.

Який був результат битви монголів з Мстиславом за Чернігів?

Д) Літопис Руський: «...А на завтра прийшли монголи на них, і була битва між ними велика. Люди тим часом вибігали і на церкву, і на склепіння церковне з пожитками своїми, і од тягара повалилися з ними стіни церковні, і так укріплення було взяте татарськими воями...»

Про яку подію повідомляє літопис? Коли вона відбулася?

Як довго тривала оборона міста? Хто керував нею?

Як хан Батий повівся з воєводою, що керував обороною міста?

Чому монголам вдалося оволодіти містом?

Е) «Монголи пішли проти Русі і зробили велике нищення в землі Русі, зруйнували міста і фортеці, повбивали людей. Просуваючись сюди, вони своїми боями спустошили всю Русь» (П. Карпіні).

До яких наслідків призвело монгольське нашествя?

Ж) Користуючись текстом документа, схарактеризуйте сутність золотоординського панування на руських землях:

«...І ось чого вони (монголи) від них вимагають: ходити з ними, коли їм завгодно, на війну проти всіх і давати десятину від усього – як з людей, так з речей. Відрахувавши десять, – беруть одного. Те саме роблять з дівчатами, яких відводять у свою землю і тримають їх для послуг. Решту, переписавши, наказували, щоб кожний, як малий, так і великий, навіть немовля одноденне,

бідний, багатий, давав данину, а саме: по шкурі ведмедя, чорного бобра, забула (соболя) і якогось чорного звірка, що живе в норах (тхір. – *Авт.*), і по одній шкурі чорної лисиці. Хто не заплатить, того відводять до татар, де він лишається в рабстві...»

Історія України. 7 кл. : Хрестоматія для учнів / Упорядк : І. А. Коляда, Н. І. Загребельна. – К. : Грамота, 2007. – С. 25–28.

Хто здійснював збір данини на руських землях?

Яку систему підлеглості руських князів від монголів було встановлено?

Яка доля чекала на землі, міста, що не сплачували данини?

Чому землі Південно-Західної Русі не були повністю приєднані до складу Золотої Орди і мали обмежену самостійність?

3. Обговорення питань. Робота у малих групах. Кожна група учнів отримує запитання, протягом певного часу готує відповідь, яку потім колективно обговорює.

- Охарактеризуйте етапи боротьби Русі з монголами.
- Яке значення мала боротьба Русі для Західної Європи?
- Чому руські князівства зазнали поразки у боротьбі з монголами?
- У чому проявлялося золотоординське панування для Русі?
- Яким був вплив золотоординського панування для подальшої долі руських земель?

9. УКРАЇНСЬКЕ КОРОЛІВСТВО ТА ЙОГО ЗАНЕПАД

9.1. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА ЗА РОМАНА МСТИСЛАВОВИЧА ТА У ДОБУ «БОЯРСЬКОЇ СМУТИ»

Теоретичне заняття

1. Пояснюючи процес оформлення Галицько-Волинської держави, охарактеризуйте особливості політичного життя Галицького князівства та Волинського князівства; зверніть увагу на особливості формування галицького та волинського боярства, на його ставлення щодо князівської влади.

2. Складіть політичний портрет волинського князя Романа Мстиславича та визначте його роль в об'єднанні Волинського та Галицького князівств в єдину державу. Запам'ятайте дату утворення Галицько-Волинської держави – **1199 р.**

3. Характеризуючи процес об'єднання тогочасних українських земель в єдину державу, варто зазначити ту роль, яку відіграло населення міст (ремісники та купці) у боротьбі князя Романа Мстиславича із сепаратизмом місцевого боярства. Назвіть дату, яка засвідчувала завершення утвердження

прав князя Романа Великого на спадок Київської держави та перелічіть землі 12 князівств, що увійшли до складу Галицько-Волинської держави.

4. Розповідаючи про зовнішньополітичну діяльність князя Романа Великого, необхідно відзначити, що саме на цьому терені він досяг найбільших успіхів; відзначався войовничістю: не раз ходив походами на Литву, Польщу, але, підтримуючи дружні відносини з Візантією та Угорщиною, відмовився прийняти з рук Папи Римського королівську корону та перейти до католицизму. У останні роки свого правління князь виступав з ініціативою об'єднання зусиль руських князів для боротьби з половцями та запровадження **майорату** (*передачу князівського столу старшому сину*) або проведення виборів великого князя київського шістьма найбільшими князями Русі.

Основні поняття: міжусобиця, сепаратизм, бояри, удільне князівство, майорат, король.

Дати для запам'ятовування:

1199 р. – утворення Галицько-Волинської держави;

1203 р. – завершення боротьби Романа Мстиславича за Київ;

1199–1205 рр. – князювання Романа Великого;

1205–1238 рр. – період «смути і розпаду Галицько-Волинської держави».

Практична робота

1. Виконання практичних завдань (у малих групах).

А) Роман Мстиславич зауважував: «не поласуєш медом – не знищивши рою; не буде пахнути коріння, поки його не потовчеш...»

Що князь мав на увазі?

Б) «Князь Роман, цар Руської землі, утвердив свої права на спадок Київської держави і став наймогутнішим правителем у Південно-Західній Русі», – пише сучасний історик.

В якому році князь Роман оволодів Києвом? За яких обставин?

2. Індивідуальна робота над запитаннями.

• У чому полягала особливість процесу формування боярства у Галицькому та Волинському князівствах?

• Якими методами користувався князь Роман Великий у боротьбі за владу?

• Чому ремісники та населення міст підтримували боротьбу князя Романа з боярством?

• Яких зовнішньополітичних успіхів досяг князь Роман Мстиславович?

• Назвіть 12 удільних князівств, об'єднаних князем Романом у єдину Галицько-Волинську державу.

• Чому відбувся розпад Галицько-Волинської держави після трагічної загибелі Романа Мстиславовича?

9.2. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ДАНИЛА РОМАНОВИЧА ТА ЙОГО НАСТУПНИКІВ

Теоретичне заняття

1. Пояснюючи обставини відновлення сильної великокнязівської влади у Галицько-Волинській землі, зверніть увагу на той факт, що спустошення цих українських земель монголами не було таким катастрофічним. Покажіть процес утвердження князя Данила Романовича при владі у князівстві, особливу увагу зверніть на *Ярославську битву 1245 р.* та відзначте такі її результати: перемога у ній князя Данила Романовича забезпечила збереження цілісності й незалежності князівства, сприяла подоланню сепаратизму боярства та зміцненню великокнязівської влади.

2. Висвітлюючи питання про набуття Галицько-Волинським князівством статусу Українського королівства, охарактеризуйте основні заходи зовнішньої політики князя Данила Галицького, спрямовані на створення антимонгольської коаліції європейських держав, зокрема на такі події, як відносини з папою Римським, коронування у Дорогочині, шлюбні союзи з іншими руськими князями. Назвіть внутрішньополітичні заходи, спрямовані на підвищення обороноздатності держави у боротьбі з монголами. Визначаючи історичне значення факту коронування, зазначте, що з цього часу Галицько-Волинська держава як спадкоємниця Київської Русі стає не лише фактично, а й юридично оформленою державою у статусі Українського королівства, що було єдиною тогочасною політичною силою, спроможною об'єднати навколо себе решту земель.

3. Визначаючи причини невдачі процесу об'єднання всіх земель Русі князем Данилом Галицьким в єдину державу, зверніть увагу на внутрішньополітичну ситуацію, що склалась на Русі в умовах політичної роздробленості, та зовнішньополітичну обстановку.

4. Вивчення питання про ситуацію в Українському королівстві за наступників князя Данила Галицького радимо розкривати за таким планом:

- князі-наступники;
- роки правління;
- особливості внутрішньої політики;
- основні акти у зовнішній політиці;
- наслідки для долі українських земель;
- припинення існування династії Даниловичів.

Основні поняття: королівство, унія, церковна унія, православ'я, католицизм, митрополія, політична криза.

Дати для запам'ятовування:

1238–1264 рр. – князювання Данила Галицького;

1238 р. – битва під Дорогочином, розгром кн. Данилом Галицьким рицарів-хрестоносців;

1245 р. – Ярославська битва, розгром Данилом Галицьким угорсько-польських військ, придушення боярської опозиції;

1245 р. – отримання Данилом Галицьким ярлика від хана Батия на князювання;

1253 р. – коронація Данила Галицького під Дорогочином;

1256 р. – заснування міста Львова;

1264–1301 рр. – князювання Лева Даниловича;

1301–1308 рр. – князювання братів Лева II та Андрія;

1308–1323 рр. – правління короля Юрія I;

1325–1340 рр. – князювання Болеслава – Юрія II;

1340–1349 рр. – боярське правління у Галичі на чолі з боярином Дмитром Дядьком;

1349 р. – захоплення Галичини польським королем Казимиром III. Загибель Українського королівства.

Практична робота

1. Проведення бесіди за запитаннями.

• Коли і за яких обставин при владі у Галичі утвердився Данило Романович?

• Схарактеризуйте внутрішню та зовнішню політику князя Данила Галицького.

• Чому володарі Українського королівства не змогли звільнитись від золотоординського іга?

• Вкажіть спільне та відмінне у політиці князя Данила Романовича та його наступників.

• Назвіть останнього галицького князя.

• Назвіть останнього волинського князя.

• Які сусідні з Галицько-Волинською державою князівства зазіхали на її землі?

• Охарактеризуйте причини занепаду Галицько-Волинської держави.

• У чому полягало історичне значення Галицько-Волинської держави?

2. Робота з джерелами.

Літописець про Данила Галицького писав: «Сей же король Данило був князем добрим, хоробрим і мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами, і братолюбством він світився був із братом своїм, Васильком. Сей же Данило був другим по Соломоні».

Чому літописець називає Данила Романовича королем? Схарактеризуйте внутрішню політику князя Данила Галицького за схемою:

Щодо боярства	Щодо духовенства і церкви	Щодо міст та їх населення

Охарактеризуйте внутрішню політику галицько-волинських володарів за схемою:

Внутрішня політика						
Князь						
Роки правління						
Мета						
Основні заходи						
Результати						

3. Виконання індивідуальних завдань.

Князь Роман, оголивши свого меча, сказав послові: «Чи отакий ото Петрів меч у папи? Доки маю його при своєму бедрі, як діди та батьки, буду примножувати землю Руську...»

Як склалися відносини з папським престолом у князя Романа та його наступників?

Хто з галицько-волинських володарів, коли та за яких обставин отримував титул «короля»?

Чи дотримав свого слова князь?

Як він примножував землю Руську?

4. Доведення думки. Робота у малих групах.

Доведіть, що Галицько-Волинська держава була безпосередньою спадкоємицею політичних та культурних традицій Київської Русі, зваживши на такі чинники: а) територія; б) етнічний склад; в) династичні зв'язки; г) характерні риси внутрішньої політики; д) мета, напрямки зовнішньої політики.

10. КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ КИЇВСЬКОЇ РУСИ ТА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

10.1. КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Теоретичне заняття

1. Висвітлюючи питання про розвиток писемності на Русі, наголосіть на тому факті, що писемність у східних слов'ян існувала ще до прийняття християнства та просвітницької діяльності проповідників Кирила та Мефодія, наведіть приклади, що свідчать про це. Розкажіть про провідницьку діяльність святих Кирила та Мефодія, розробку ними нового алфавіту. Поясніть значення понять **устав, півустав, скоропис, берестяні грамоти, графіті**. Опишіть технологію виготовлення книг, наведіть пам'ятки рукописних книг доби Київської Русі, що збереглися до наших днів.

2. Розкрийте причини турботи київських князів про розвиток освіти, наведіть факти, що засвідчують це; назвіть науки, що вивчали у тогочасній школі. Відзначте ті факти, що засвідчують розвиток наукових знань на Русі, охарактеризуйте фактори, що визначали розвиток тих чи інших наук. Наведіть відомі імена вчених цієї доби.

3. Поясніть значення поняття **літопис**, наведіть приклади найдавніших літописів та коротко презентуйте їхній зміст; розкажіть про відомих літописців, назвіть літописні центри, що існували на Русі; охарактеризуйте основні жанри давньоруської літератури та наведіть відомі пам'ятки.

4. З'ясуйте фактори, що визначали розвиток архітектури на Русі, опишіть загальноживаний стиль, наведіть приклади архітектурних пам'яток, що збереглися до наших днів; з'ясуйте значення понять **неф, апсида, п'ятикупольний храм, мозаїка, фреска**. Зробіть висновок про рівень розвитку архітектури та живопису на Русі й про спільність чи відмінність рис її розвитку порівняно з країнами Європи.

5. Охарактеризуйте жанри усної народної творчості цієї доби, наведіть приклади, поясніть значення поняття **билина** та охарактеризуйте музичні інструменти. Розкрийте зміст поняття **скоморох**.

Розкрийте зміст основних теорій про походження назви «Русь» та «Україна»; зазначте дату першого вживання назви «Україна» – **1187 р.**, поясніть походження символу **тризуб**.

Основні поняття: устав, півустав, скоропис, берестяні грамоти, мініатюра, графіті, літопис, літописний звід, билина, скоморохи, неф, апсида, п'ятикупольний храм, мозаїка, фреска.

Дати для запам'ятовування:

- 996–997 рр.** – створення першого літописного зводу;
- 1037–1039 рр.** – створення Найдавнішого Київського зводу;
- 1056–1057 рр.** – створення Остромирового Євангелія;
- 1113 р.** – створення Нестором-літописцем «Повісті минулих літ»;
- кінець XII ст.** – написання поеми «Слово о полку Ігоревім».

Практична робота

1. Проведення бесіди за запитаннями.

- Які риси розвитку культури Київської Русі характерні для епохи середньовіччя?
- Назвіть факти, що свідчать про поширеність писемності на Русі.
- Який стиль панував в архітектурі? Опишіть його.
- Наведіть приклади творів за панівними жанрами у давньоруській літературі.
- Опишіть технологію створення мозаїки та фрески.
- Перелічіть музичні інструменти, поширені на Русі.

2. Робота з джерелами.

А) Визначте зразки усної народної творчості: а) веснянки; б) купальські пісні; в) колядки.

А. «Кладу кладочку вербову.

Час вам, дівчата, додому!

А ти, Варуню, зостанься,

З своїм Іваном звінчайся!»

Б. «Ой вийди, родину,

Щоб нам жито уродило;

І жито, і овес,

Щоб зібрався рід наш увесь.

І пшениця, і ячмінь,

Щоб нам жити смачніше,

А гречка на крупи,

Як не стане, то й купи».

В. «Бігла теличка,

Та й з березничка,

Та до дядька у двір.

«Дядьку, дядьку, дай пиріг!

Як не даси пирога,

Візьму вола за рога

Та поведу на моріг,
Виб'ю йому правий ріг,
Буду рогом трубити,
А воликом робити,
А хвостиком поганяць,
Хліб-сіль зароблять,
Батька й матір годувать!
«Добридень!»

Наскільки достовірно відтворює життя і побут наших пращурів усна народна творчість?

Яке значення мала усна творчість для майбутніх поколінь?

Б) «Боян-бо наш віщий,
Як хотів кому пісню творити,
Розтікався мислю по дереву,
Сірим вовком по землі,
Сизим орлом попід хмарами».

(«Слово о полку Ігоревім»)

Перелічіть, якими музичними інструментами міг Боян «пісню творити».

Чому через віки народна пам'ять пронесла ім'я Бояна?

Яку роль народні співці відігравали у політичному та культурному житті Русі?

3. Виконання практичних завдань.

Під час розкопок давньоруського міста археологи знайшли невеликий жіночий колт, на який майстер напаяв близько 5 тисяч кілечок діаметром 0,06 см і в кожне таке кілечко вмонтував зернятко діаметром 0,04 см. На 8 квадратних сантиметрах майстер зробив 120 золотих квіточок на тонких золотих стеблинках...

Якого висновку можна дійти з такої знахідки?

Які ремесла були розвинені на Русі?

Скільки ремісничих професій нарахували вчені доби княжих часів в Україні?

Порівняйте розвиток ремесел у Київській державі та у державі Карла Великого.

10.2. КУЛЬТУРА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Теоретичне заняття

1. Розкриваючи процес розвитку освіти, необхідно на початку з'ясувати умови розвитку культури у зазначений період, звернути увагу на поширеність писемності не лише серед представників знаті, а й серед простих людей, навести приклади центрів освіти і розвитку писемності.

2. Зверніть увагу на умови, що визначали подальший розвиток традиційних жанрів фольклору, наведіть приклади головних персонажів народних казок, легенд, переказів.

3. Поясніть, що виготовлення рукописних книг, як і літописання, у Галицько-Волинській державі стало продовженням літературних традицій Київської Русі. Наведіть приклади пам'яток рукописних книг та літописів, найбільших князівських книгозбірень цієї доби.

4. Характеризуючи розвиток архітектури, поясніть, як соціально-економічні умови позначились на характері будівництва міст, їх плануванні, будівельній техніці. Наведіть приклади найбільших міст князівства та найвідоміших пам'яток архітектури, що збереглися до сьогодення.

5. Розкрийте зміст поняття **монументальний живопис** та охарактеризуйте розвиток декоративно-прикладного мистецтва. Наведіть приклади фресок, мозаїк і мініатюр та інших найбільш розвинених видів художніх ремесел.

Основні поняття: мініатюра, рукописна книга, енкалпідон, сфрагістика, ротонда, гридниця, острога, оловир, молібдули, кам'яна пластика, чілець.

Дати для запам'ятовування:

1157 р. – спорудження Успенського кафедрального собору та запровадження єпископства у Галичі;

друга половина XIII ст. – створення Галицько-Волинського літопису;

початок XIV ст. – поява герба Галицької держави.

Практична робота

1. Виконання тестових завдань.

1. Назвіть головний і перший кам'яний храм часів Київської Русі;

А Кирилівська церква

Б Десятинна церква

В Софійський собор

Г Успенський собор

2. Визначте, хто такі скоморохи;

А залежні люди, що не мали своєї власності і працювали у господарстві феодала;

Б наймані професійні воїни, яких князь набирив за гроші серед чужих племен;

В професійні мандрівні співці й актори (лицедії), учасники свят, обрядів, ігор;

Г вигнанці, що не належали до жодної верстви феодального суспільства?

3. Визначте будівлю, яка не належить до панівного архітектурного стилю у Київській Русі:

4. Давні написи й малюнки різного змісту, зроблені гострими предметами на посуді, стінах тощо, – це:

А графіті

Б мініатюра

В фреска

Г мозаїка

5. Назвіть найвідомішого іконописця на Русі:

А Агапіт

Б Нестор

В Іларіон

Г Аліпій

6. Встановіть відповідність між твором часів Київської Русі та уривком з його змістом:

1) «Слово про закон і благодать» Іларіона	А «Заклав Ярослав місто велике, біля якого зараз Золоті ворота, заклав і церкву святої Софії, митрополію, і потім церкву святої Богородиці Благовіщення на Золотих воротах...»
2) «Повчання» Володимира Мономаха	Б «...Блаженний ... пострижений був при ігумені Никоні, добре навчався іконописній майстерності. Дуже добре вмів ікони писати...»
3) «Повість минулих літ»	В «...Найбільше ж за все убогих не забувайте,

	але, скільки зможете, по силі своїй, годуйте їх, давайте милостиню сироті... і не дозволяйте сильним погубити людину»
4) «Слово о полку Ігоревім»	Г «Бо ж закон попередником був і слугою благодаті й істини; істина ж і благодать – слуга майбутньому вікові, життю нетлінному»
	Д «Позлазили всі з коней, бо хотіли, б'ючись, дійти до ріки Дінця; бо вони казали: «Якщо відпустимо і втечемо самі, а чорних людей залишимо, то гріх нам буде від Бога»...»

7. Розташуйте соціальні верстви у соціальній структурі Київської Русі від нижчого до вищого:

- А смерди
- Б холопи
- В бояри
- Г дружинники

8. Назвіть ікони періоду Київської Русі та Галицько-Волинської держави:

- А Холмська ікона Богородиці
- Б Свенська ікона Богородиці зі святыми Антонієм та Феодосієм

Печерським

- В ікона «Зішестя Святого Духа» Й. Кондзеловича
- Г ікона Покрова Богородиці
- Д ікона «Архангел Михаїл» Івана Рутковича
- Е Дорогобузька ікона Богородиці

9. Підготовка аргументованих відповідей на питання. Робота у групах. Учні поділяються на дві групи, кожна з яких отримує низку запитань.

Група 1

1. Яку роль відігравали церкви в культурному житті Галицько-Волинського князівства?
2. Що свідчить про високий рівень розвитку книгописання в Галицько-Волинській землі?
3. Чому Галицько-Волинський літопис вважається неоціненним історичним джерелом?
4. Якою була архітектура Галицько-Волинського князівства?
5. Що обумовлювало своєрідність і неповторність культури Галицько-Волинського князівства?

Група 2

1. Розкажіть про побут різних верств населення Галицько-Волинської держави.
 2. Які особливості мав розвиток культури Галицько-Волинської держави?
 3. Які характерні особливості галицько-волинських міст?
 4. Чому монументальна архітектура вважається провідним видом мистецтва у Галицько-Волинській державі?
 5. Які види художніх ремесел були розвинені у Галицько-Волинській державі?
10. Виконання індивідуальних творчо-дослідницьких завдань.
- Опишіть пам'ятки історії, архітектури або живопису, що збереглися до наших днів у вашому регіоні.

11. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО: ЛАТЕНТНИЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Теоретичне заняття

1. Вивчення питання про встановлення влади Литви над українськими землями передбачає необхідність з'ясувати етапи поширення влади литовських феодалів на українські землі, зазначивши, коли, за яких литовських князів і які українські території потрапили під владу ВКЛ. З огляду на те, що інкорпорація українських земель почалася ще в XIII ст., назвіть причини, які зумовили поширення влади Литви на землі Південно-Західної Русі.
2. Серед різних факторів, що сприяли утвердженню литовських феодалів на українських землях, охарактеризуйте політику, яку вони проводили. Зверніть увагу на принцип, якого вони намагались дотримуватись на початковому етапі: «ми старини не рушаєм, а новини не вводим». На основі фактів поясніть, що він означав. Охарактеризуйте встановлену литовським урядом систему влади на українських землях. Назвіть причини запозичення литовцями державних форм життя руських князівств.
3. Характеризуючи державний устрій Великого князівства Литовського, поясніть поняття **федерація, сюзерен, сюзеренітет**. На прикладі Київського та Волинського удільного князівств доведіть, що ВКЛ було союзною державою.
4. Висвітлення питання про Кревську унію слід розпочати з пояснення поняття **унія** та продовжити за таким планом: причини укладання, дата укладання, сторони, умови унії, наслідки та історичне значення. Характеризуючи політичне становище в українських землях після укладення

Кревської унії, розкрийте хід політичної боротьби між прихильниками та противниками унії, зміст Острівської та Городельської уній, опишіть хід битви на р. Ворскла та під Грюнвальдом, визначте історичне значення битви під Вількомиром. Визначте наслідки інкорпорації українських земель Великим князівством Литовським.

Основні поняття: федерація, інкорпорація, унія, сюзерен, сюзеренітет, привілей, експансія, лен.

Дати для запам'ятовування:

1340 р. – утворення Любарта на Волині;

1355–1356 рр. – захоплення Литвою Чернігово-Сіверщини;

1362 р. – перемога Ольгерда над татарами на р. Сині Води;

1362–1363 рр. – утворення литовців у Київській землі та на Поділлі;

1385 р. – підписання Кревської унії;

1392 р. – Острівська унія;

1399 р. – битва на р. Ворскла;

1401 р. – Віленська унія;

1410 р. – Грюнвальдська битва;

1413 р. – Городельська унія;

1435 р. – битва під Вількомиром;

1452 р. – ліквідація Волинського удільного князівства;

1471 р. – ліквідація удільного Київського князівства;

1481 р. – «Змова руських князів»;

1508 р. – повстання української аристократії, очолюване князем М. Глинським.

Практична робота

1. Проведення бесіди за запитаннями.

- Коли почалася доба литовської політичної зверхності над українськими землями?
- Які українські землі стали складовою Великого князівства Литовського?
- Чому Литві за короткий час вдалося включити до свого складу таку велику територію?
- Які особливості були притаманні розвитку українських земель у складі ВКЛ?
- Як приєднання руських земель вплинуло на розвиток ВКЛ?
- На основі фактів доведіть, що до кінця XIV ст. Велике князівство Литовське, Руське і Жемантійське були федерацією земель – князівств.
- Розкрийте етапи боротьби литовсько-руських князів проти монгольського панування.

- Визначте причини укладання, охарактеризуйте умови та наслідки Кревської унії.
- Схарактеризуйте становище українських земель після Кревської унії.
- Яке значення мала Грюнвальдська битва в історії слов'янських народів?

2. Робота з джерелами.

«Народ же цей даниною звірів, медів, вінників, лика та іншого руським князям служив. Коли ж він відчув, що його господарі (князі руські) розтрошені татарами, він змужнів і на знесилених русів владу свою поширив. І поволі з часом всю землю руську перейняв від татар у своє володіння і став володіти широкими просторами її, і баскаків прогнав...» – повідомляла хроніка Михайлівського монастиря (1362 р.).

Про який народ йдеться у тексті документа?

Охарактеризуйте суспільний устрій і зазначте причини посилення влади сусідньої держави над руськими землями.

3. Виконання індивідуальних завдань.

Український історик Ю. Терещенко у своїй книзі «Україна: європейський світ» стверджує, що «утвердження влади Гедиміновичів в Україні, яке до того не супроводжувалося культурною асиміляцією литовської знаті, тривалий час не перешкоджало державно-політичному буттю українського народу».

Чи справедлива така оцінка становища українських земель у складі Великого князівства Литовського?

Охарактеризуйте суспільний устрій та господарське життя українських земель у складі князівства.

12. ІНКОРПОРАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО СКЛАДУ ПОЛЬСЬКОГО ТА УГОРСЬКОГО КОРОЛІВСТВ, МОЛДАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА, МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ, КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

Теоретичне заняття

1. Визначаючи етапи включення українських земель до складу Польської корони, зверніть увагу на події 1340 р., 1349 р., 1353 р., 1366 р., 1372 р., 1387 р. Розкриваючи політику польської влади на українських землях, охарактеризуйте етапи, які можна виділити у її проведенні, та покажіть їх особливості. Зверніть увагу на акти щодо користування українською мовою у судочинстві, діловодстві; на реформування системи влади і територіального устрою в українських землях.

2. Розкривати питання про державну унію 1569 року радимо за таким планом: причини укладання унії, сторони, умови, наслідки, історичне значення.

3. Розкриваючи становище Буковини, поясніть причини послаблення зв'язків цих земель з Галицько-Волинською державою, розкажіть про долю земель у добу після монгольського завоювання, назвіть їхню самоназву, поясніть дату 1342 р. та коли і за яких обставин ці землі потрапили до складу Молдавського князівства; охарактеризуйте економічний розвиток та політичний устрій Шипинської землі; поясніть події 1514 р., назвіть їхні наслідки.

4. Пояснюючи становище Закарпаття, зазначте етапи загарбання цих земель Угорським королівством, розкрийте зміст поняття **мадяризація**. Охарактеризуйте економічний розвиток, політичний устрій та релігійне життя у Закарпатті наприкінці XIII – у XIV ст.

5. Розповідаючи про включення Чернігово-Сіверщини до складу Московської держави, поясніть поняття **інкорпорація**, покажіть особливості входження українських земель до складу сусідніх держав, розкрийте двоякість цього процесу. Розкрийте роль князів Глинських у політичному житті України зазначеного періоду. Поясніть наслідки литовсько-московських воєн **1492–1494, 1500–1503 рр.**

6. Характеризуючи економічний розвиток та етнічний склад Криму, назвіть державні утворення, які існували на території півострова та визначали його політичне життя, зокрема **генуезькі колонії, Князівство Феодоро, Кримське ханство**. Розкрийте процес встановлення Османського протекторату над Кримським ханством і вкажіть етапи турецько-татарської агресії проти українських земель, виділивши такі дати: **1482 р., 1489 р., 1498 р., 1499 р.** Поясніть значення понять **ясир, ханство, рабство**.

Основні поняття: агресія, інкорпорація, колонія, ханство, хан, мадяризація, ясир, рабство, комітат.

Дати для запам'ятовування:

1340 р. – перша спроба польського короля Казимира III оволодіти Галичиною;

1340–1349 рр. – правління Дмитра Дядька у Галичині;

1340–1382 рр. – війна Литви та Польщі за українські землі;

1344–1345 рр. – приєднання до Польщі Сяноцької землі;

1353–1366 рр. – боротьба за Галичину між Польщею та Угорщиною;

1372–1387 рр. – перебування українських земель у складі Угорського королівства;

1387 р. – остаточне включення Галичини до складу Польщі;

1433–1434 рр. – оформлення Руського воєводства;

- 1449 р.** – утворення Кримського ханства;
- 1462 р.** – утворення Белзького воєводства;
- 1475 р.** – завоювання турками Кафи, перетворення Кримського ханства на васала Османської імперії;
- 1475 р.** – завоювання турками-османами князівства Феодоро;
- 1482 р.** – перший великий напад кримських татар на Україну, спустошення Києва;
- 1492–1492; 1500–1503 рр.** – литовсько-московські війни.

Практична робота

1. Складання порівняльної таблиці «Українські землі під владою Литви та Польщі».

	Велике князівство Литовське	Польське королівство
Українські землі, що входили до складу		
Система управління		
Право та судочинство		
Становище церкви і православного населення		

2. Робота з картою.

На карті сучасної України покажіть, які українські землі ввійшли до складу: ВКЛ, Польського королівства, Угорського королівства, Молдавського князівства, Кримського ханства, Московського царства.

3. Підготовка відповідей на запитання індивідуального письмового контролю.

- Коли і як утворилося Кримське ханство?
- Як розвивались відносини між українськими землями та Кримським ханством?
- Охарактеризуйте результати і наслідки московсько-литовських воєн.
- Які чинники сприяли збереженню національної ідентичності українства на землях, інкорпорованих сусідніми державами?

4. Виконання творчих завдань.

Ви один із учасників урочистого підписання Кревської унії. Опишіть це дійство – як усе відбувалося.

13. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ, КУЛЬТУРНЕ Й ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ У XIV–XV СТ.

Теоретичне заняття

1. Обговорення питань. Розкрити питання про соціально-економічний розвиток українських земель у зазначений період радимо за таким планом:

- соціальна структура українського суспільства;
- етнічні процеси;
- розвиток сільського господарства;
- міста магдебурзького права, ремесла, торгівля;
- соціальні рухи.

Поясніть поняття **суверен, фільварок, панщина, закріпачення, магнати, шляхта, магдебурзьке право, магістрат, вїйт, бурмістр, ремісничий цех, панщина**.

2. Пояснення процесів культурного розвою в Україні протягом XIV–XV ст. за планом:

- усна народна творчість (поняття **дума, скомороство**);
- освіта і писемність, мова (зверніть увагу на відсутність в Україні вищих навчальних закладів);
- літописання (назвіть найвідоміші літописи);
- література, книгодрукування (назвіть пам'ятки);
- архітектура (наведіть приклади пам'яток та охарактеризуйте особливості архітектурного стилю);
- живопис, художні ремесла (поясніть поняття **ікона, мініатюра**; назвіть пам'ятки).

3. Висвітлюючи питання про становище православної церкви, розкрийте процес боротьби за відновлення митрополії в Україні, атакож зміст і наслідки Флорентійської унії **1439 р.**

Основні поняття: суверен, фільварок, магдебурзьке право, вїйт, бурмістр, панщина, цех, ікона, літопис, дума, скоморохи, митрополія.

Дати для запам'ятовування:

1377 р. – започаткування Лаврентіївського літопису;

1386 р. – перша згадка про ремісничі цехи в Україні;

1439 р. – Флорентійська унія;

1489 р. – перша згадка про козаків у «Хроніці» Мартина Бельського;

1491 р. – Ш. Фіолем у Кракові надруковано перші книги кириличним шрифтом;

1490–1492 рр. – повстання на Буковині та Галичині під проводом Мухи;

1494 р. – надання магдебурзького привілею Києву;

1528 р. – затвердження сеймом шляхетського перепису, за яким боярство перетворювалось на шляхту.

Практична робота

1. Проведення бесіди за запитаннями.

- Які чинники впливали на формування української народності у XIV ст.?
- Схарактеризуйте соціальну структуру населення українських земель у XIV–XV ст.
- Які причини обумовлювали прискорений розвиток сільського господарства? Які це мало наслідки?
- Які особливості мав розвиток міст в Україні порівняно із Західною Європою?
- У чому полягала особливість цехової організації ремесла в Україні?
- Які торговельні шляхи проходили через українські землі? Яке значення мала торгівля для розвитку України?
- Назвіть особливості розвитку української культури.
- Схарактеризуйте розвиток архітектури та живопису, освіти і літописання. Назвіть пам'ятки, що збереглися до наших днів.

2. Робота з джерелами.

А) Французький інженер Г. де Боплан, подорожуючи Україною, полишив нам опис становища селянства: «Вони мусять працювати по три дні на тиждень із своїми кіньми на користь панові і давати йому, відповідно до належної їм землі, багато мірок збіжжя, курей, гусей; крім того, возити дрова, відбувати тисячу інших повинностей».

Окресліть етапи закріпачення селянства у литовсько-польську добу.

Б) Польський король Казимир IV в листі до молдавського посла повідомляє такий факт: «...здійснили напад на укріплення рахунком 4 або 5, оволодівши ними, знищили там всіх. Спаливши дотла майно наше і вчинивши безліч жорстокостей та вбивств. Ми достовірно інформовані, що вони взяли з собою різну здобич: коней, дрібну та велику рогату худобу...»

Яке повстання мало такий розголос, що так стурбувало польського короля? Хто його очолив?

Зазначте причини повстання та його наслідки.

3. Складення ієрархічної соціальної драбини.

Побудуйте ієрархічну драбину «українського суспільства» кінця XIV–XV ст.

4. Виконання творчих завдань.

Ви – мандрівник, який відвідав одне з українських міст першої половини XVI ст. Опишіть його життя.

14. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

14.1. ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Теоретичне заняття

1. Розкриваючи питання про становище українських земель у XVI ст., зверніть увагу на той факт, що вони були розділені між кількома державами; більшість із них була інкорпорована Річчю Посполитою. На цих землях запроваджувався адміністративно-територіальний устрій за польським взірцем. З'ясуйте поняття **воєводство** (назвіть воєводства на українських землях). Поясніть систему влади й управління. Розкрийте основні положення Третього Литовського статуту (1588 р.) і покажіть, як відбувався процес остаточного оформлення кріпосного права.

2. Пояснюючи особливості соціально-економічного розвитку українських земель у XVI ст., визначте зміст понять: **магнати, шляхта (дрібна та середня), пани, фільварок, панщина**; відзначте, які фактори впливали на їхній розвиток; охарактеризуйте розвиток основних галузей господарства.

3. Описуючи причини появи козацтва, виділіть спочатку дві основні групи причин: внутрішні та зовнішні; а потім розкрийте їхній зміст. Назвіть дату першої документальної згадки про українських козаків – **1489 р.** Доведіть, що поява козацтва є закономірним явищем у розвитку України; покажіть феноменальність цього явища в історії Європи. Поясніть зміст понять **відхідництво, козак, козакування, покозачення, Дике Поле, зимівник, народна колонізація**.

4. Відповідаючи на запитання про перші січі, розкрийте зміст понять **січ, січовик, військова залога**; назвіть дату появи першої Січі (1556 р.) та розкажіть про першого козацького гетьмана – **Дмитра Байдю-Вишневецького** та його військові походи (наведіть відомі Вам легенди про нього).

Основні поняття: агресія, фільварок, панщина, магнат, шляхта, пан, воєводство, воєвода, відхідництво, козак, джура,

козакування, покозачення, зимівник, народна колонізація, січ, січовик, військова залога, гетьман, Дике Поле.

Дати для запам'ятовування:

1489 р. – перша документальна згадка про українських козаків у «Хроніці» М. Бельського;

1556 р. – заснування першої Січі на о. Мала Хортиця гетьманом Д. Байдою-Вишневецьким; організація козацьких походів у володіння кримського хана і на турецькі фортеці;

1566 р. – Другий Литовський статут;

1569 р. – Люблінська унія;

1588 р. – Третій Литовський статут;

1563 р. – молдавський похід Д. Вишневецького; його полонення і страта.

Практична робота

1. Проведення бліц-опитування.

1) Закарпаття захопила: Польща, Угорщина, Московія.

2) Молдавське князівство захопило: Закарпаття, Буковину, Київщину.

3) Перший спустошливий похід в Україну здійснили кримські татари (зазначте дату): 1480 р., 1482 р., 1484 р.

4) Контроль над землями Північного Причорномор'я встановило: Московське царство, Кримське ханство.

5) На початку XVI ст. до складу Московського царства ввійшли землі... (продовжте речення).

6) Козацький період в історії України налічує: 100, 200, 300, 400, 500 років.

7) Вперше слово «козак» вживається (зазначте рік): 1239 р., 1240 р., 1245 р.

8) Перша письмова згадка про українських козаків зустрічається (зазначте дату): 1240 р., 1479 р., 1489 р., 1498 р.

9) Вставте пропущене: вперше козацьку фортецю було засновано на острові (назвіть) року (зазначте дату) канівським старостою (назвіть прізвище). Верховна влада на Січі належала: отаману, козацькій раді, старшині.

10) Вперше на державну службу козаків прийняли (зазначте рік): 1570 р., 1572 р., 1590 р. Козацький реєстр вперше встановив (назвіть ім'я); клейноди козакам надав (назвіть ім'я): король Сигізмунд II Август, король Стефан Баторій. Молдавський похід 1563 р. здійснив козацький гетьман (назвіть ім'я): Іван Підкова, Дмитро Байда-Вишневецький.

2. Робота з картою.

Користуючись картою, покажіть входження українських земель до складу сусідніх держав; територію Дикого Поля, Кримського ханства; напрямки татарських набігів, перших козацьких походів.

3. Обговорення проблемних питань. Робота у малих групах та колективне обговорення відповідей.

Група 1

Оцінюючи історичне значення Люблінської унії, сучасний український історик Н. Яковенко пише: «Люблінська унія принесла в Україну розбрат, кров і спустошення, але водночас – вивела її зі стану двохсотлітньої сплячки, розбудила для опору й боротьби за виживання усі зачасні доти прояви суспільної активності: релігійної, національної, економічної, збройної. Усе те, що жевріло під товщею вод історії, спалахнуло з новою силою як неугасна купина народного духу».

У чому справедливість такої оцінки? Відповідь обґрунтуйте.

Група 2

Король Сигізмунд II Август 1557 р. видав «Устави на волоки», в яких зазначалося: «...до роботи приступати підданам, як сонце сходить, а зійти (з роботи), як заходить, а відпочинку тим, що з худобою роблять, перед обідом – година, у полудень – година, надвечір – година...»

Що таке «волочна поміра»?

Схарактеризуйте мету і зміст «волочної реформи» короля Сигізмунда II Августа.

Які зміни сталися у земельному володінні та селянському господарстві після видання «Уставу на волоки»?

Група 3

П'єр Шевальє у своїй книзі «Історія війни козаків проти Польщі», виданій 1663 р., писав: «Війни, що їх ведуть татари, це – здебільшого наскоки... Коли вони прибувають в Україну, їхні ватажки поділяють військо на загони, які розбігаються на 5–6 миль у різних напрямках... Пограбувавши і спустошивши так країну, вони якнайшвидше повертаються назад... З ясиром вони поводяться як з рабами: продають їх... залишають для власної потреби...»

Що таке ясир? Коли татари вчинили перший спустошливий набіг на Україну? Чому промисел захоплення ясиру був одним із провідних занять кримських татар?

4. Робота з джерелами.

А) У постанові польського сейму 1590 р. зазначається, що «...від значних у наших державах просторів пустих земель, розташованих на кордоні за Білою Церквою, ніякої користі нема ні громадської, ні приватної... Тому, внаслідок даного нам від усіх чинів дозволу, встановлюємо, що будемо вважати себе вільними в роздачі... тих пустирів на вічність особам шляхетського стану, вислуженим перед нами і Річчю Посполитою... а саме: Трахтемирівський монастир над Дніпром, Боришпільський з селищем Іванківським, городище Володарське і до нього селище Велика Слобода над рікою Россю, Рокитне над тою ж рікою – трьом особам, як їх привілеї свідчать».

Про які процеси в Польській державі свідчить наведений текст документа?

Схарактеризуйте нові риси у розвитку феодального землеволодіння, що з'явилися у XVI – на поч. XVII ст.

Б) Проаналізуйте наведений опис повинностей селян Вінницького повіту:

«Друге село пана Семена Кмітича, на ім'я Пелчевці, з присілком Салатами; чоловіків 70, дають панові на 19 кіп грошів, ходять робити на пашню дворову протягом усього літа, орати пригоном – день і на толоку – день, а два дні жати; в тому селі млинів два, корчми дві, копщини (плата за володіння корчмою. – *Авт.*) з корчми 4 копи грошів. А якщо який-небудь чоловік з тих сіл геть іде, то він повинен дати панові 6 кіп відхідного».

Чому чоловік, що йшов від пана, мусив давати відкупного?

Що таке «кріпосне право»?

Визначте основні етапи закріпачення селян у литовсько-польську добу. Охарактеризуйте основні категорії селян цієї доби.

Які форми залежності селянства існували у XVI – на поч. XVII ст.?

5. Індивідуальна дослідницько-пошукова робота.

Гетьмана Байду-Вишневецького французький дослідник Ш. Лемерсьє Келькеже назвав «литовським кондотьєром XVI ст.».

Хто такі «кондотьєри»?

У чому справедливість оцінки французького дослідника? Визначте історичне значення гетьманування Дмитра Байди-Вишневецького?

6. Виконання творчих завдань.

Ви – подорожувальник. Опишіть невольничий ринок у Кафі.

Ви – козак загону Д. Байди-Вишневецького. Користуючись народною піснею «Про Байду», опишіть Молдавський похід козаків 1563 р.

14.2. ЗАПОРІЗЬКА СІЧ – КОЗАЦЬКА ХРИСТИЯНСЬКА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА

Теоретичне заняття

1. З'ясовуючи питання про поступове оформлення Запорозької Січі як адміністративно-політичного центру, необхідно зазначити, що цей процес тривав протягом XVI ст. і виявився у поширенні самої назви на величезні території степової зони сучасної України, де складається особливий устрій, формуються ознаки державної організації. При цьому опишіть ті риси, що відрізняли її від тогочасних феодальних держав. Опишіть устрій козацької столиці – Січі. Поясніть походження назви козацької держави: **Запорізька Січ, Вольності Війська Запорізького**. За допомогою карти з'ясуйте кордони цього державного утворення.

2. Характеризуючи системи організації влади у козацькій державі та розповідаючи про козацькі клейноди, визначте зміст таких понять: **курінь, кіш, гетьман, козацька військова старшина, кошовий отаман, військовий писар, військовий суддя, військовий осавул, кантарлей, товмач, загальна козацька рада, клейноди, корогва, булава, бунчук, пірнач, печатка, литаври, каламар**.

3. Розкриваючи питання про військову організацію козаків, необхідно звернути увагу на такі поняття, як **курінний отаман, сотня, сотник, полк, полковник**; назвати основні військові підрозділи козацького війська; з'ясувати поняття **козацька стратегія і тактика, тактичний маневр, галас, гуляй-городи, чайка, козацька рушниця, козацька гармата, шабля**. Розповідаючи про військове мистецтво козаків, назвіть дати походів, очолюваних **I. Підковою, П. Конашевичем-Сагайдачним**, поясніть, який період в історії козацтва називають «*добою героїчних походів*».

4. Розповідаючи про господарство козаків, поясніть поняття **зимівник, слобода, хутір**; наведіть приклади промислів та найбільш розвинених ремесел, якими займалися козаки, розкрийте особливості ведення землеробства і тваринництва у козаків.

5. Характеризуючи політику польсько-литовської влади щодо козацтва, визначте особливості цієї політики в різні періоди історії козацтва, поясніть зміст подій, пов'язаних з такими датами: **1524 р., 1533 р., 1572 р., 1578 р.**; визначте зміст понять: **реєстр, реєстрове козацтво, городове козацтво, низове козацтво, січове козацтво**.

6. Розтлумачте історичне значення українського козацтва, яке полягає у тому, що воно стало важливим фактором міжнародних відносин та європейської історії, а створена ним Запорізька Січ стала продовженням

державотворчих процесів, виявом національної самосвідомості українства, його прагненням до самостійного державного життя.

Основні поняття: курінь, кіш, гетьман, козацька військова старшина, кошовий отаман, військовий писар, військовий суддя, військовий осавул, кантарлей, товмач, загальна козацька рада, клейноди, корогва, булава, бунчук, пірнач, печатка, литаври, каламар, курінний отаман, сотня, сотник, полк, полковник, козацька стратегія, козацька тактика, тактичний маневр, галас, гуляй-городи, чайка, козацька рушниця, козацька гармата, шабля, зимівник, слобода, хутір, реєстр, реєстрове козацтво, городове козацтво, низове козацтво, січове козацтво.

Дати для запам'ятовування:

1533 р. – проект старости Г. Дашкевича про залучення козаків на державну службу;

1572 р. – польський король Сигізмунд II Август запроваджує козацький реєстр;

1577 р. – молдавський похід І. Підкови;

1578 р. – козацька реформа польського короля С. Баторія; вручення козацтву клейнодів;

перша чверть XVII ст. – «доба героїчних походів» козаків під проводом гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного;

1606 р. – морські походи козаків на Акерман, Кілію, Варну;

1608 р. – здобуття козаками Перекопу, Ізмаїлу;

1614 р. – здобуття козаками Синопу;

1616 р. – здобуття Кафи;

1618 р. – участь козаків у московському поході польського короля Владислава;

1620 р. – участь козаків у Цецорській битві;

1621 р. – участь козаків у Хотинській битві.

Практична робота

1. Складання таблиць:

Виникнення козацтва

Причини появи козацтва	Джерела формування козацтва	Соціальний склад козацтва	Історичне значення козацтва

Характеристика боротьби козацтва проти татар і турків у XVI – першій половині XVII ст.

Дата походу	Гетьман, що очолював козаків	Результати, наслідки

2. Аналітична робота з джерелами.

Михайло Литвин, автор твору «О правах татар, литовцев и москвитян», видрукованого близько 1550 р., писав: «Багато йдуть від влади батьківської, від роботи, неволі, покарань, боргів та інших неприємностей чи просто шукають більш вигідні заробітки і кращого місця. Пізнавши всі вигоди життя в низових місцях, вони вже ніколи не повертаються назад, до своїх, скоро набувають ловкості і мужності і освоюються з небезпекою, полюючи на ведмедів і зубрів. Тому-то в Україні так легко набрати добрих вояків».

Про яких вояків говорить М. Литвин?

Як називали цих «вільних воїнів-вершників»? Які джерела формування козацтва називає автор?

3. Проведення бесіди за запитаннями.

У листі до князя Д. Вишневецького польський король Сигізмунд Август писав: «А що стосується замку, побудованого тобою, і твоєї послуги нам, то така послуга приємна нам, тому що ти влаштував задля нас, і саме таки замок, де була б «безпечна обережність для утримання лихих людей...»

Яку політику провадив польський уряд щодо козацтва?

Хто такі реєстрові козаки?

Що таке «клейноди»? Хто і коли надав їх козацтву? Яке значення мало надання клейнодів козацтву?

4. Обговорення проблемних питань.

• Чому Запорозьку Січ деякі історики називають «козацькою демократичною християнською республікою»?

• Чому, незважаючи на всі заходи, польському урядові так і не вдалося поставити козацтво собі на службу та встановити над ним цілковитий контроль?

5. Виконання творчих завдань.

Ви – європейський мандрівник, що потрапив на Січ. Опишіть побут, життя, звичаї запорожців.

14.3. НАРОСТАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ НАПРИКІНЦІ XVI – У 20-30-ТІ РОКИ XVII СТ.

Теоретичне заняття

1. Розкриваючи питання про зростання ролі українського козацтва, зверніть увагу на складність політичної ситуації в Україні наприкінці XVI ст., яка була зумовлена втратою державності України в умовах посиленого польського наступу на її автономні права та постійною загрозою турецько-татарської агресії. Поясніть, що в цей період історії козацький рух за своїм характером набирає ознак національно-визвольної боротьби українства за свої права. Поясніть зміст поняття **національно-визвольний рух**. Доведіть, що козацтво у цей період перетворюється на провідну соціальну верству населення. Визначаючи причини наростання козацько-селянських рухів, виділіть соціально-економічні, соціально-політичні та національно-релігійні чинники. Окремо охарактеризуйте рушійні сили національно-визвольної боротьби наприкінці XVI ст., мету боротьби різних соціальних верств.

2. Характеристику повстання під проводом К. Косинського та С. Наливайка радимо подавати за таким планом: дата повстання, ватажки, рушійні сили, територія поширення, події, що стали приводом до повстання, етапи у ході повстання, перебіг основних подій, результати і наслідки повстання, причини поразок, історичне значення. Окремо розкрийте історичні портрети ватажків повстання: К. Косинського та С. Наливайка.

3. Зверніть увагу, що риси політичного життя в Україні цього періоду мало відрізнялись від попередніх десятиліть: посилювався національно-релігійний гніт; в економічному житті зростало значення магнатського та шляхетського землеволодіння, зміцнювалася фільваркова система господарювання з кріпосною залежністю; продовжувалось обмеження прав і свобод міського населення.

4. Розкрийте наслідки запровадження єдиного загальнодержавного податку **1629 р.** та причини такого явища, як **покозачення**. Охарактеризуйте зміни, що стались у ставленні польського уряду до козацтва.

5. Характеристику повстань у 20–30-ті рр. XVII ст. радимо подавати за таким планом: дата повстання, ватажки, рушійні сили, територія поширення, події, що стали приводом до повстання, етапи у ході повстання, перебіг основних подій, результати і наслідки повстання, причини поразок, історичне значення. Окремо розкрийте історичні портрети ватажків повстань: *Марка Жмайла, Тараса Федоровича (Трясила), Павла Павлюка, Якова Острянині, Дмитра Гуні*.

6. Розкрийте зміст поняття «*доба золотого спокою*».

7. Підсумуйте, що історичне значення національно-визвольної боротьби наприкінці XVI – у 20–30-ті рр. XVII ст. полягає у тому, що козацько-селянські рухи були виявом національно-соціального протесту і боротьби українства за свої права в умовах посиленої колонізації та окатоличення.

Основні поняття: покозачення, козацтво, козацький реєстр, магнати, шляхта, магдебурзьке право, позацехове виробництво, колонізація, окатоличення, фільваркове господарство, «золотий спокій», «Ординація...»

Дати для запам'ятовування:

1590 р. – ухвала польського сейму про право польського короля роздавати «українські пустки»;

1591–1593 рр. – козацьке повстання під проводом К. Косинського;

23–31 січня 1593 р. – битва під П'яткою;

1595–1596 рр. – козацьке повстання під проводом С. Наливайка та М. Шаули;

березень 1596 р. – битва біля урочища Гострий Камінь;

травень 1596 р. – Солоницька битва;

1625 р. – козацьке повстання під проводом М. Жмайла;

вересень 1625 р. – Куруківська угода;

1629 р. – запровадження загальнодержавного єдиного податку;

1630 р. – козацьке повстання під проводом Тараса Федоровича;

20 травня 1630 р. – «Тарасова ніч»;

29 травня 1630 р. – укладено Переяславську угоду;

1635 р. – зруйнування фортеці Кодак запорожцями на чолі з Іваном Сулимою;

1637–1638 рр. – козацьке повстання під проводом П. Павлюка, Я. Остриці, Д. Гуні;

грудень 1637 р. – битва під Кумейками;

31 травня – червня 1638 р. – Жовнівська битва;

1638 р. – ухвалено «Ординацію Війська Запорізького...»;

1638–1648 рр. – Доба «золотого спокою».

Практична робота

1. Проведення історичної вікторини.

Змагання між трьома командами.

1) Як називалася угода про об'єднання Польщі та Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу – Річ Посполиту?

2) Яку категорію населення в XVI ст. називали «партачами»?

3) Які міста першими у XIV–XVI ст. отримали магдебурзьке право?

4) Які українські міста були центрами міжнародної торгівлі?

- 5) Хто побудував замок на о. Хортиця і заснував першу Запорозьку Січ? Коли це було?
- 6) Які Січі ви знаєте?
- 7) З яким пісенним героєм пов'язує історична легенда ім'я Дмитра Вишневецького?
- 8) Що таке клейноди? Назвіть їх.
- 9) Хто є автором «Опису України», що містить цінні дані з історії, географії та культури України поч. XVII ст.?
- 10) За якого гетьмана козацтво здобуло найбільше успіхів та слави, окремі козацькі ватаги перетворилися на регулярне військо із суворою дисципліною?
- 11) Які події отримали назву «Тарасова ніч» (вони лягли в основу однойменного вірша Тараса Шевченка)?
- 12) Сучасник писав: «Зрозуміло, що чутки про появу на Чорному морі чотирьох «чайок» лякали турків більше, ніж чума в Мореї». А чи доводилось козакам воювати на своїх «чайках» в інших морях?
- 13) Які заходи 1635 р. вжив польський уряд, щоб перешкодити селянам тікати на Запорожжя, а козакам – самовільно здійснювати походи на Крим?
- 14) Назвіть ім'я українки, син якої став турецьким султаном.
- 15) В яких думках український народ оспівав морські звитяги козаків?
- 16) Хто з легендарних героїв тривалий час був кошовим отаманом Чортотлицької Січі, з 50 битв з ворогами українського народу виходив переможцем?
- 17) Під яким стародавнім містом 1630 р. козаки під проводом Тараса Федоровича розгромили війська Речі Посполитої?
- 18) Кого історики назвали духовним батьком Січі?
- 19) За влучним висновком М. Грушевського, йому випала доля «степового короля» – людини, яка надала перших організаційних форм козаччині, не підозрюючи, що за неповні сто літ його творіння захитає підвалини Речі Посполитої. Про кого йдеться?
- 20) Хто з українських козаків був господарем (воєводою) Молдови?
- 21) Про якого з гетьманів йдеться у цих віршованих рядках:
«Бо такого ще не було
В товаристві отамана,
Ще ніхто не бив так славно
Яничара й басурмана.
І ніхто не вів так мудро
Товариство в чистім полі,
Так братів ніхто не вивів
Із турецької неволі...»?

22) Хто з українських гетьманів став героєм народної думи?

23) Хто з українських гетьманів організував городові полки (всього 6)?

Вікторина «Коли? Де? Що?»

Коли?	Де?	Що?
		<ul style="list-style-type: none">➤ заснування Запорозької Січі➤ Люблінська унія між Литвою і Польщею, утворення Речі Посполитої, загарбання більшості українських земель Польщею➤ заснування І. Федоровим друкарні. Видрукування «Апостола» і «Букваря». Похід І. Підкови в Молдову. Берестейська церковна унія➤ заснування Київського Богоявленського братства і школи➤ один із найуспішніших морських походів козаків➤ битва з турками і татарами, в якій брав участь Б. Хмельницький➤ Хотинська битва польських і козацьких військ з турками

3. Робота із картою.

Покажіть територію та місця генеральних битв між козаками і поляками.

4. Складання таблиці.

У своєму дослідженні історик С. Леп'явко пише: «Косинський став заводієм козацьких заворушень. Його особисті мотиви можна розцінювати як дрібний привід, останній поштовх, той особистий фактор, без якого не може обійтися початок будь-якої справи. Несплата грошей козацтву була основним приводом до повстання, але за ним крилися глибші соціальні причини...» Заповніть таблицю «Козацькі повстання кінця XVI ст. – 20–30-х рр. XVII ст.» за схемою:

Причини повстання	Соціальний склад повстанців	Мета руху	Основні події		Результати, наслідки
			дата	події	

5. Робота з джерелами.

Прочитайте уривки з документів. Заповніть таблицю:

Дата	1625 р.		
Обставини появи документа			
Основні положення документа	...щоб військо запорозьке мало старшого, за прикладом давніх років, призначеного королем... Козаки будуть коритися тому старшому. ...з числа 6000 козаків 1000 або більше мусять перебувати на низу і там виконувати свою службу. Решта, живучи по волостях, мусяли йти в похід з наказу...	...тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, права, доходів, інших відзнак... мати в стані простого народу, оберненого в холопів. ...Реєстровим, число яких 6 тисяч, встановлюємо таку організацію. На місце старшого будемо ставити комісара	...треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалась по островах... Разом з тим жоден козак не повинен наважуватись ходити на Запорожжя без паспорта комісара; спійманий комендантом козацьким, він підлягає смертній карі

6. Виконання індивідуальних завдань.

Історик С. Леп'явко у книзі «Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні» дає таку оцінку козацтву як історичному феномену України: «Козацтво (за винятком окремих осіб) не змогло усвідомити себе повноцінним суб'єктом суспільно-політичних відносин, господарем власної землі, відповідальною за свій народ елітою. Очевидно, що саме це було однією з головних причин трагедії козацької України». Водночас, як письменник М. Гоголь з пафосом писав: «Так ось вона, Січ, ось це гніздо, звідки вилітають всі ті горді і міцні, як леви, ось звідки розливається воля».

У чому полягає історичне значення українського козацтва? Чи погоджуєтеся Ви з наведеними поглядами? Чому виникли такі дві різні трактовки?

15. ЦЕРКВА ТА РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

15.1. ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Теоретичне заняття

1. Характеризуючи релігійне життя в Україні XVI–XVII ст., поясніть поняття **Реформація, протестантизм** та чинники, що визначали релігійне життя в Україні у зазначений період. Наведіть приклади впливу ідей Реформації в Україні, зокрема розкрийте суть такого явища, як братський рух. Поясніть поняття **братства, ставропігія, полемічна література**. Розкриття питання про братства в Україні радимо зробити за таким планом:

- причини появи братств: а) внутрішні; б) зовнішні;
- соціальний склад;
- найбільші братства, дати їх заснування;
- загальна характеристика ролі братств у культурно-релігійному житті України;
- взаємини між козацтвом та братствами;
- історичне значення братств.

Розкрийте також зміст подій: *1483 р., 1586 р., 1615 р., 1632 р.*

2. Висвітлюючи питання про становище православної церкви, розкрийте сутність історичного явища цього періоду – **криза православ'я**, назвіть її ознаки та з'ясуйте причини, що її викликали. Опишіть хід церковних соборів у Бресті, охарактеризуйте й визначте історичне значення їхніх рішень, їхній вплив на подальшу долю України та її населення.

3. З'ясуйте основний зміст церковної реформи П. Могили. Зверніть увагу на заходи з відновлення церковної ієрархії, налагодження дисципліни серед служителів культу, впорядкування церковного богослужіння, запровадження богослужіння українською мовою, підтримання книгодрукування, обмеження втручання магнатів у життя приходів, підвищення освітнього рівня духовенства, піднесення ролі митрополита. Поясніть поняття «**Могилянська доба**». Визначте історичне значення діяльності митрополита П. Могили.

4. Розкриваючи питання про становище греко-католицької церкви в Україні, зверніть увагу на складність її становища, покажіть фактори, що визначали її кризовий стан. Охарактеризуйте діяльність митрополита Йосифа Рутського. Поясніть, чому ідея створення єдиної церковної організації в Україні – Українського патріархату так і не мала успіху.

Основні поняття: церковна унія, Реформація, Контрреформація, орден єзуїтів, григоріанський календар, колегіум, академія, митрополит, ставропігія, церковні братства, протестантизм, полемічна література, греко-католицька церква, патріархат.

Дати для запам'ятовування:

- 1453 р.** – заснування Львівського Успенського братства
- 1556–1561 рр.** – створення Пересопницького Євангелія;
- 1574 р.** – відкриття єзуїтами у м. Ярослав першого навчального закладу вищого рівня – єзуїтського колегіуму;
- 1576–1578 рр.** – заснування князем К. Острозьким слов'яно-греко-латинської школи у м. Острозі;
- 1581 р.** – видання Острозької Біблії;
- 1586 р.** – надання Львівському братству права ставропігії;
- 1596 р.** – церковні собори у Бресті; Берестейська церковна унія;
- 1620 р.** – відновлення вищої православної ієрархії. Обрання митрополитом Іова Борецького за підтримки гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного;
- 1632 р.** – заснування Києво-Могилянського колегіуму; прийняття польським сеймом «Статей для заспокоєння руського народу»;
- 1646 р.** – вийшов у світ «Требник» П. Могили.

Практична робота

1. Проведення бесіди за запитаннями.

- Яких заходів вживали митрополити Іов Борецький та Петро Могила для поліпшення становища православної церкви?
- У чому полягає історичне значення заснування Києво-Могилянської академії?
- Доведіть, що діяльність братств була спричинена Реформацією у Європі.
- Розкажіть, як і чому в Україні виникла греко-католицька церква? Доведіть, що її поява стала закономірним явищем релігійного життя в Україні.
- Розкрийте зміст і значення календарної реформи у римо-католицькій церкві.

2. Складання таблиці «Найбільші братства в Україні».

Найбільші братства в Україні	Дата створення	Сфера діяльності			
		книгодрукування	освіта	благодійність	церковне життя

3. Виконання завдань. Робота у малих групах.

Група 1

Спроба Риму ввести на початку 80-х рр. XVI ст. новий – григоріанський – календар на всій території Речі Посполитої спричинила різке міжконфесійне загострення у державі, сильний опозиційний рух як православних, так і протестантів.

Чому ці дії мали такі суттєві наслідки? Висловіть власну думку.

Наведіть факти, що свідчать про наступ католицизму на права православних.

Група 2

Професор М. Грушевський, підсумовуючи діяльність братств, писав: «З боку патріарха наділення такими величезними правами цієї організації не було вчинком розваженим. Такі права рішуче противилися всьому канонічному устроєві православної церкви. Це мало нещасливі наслідки: владики українські були ображені такою самоволею патріархів, і це було одним з важніших мотивів переходу їх на унію».

Які права має на увазі професор М. Грушевський?

Що таке право «ставропігії»?

У чому справедливість чи несправедливість такої оцінки діяльності братства?

Що було, на вашу думку, позитивного, а що негативного у братському русі?

Група 3

Видатний державний і церковний діяч І. Огієнко у своїй праці «Українська церква» так писав про діяльність братств: «Цілі віки існували братства і своєю діяльністю вписали цілі славні розділи до нашої історії; як високоморальний братський союз вони безпосередньо впливали на благочестиву людність, а своєю культурно-освітньою діяльністю підносили освіту цієї людності. В часи, коли нам загрожувала найбільша небезпека винародовлення, це був найміцніший народний провід...»

Доведіть, що оцінка історика І. Огієнка не є перебільшеною.

У чому полягає історичне значення діяльності братств?

4. Індивідуальне завдання.

Які плани виношували польська влада і частина православного духовенства, ратуючи за необхідність підписання церковної унії? Яке значення мало укладання церковної унії? У чому була суть компромісу між православними владиками та польським урядом? Доведіть історичну виправданість чи помилковість таких дій православних владик.

5. Творче інтерпретаційне завдання.

Ви – паломник, що завітав до Києва 1646 р. і мав розмову з митрополитом П. Могилою. Опишіть свою зустріч із митрополитом.

15.2. УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА ПРОТЯГОМ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Теоретичне заняття

1. Охарактеризуйте умови й стан розвитку культури України, зверніть увагу на той факт, що в цей період українські землі, не маючи власної державності, перебували у складі кількох держав; покажіть, як цей факт вплинув на особливості розвитку культури.

2. Покажіть, які зміни стались у розвитку української мови, та розкрийте зміст понять **книжна староукраїнська мова, слов'яно-руська мова**. Назвіть пам'ятки. Зверніть увагу на умови, що визначали подальший розвиток традиційних і нових жанрів фольклору, наведіть приклади головних персонажів народних казок, легенд, переказів. Розкажіть про легендарну пісню Марусю Чурай. Поясніть поняття **дума**. Розкрийте роль кобзарів та бандуристів у національно-культурному житті України.

3. Розкриваючи процес розвитку освіти й науки, необхідно звернути увагу на рівень освіченості не лише представників знаті, а й простого люду, навести приклади центрів освіти і розвитку писемності. Поясніть, чому Києво-Могилянську академію історики називають центром освіти і науки не лише України, а й самої Східної Європи.

4. Доведіть, що літописання стало продовженням літературних традицій Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Розкажіть про розвиток книгодрукування. Назвіть найбільші тогочасні центри книгодрукування. Поясніть причини появи нового жанру української літератури – **полемічної літератури**. Наведіть приклади літературних творів полемічного характеру. Назвіть їхніх авторів.

5. Характеризуючи розвиток архітектури, з'ясуйте, як соціально-економічні умови позначились на характері будівництва міст, їх плануванні, будівельній техніці. Поясніть таке явище, як **регулярна забудова та оборонна архітектура**. Наведіть приклади найвідоміших пам'ятників архітектури, що збереглися до сьогодення. Розкрийте зміст понять **монументальна скульптура, скульптурний портрет, портретний живопис, іконостас** та охарактеризуйте розвиток декоративно-прикладного мистецтва. Наведіть приклади мініатюр та гравюр і найбільш розвинених видів художніх ремесел.

6. Поясніть такі явища у розвитку українського театру, як **шкільна драма, вертеп, інтермедія**. Поясніть поняття **поліфонічний спів, кант**. Наведіть приклади музичних інструментів та їхнього призначення (*сурма, труба, кобза, бандура, ліра, литаври, тарабани*).

Основні поняття: Відродження, академія, колегіум, братська школа, університет, патерик, дума, шкільна драма, вертеп, інтермедія, кам'яниця, бастіонне укріплення, оборонна архітектура, замок, фасад, портал, монументальна скульптура, скульптурний портрет, іконостас, мініатюра, гравюра, портрет.

Дати для запам'ятовування:

1591 р. – видання першого підручника в Україні – «Адельфотес»;

1615 р. – заснування Київського Богоявленського братства; архімандритом Єлісеєм Плетенецьким засновано книгодрукарню у Києво-Печерській Лаврі;

1619 р. – видання першого правопису української мови – «Граматики» М. Смотрицького;

1627 р. – видання першого словника з української мови на 7 тисяч слів – «Лексикон словенороський» Памви Беренди.

Практична робота

1. Проведення вікторини «Визначні діячі української культури».

Учні поділяються на 3 команди, одне запитання – 1 бал. За результатами визнають команду-переможця.

1) Перший ректор Острозької школи.

2) Ректор Київської братської школи, автор підручника старослов'янської мови «Грамматика словенська».

3) Український письменник та освітній діяч. Був одним із засновників Львівської братської школи. Викривав зловживання церковної верхівки.

4) Перший із відомих вітчизняних докторів медицини. Був ректором Болонського університету.

5) Український письменник. Представник жанру полемічної літератури. Головний твір: «Послання к утекшим от православія єпископам».

6) Український церковний політичний та освітній діяч. Викладав у Львівській братській школі, у 1604–1605 рр. – її ректор. Один із засновників і ректор Київської братської школи. Із 1620 р. – Київський митрополит.

7) Український будівельник, виходець із Італії. Споруди: вежа Корнякта і житловий будинок купця К. Корнякта у Львові.

8) Український архітектор кін. XVI – поч. XVII ст. Твори: каплиця Кампанів, Успенська (Волоська) церква, костюл бернардинців у Львові.

9) Слов'янський першодрукар, ювелір, гірничий майстер. Був технічним керівником друкарні у Кракові, яка видала перші східнослов'янські книги кирилицею.

10) Засновник Києво-Могилянської академії.

11) Засновник книгодрукування в Росії й Україні. Видав перші в Україні друковані книги «Апостол» і «Буквар».

12) Перший ректор Києво-Могилянської академії.

13) Засновник першої української школи вищого ступеня.

14) Український гетьман, який вступив з усім Запорозьким Військом до Київського братства.

15) Хто пожертвував свою садибу із землями на Подолі у Києві для влаштування монастиря і школи, поклавши початок Київській братській школі – згодом Києво-Могилянській академії?

16) Назвіть діяча, якого видатний історик М. Грушевський влучно схарактеризував такими словами: «Відкрив нову добу в життю сеї твердині українського аскетизму й зробив з Печерського монастиря першорядну культурну силу».

17) Назвіть діяча, якого Іван Франко називав «мандруючим друкарем».

18) З ім'ям якого видатного церковного та культурного діяча пов'язана ціла доба в історії православної церкви?

2. Складання таблиці «Українська культура XVI – початку XVII ст.»

Пам'ятки		Місце їхнього знаходження
Живопис		
Архітектура		
Графіка		

3. Робота з джерелами.

А) Свідчення про розвиток культури в Україні на сер. XVII ст. полишив арабський мандрівник Павло Алепський, що супроводжував антиохійського патріарха Макарія в його подорожі Україною: «Я багато бачив образів (ікон), починаючи з грецьких країн до цих місць, але ніде не бачив подібного або рівного... козаки... спорудили соборні церкви, створили боголіпні ікони, чесні і божественні іконостаси та хоругви. Як ми зауважили, церкви одна від другої величніші, кращі, гарніші, вищі і більші, навіть сільські церкви одна від другої краща».

Про яке явище в житті українського народу говорить мандрівник? Про яку роль козацтва говорить сучасник?

Б) В Україні протягом 1591–1622 рр. Львівська друкарня видрукувала 13 книжок, Острозька протягом 1574–1595 рр. – 18 книг, Київська протягом перших 15 років свого існування – 40 книг, серед яких значна частина – монументальні видання в 500–1500 сторінок.

Яке явище ілюструє наведена статистика? Визначте значення цього явища.

Порівняйте розвиток книгодрукування в Україні, Московії та Західній Європі.

В) Зі слов'янських народів перші друкують для себе книжки чехи – 1468 р., а за ними українці – 1491 р.; цього року видруковано мовою слов'янською, особливостями живої української мови, перші дві книжки для потреб українського населення – «Октоїх» та «Часослов» – у друкарні Швайпольта Фіоля в Кракові».

Охарактеризуйте розвиток книгодрукування в Україні на сер. XVII ст.

16. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

Теоретичне заняття

1. Висвітлюючи питання про передумови Української революції середини XVII ст., розкрийте причини війни, поділивши їх на комплекси: соціально-економічні, суспільно-політичні, національно-релігійні. Опишіть події, що стали приводом до війни. Підготуйте розповідь про гетьмана Б. Хмельницького та організацію ним підготовки до боротьби проти польського володарювання. Визначте характер війни, назвіть основні її рушійні сили та визначте мету участі у ній представників різних соціальних верств.

2. Описуючи хід збройної боротьби протягом 1648–1649 рр., розкажіть про хід і результати основних битв: Жовтоводської (5–6 травня 1648 р.), Корсунської (16 травня 1648 р.), Пилявецької (11–13 вересня 1648 р.), облоги Львова та Замостя (осінь 1648 р.); визначте значення збройної боротьби під Лоевим (21 липня 1649 р.), Збаражем (червень – липень 1649 р.), Зборовом (5–6 серпня 1649 р.). Зверніть увагу на урочистий в'їзд гетьмана Б. Хмельницького до Києва, хід і результати польсько-українських переговорів (січень 1649 р.), умови Зборівського договору (серпень 1649 р.).

3. Розповідь про утворення Української козацької держави – «Держави Війська Запорозького» радимо будувати за таким планом:

- територія та адміністративно-територіальний устрій держави (*полково-сотенний устрій*);
- органи державної влади (поясніть поняття *гетьман, старшинська рада, генеральний уряд, генеральна старшина, полковник, сотник*);
- збройні сили держави;

- фінансова система держави;
- судочинство (*генеральний військовий суд*);
- державна символіка;
- внутрішня політика держави;
- зовнішня політика гетьмана Б. Хмельницького; місце Української держави у міжнародних відносинах тогочасної Європи.

4. Характеризуючи воєнно-політичні події 1650–1653 рр., розкажіть про хід і результати таких подій: перший молдавський похід (*серпень – вересень 1650 р.*), битва під Берестечком (*18–30 червня 1651 р.*), похід литовського війська на Київ (*літо 1651 р.*), Білоцерківський мирний договір (*18 вересня 1651 р.*), битва під Батогом (*травень 1652 р.*), другий і третій молдавські походи (*1652 –1653 рр.*), Жванецька облога (*осінь 1653 р.*), Кам'янецька угода (*5 грудня 1653 р.*).

5. Охарактеризуйте умови та історичне значення українсько-московського договору 1654 р.; розкажіть про хід і результати таких подій: Переяславська рада (*8 січня 1654 р.*), Охматівська битва (*січень 1655 р.*), похід у Галичину (*весна 1655 р.*), Облога Львова та битва під Городком (*вересень 1655 р.*), Віленське перемир'я (*24 жовтня 1656 р.*), військовий союз із Трансильванією (*8 жовтня 1656 р.*), українсько-шведсько-трансильванський похід (*зима 1656 р.–весна 1657 р.*), смерть Б. Хмельницького (*27 липня 1657 р.*).

6. Акцентуйте вашу увагу на тому, що основним підсумком Української революції середини XVII ст. стало відродження Української держави та радикальні соціально-економічні перетворення (*серед них: ліквідація кріпосного права та утвердження системи козацького землеволодіння*). Історичне значення Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького полягає у формуванні власне Української держави, подальшому розвитку української національної свідомості.

Основні поняття: національно-визвольна війна, соціальна революція, селянська війна, військово-політичний союз, протекторат, конфедерація, автономія, козацька держава, Гетьманщина, козацьке землеволодіння, полково-сотенний устрій, старшинська рада, генеральна рада, чорна рада.

Дати для запам'ятовування:

5–6 травня 1648 р. – Жовтоводська битва;

16 травня 1648 р. – Корсунська битва;

11–13 вересня 1648 р. – Пилявецька битва;

осінь 1648 р. – облога Львова та Замостя;

21 липня 1649 р. – битва під Лоєвим;

червень – липень, 1649 р. – битва під Збаражем;

5–6 серпня 1649 р. – Зборівська битва;
8 серпня 1649 р. – Зборівський мирний договір;
серпень – вересень 1650 р. – перший молдавський похід;
18–30 червня 1651 р. – битва під Берестечком;
літо 1651 р. – похід литовського війська на Київ;
18 вересня 1651 р. – Білоцерківський мирний договір;
травень 1652 р. – битва під Батогом;
1652–1653 рр. – другий і третій молдавські походи;
осінь 1653 р. – Жванецька облога;
5 грудня 1653 р. – Кам'янецька угода;
8 січня 1654 р. – Переяславська рада;
січень 1655 р. – Охматівська битва;
весна 1655 р. – похід у Галичину;
вересень 1655 р. – облога Львова та битва під Городком;
24 жовтня 1656 р. – Віленське перемир'я;
8 жовтня 1656 р. – військовий союз із Трансільванією;
зима 1656 – весна 1657 рр. – українсько-шведсько-трансільванський похід;
27 липня 1657 р. – смерть Б. Хмельницького.

Практична робота

1. Робота з картою.

Покажіть на карті:

- напрямки походів українських військ і місця їхніх переможних битв протягом 1648–1649 рр., 1650–1654 рр., 1654–1657 рр.;
- територію держави Богдана Хмельницького;
- українські землі, що не увійшли до гетьманської держави; столицю, полкові міста;
- території держав-сусідів.

2. Проведення історичного мікрофону.

1) В якій битві Визвольної війни триста козаків, що не встигли вийти з оточення, хоробро билися, вважаючи за краще загинути, ніж здатися в полон?

2) Яка битва стала вершиною воєнного хисту Богдана Хмельницького?

3) Хто з видатних українських художників багато творів присвятив українському козацтву («Сутичка запорожців з татарами», «Козак в степу», «Запорожець на розвідці», «Похід козаків» та ін.)?

4) Які картини про Визвольну війну написав видатний український художник М. Самокиш?

5) Як називалися акти-звернення до народу із закликом повставати проти

польських поневолювачів, які видавав Б. Хмельницький?

6) «Найбільший державний муж, що його будь-коли мала Україна» – кого так характеризував історик В. Липинський?

7) Хто є автором пам'ятника Богдану Хмельницькому, що був встановлений 1888 р. на площі перед Софійським собором у Києві?

3. Гра «Хронограф».

1) Національно-визвольна війна українського народу на чолі з Б. Хмельницьким проти панування шляхетської Польщі – ...?

2) Роки існування Української держави та особливого суспільно-політичного устрою на землях «Держави Війська Запорозького» – ...?

3) Перемога козацького війська під Жовтими Водами – ...?

4) Перемога козацького війська під Корсунем – ...?

5) Перемога українського війська під Пилявцями – ...?

6) Поразка повстанців у битві під Зборовом, укладення Зборівського договору – ...?

7) Поразка української армії під Берестечком – ...?

8) Білоцерківський мирний договір – ...?

9) Розгром Б. Хмельницьким польських військ під Батогом – ...?

10) Битва під м. Жванець – ...?

11) Переяславська рада – ...?

12) Укладання комплексу документів, які регламентували політичне і правове становище Гетьманщини після Переяславської ради, – ...?

13) Спільні воєнні дії українських та російських військ проти поляків у Західній Україні і Білорусії – ...?

14) Віленське перемир'я між Росією та Польщею – ...?

4. Проведення бесіди за запитаннями.

• Назвіть причини та характер Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

• Які наслідки мали перші переможні битви повстанців?

• Як проходила Зборівсько-Збаразька кампанія? Які вона мала результати?

• Чому Зборівський договір не відповідав фактичним успіхам Національно-визвольної війни? Які його наслідки? Визначте його історичне значення.

• Які зміни відбулися в соціально-економічній структурі суспільства внаслідок звільнення від польського панування?

• Яким був політико-адміністративний устрій козацької держави?

• Яке місце генеральної старшини у військово-адміністративній системі Української козацької держави?

- Які обов'язки виконували полковники?
- Що собою являли збройні сили козацької держави? Які підрозділи входили до їхнього складу?
- Яку територію обіймала козацька держава?
- Якою була система судочинства у ній?
- Коли відбулася Охматівська битва? Які вона мала результати?
- Які причини походу Хмельницького на Львів у 1655 р.? Які результати й наслідки він мав?
- Якими були умови укладеного між Польщею та Московією Віленського перемир'я?
- Якими подіями відзначена українсько-шведсько-трансільванська військова кампанія 1657 р.? Які її підсумки?
- Визначте історичне значення Б. Хмельницького як державно-політичного і військового діяча, дипломата?

5. Складання таблиць і схем.

А) Сучасний історик В. Смолій визначає, що «Б. Хмельницький був першим і, на жаль, останнім в історії України доби феодалізму політиком, який зумів не лише очолити боротьбу за національну незалежність, а й за допомогою гнучкої соціально-економічної політики об'єднати для досягнення цієї мети зусилля різних станів і груп українського суспільства».

Доведіть справедливість такої оцінки.

Схарактеризуйте соціально-економічну політику гетьмана Б. Хмельницького за схемою:

Заходи			
щодо козацтва	щодо селянства	щодо міщанства	щодо духовенства

Б) Складіть схему адміністративно-територіального устрою держави Богдана Хмельницького.

В) Складіть схему органів влади Гетьманщини.

Г) Заповніть схему та визначте, які наслідки мав протекторат Московської держави над Гетьманщиною.

Наслідки союзу		
	Позитивні	Негативні
Для Гетьманщини		
Для Московської держави		

6. Виконання індивідуальних завдань.

1) У чому, на вашу думку, полягали причини надзвичайно швидкого створення козацької гетьманської держави?

2) Які риси устрою Запорізької Січі використав Б. Хмельницький, розбудовуючи козацьку гетьманську державу?

3) Чому козацька держава часів Б. Хмельницького отримала назву «Держава Війська Запорозького»?

4) Чому історики, оцінюючи роль Б. Хмельницького, стверджують, що з усіх галузей діяльності гетьмана найяскравішою є державотворення?

17. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Теоретичне заняття

1. Розкриваючи питання, охарактеризуйте внутрішнє та міжнародне становище Української держави після смерті Б. Хмельницького, поясніть, за яких обставин гетьманом стає І. Виговський. Розповідаючи про внутрішню політику цього гетьмана, зверніть увагу на її соціальну спрямованість і заходи, що сприяли утворенню державності. Розкрийте відносини між очільником козацької держави і Запорозькою Січчю та з'ясуйте, як їх загострення було використано московським урядом. Характеризуючи зовнішню політику І. Виговського, назвіть основні її напрямки та конкретні заходи.

2. Висвітліть хід антигетьманського повстання **1658 р.** на чолі з полковником **Мартином Пушкарем**. З'ясуйте результати українсько-польських переговорів і зміст **Гадяцького трактату 1658 р.** Опишіть хід і результати **українсько-московської війни 1658–1659 рр.**, окремо зверніть увагу на **Конотопську (Соснівську) битву червня 1659 р.**

Підбиваючи підсумок, визначте основні наслідки гетьманування І. Виговського й історичне значення його діяльності.

Характеризувати період 60–80-х рр. XVII ст. пропонуємо за таким планом:

- другий прихід на гетьманство Ю. Хмельницького;
- Переяславський договір 1659 р.;
- Чуднівська кампанія 1660 р.;
- Слободищенська угода 1660 р.;
- Повстання Я. Сомка; Чорна рада у Ніжині 1663 р.;
- гетьманування І. Брюховецького та Московський договір 1665 р.;
- гетьманування П. Тетері;
- Андрусівський договір 1667 р.;
- гетьманування П. Дорошенка та Корсунські статті 1669 р.;
- гетьманування Д. Многогрішного та Глухівський договір 1669 р.;

- гетьман М. Ханенко;
- внутрішня та зовнішня політика І. Самойловича; Конотопські статті 1672 р.;
- Бучацький мирний договір 1672 р.;
- Чигиринські походи 1677–1678 рр.;
- Бахчисарайський мирний договір 1681 р. і «Вічний мир» 1686 р.

На завершення висвітлення характерних рис періоду радимо конкретизувати причини міжстаршинської боротьби в Гетьманщині, визначити наслідки доби «Руїни» для історії України.

3. Характеризуючи Запорізьку Січ у другій половині XVII ст., розкажіть про:

- роль Запоріжжя у роки Української національної революції середини XVII ст. та у добу «Руїни»;
- участь запорожців у війнах проти Польщі, Османської імперії та Кримського ханства (акцентуючи увагу на походах, очолюваних І. Сіркою);
- політику московського уряду щодо Запорозької Січі;
- особливості економічного життя Запоріжжя.

4. Порівнюючи господарське життя й політичний устрій Лівобережної та Слобідської України у другій половині XVII ст., зверніть увагу на особливості адміністративно-територіального устрою земель, систему органів влади й управління, правове становище соціальних станів, на формування поземельних відносин та розвиток сільського господарства, ремесел і промислів, торгівлі.

Основні поняття: Руїна, сердюки, бунчукове товариство, договірні статті, військово-політичний союз, «великий згін», протекторат, патріархат, старшинське землеволодіння, рангове землеволодіння.

Дати для запам'ятовування:

25 жовтня 1657 р. – обрання І. Виговського повноважним гетьманом на Корсунський раді;

1 червня 1658 р. – розгром І. Виговським загонів заколотників на чолі з М. Пушкарем під Полтавою;

вересень 1658 р. – укладання українсько-польського договору у Гадячі;

1658–1659 рр. – українсько-московська війна;

28–29 червня 1659 р. – Конотопська битва;

17 жовтня 1659 р. – Переяславський договір;

вересень – жовтень 1660 р. – Чуднівська кампанія;

жовтень 1660 р. – Слободищенський договір;

січня 1663 р. – козацька рада в Чигирині обрала гетьманом Павла Тетерю;
червень 1663 р. – Чорна рада в Ніжині. Обрання гетьманом І. Брюховецького;
1665 р. – Московський договір І. Брюховецького;
січень 1666 р. – остаточне утвердження гетьманом на Чигиринській раді П. Дорошенка;
30 січня 1667 р. – Андрусівське перемир'я;
березень 1669 р. – проголошення Д. Многогрішного гетьманом Лівобережної України; укладання Глухівських договірних статей;
березень 1669 р. – старшинська рада у Корсуні, проголошення протекторату Туреччини над Правобережною Україною;
16–17 червня 1672 р. – на загальній козацькій раді гетьманом було обрано І. Самойловича; укладання Конотопських статей;
1675 р. – Кримський похід І. Сірка;
серпень – вересень 1677 р. – перший Чигиринський похід турецько-татарського війська;
липень – серпень 1678 р. – другий Чигиринський похід;
січень 1681 р. – Бахчисарайський мирний договір між Москвою, Туреччиною, Кримським ханством;
1686 р. – підпорядкування Української православної церкви Московському патріархові;
травень 1686 р. – «Вічний мир» між Москвою та Польщею;
травень – червень 1687 р. – перший Кримський похід.

Практична робота

1. Проведення історичної вікторини.

1) Хто з українських гетьманів вперше визнав себе підданим російського царя?

2) За часів якого з українських гетьманів з'явився гнівний народний вислів «У нас зроду бояр не було»?

3) Якому з українських гетьманів періоду «Руїни» відповідає така оцінка: «Великий патріот і борець за незалежність і територіальну цілісність України»?

4) Хто з українських гетьманів 10 років був воєводою у В'ятці?

5) Правнучкою якого українського гетьмана була Наталія Гончарова – дружина О. С. Пушкіна?

6) Назвіть українського гетьмана, який гетьманську резиденцію переніс із Гадяча до Батурина.

7) Гетьмануванням якого гетьмана на Лівобережній Україні закінчився період «Руїни», і вона вступила у новий етап суспільно-політичного розвитку?

8) Хто з українських гетьманів брав участь в укладанні Перчинського

договору (1686 р.) між Росією і Китаєм?

9) 1669 року в Україні одночасно було три гетьмани, назвіть їх.

10) Претендент на яку посаду мав відповідати таким вимогам: бути воїном, народитися в законному шлюбі і здобути прихильність усіх козаків і цілого народу?

11) З ім'ям якого відомого кошового отамана пов'язують створення знаменитого сатиричного листа запорожців турецькому султану, що послужив сюжетом для картини І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану»?

12) Хто з українських гетьманів обрав своєю столицею Немирів на Брацлавщині?

13) Назвіть українського гетьмана, якому літописець С. Величко подає таку оцінку, що «в письмі козацько-руським справний, розумний, гарної вроди, до людей чемний і прихильний».

2. Складання порівняльних таблиць:

Договори гетьманів з Москвою

	Переяславський 1659 р.	Московський 1665 р.	Глухівський 1669 р.	Конотопський 1672 р.
Територія автономії				
Влада гетьмана				
Податки та фінанси				
Статус Запорозької Січі				

Договори з Польщею

	Гадяцький трактат	Слободищенський трактат
Територія автономії		
Влада гетьмана		
Податки та фінанси		
Статус Запорозької Січі		

**Втрата територіальної цілісності українськими землями
у другій половині XVII ст.**

Території України, що відійшли до	За Андрусівським перемир'ям 1667 р.	За Бахчисарайським договором 1681 р.	За «Вічним миром» 1686 р.
Московської держави			
Речі Посполитої			
Османської імперії			

3. Обговорення запитань.

- 1) Які наслідки мало підписання Гадяцького трактату?
- 2) Чому внутрішня і зовнішня політика гетьмана І. Виговського не знайшла широкої підтримки в Україні? Охарактеризуйте основні її заходи.
- 3) Які результати мала українсько-московська війна?
- 4) Охарактеризуйте підсумки другого гетьманування Ю. Хмельницького.
- 5) Які наслідки мала Чуднівська кампанія 1660 р.?
- 6) Розкажіть про діяльність гетьмана І. Брюховецького. Які вона мала наслідки?
- 7) Визначте наслідки Андрусівського перемир'я.
- 8) Порівняйте державницьку діяльність гетьманів П. Дорошенка, Д. Многогрішного та І. Самойловича. Відзначте спільне та відмінне.
- 9) Охарактеризуйте наслідки Руїни в Гетьманщині.
- 10) Визначте місце Запорозької Січі в історії України другої половини XVII ст.
- 11) Розкажіть про козацькі походи на чолі з І. Сірком. У чому виявився його талант полководця? Яку роль відіграв кошовий Іван Сірко у подіях доби «Руїни»?

4. Аналітична робота з джерелами.

«У 1652 р. був осажений на р. Тихій Сосні і Острогощі Український полк у 1000 чоловік з полковником Іваном Зіньківським і усією полковою та сотенною старшиною... Подвір'я для острогощан були надені у посаді з острогом... полковник дістав двір у 300 кв. сажнів, прості козаки – тільки по 70. Кожному одведено землю під городи, клуні й токи. Усім була одведена земля на поля, покос. Надена царем грошова допомога на будівлю і сіянку ярини, надено на прокорм жита й овса».

Охарактеризуйте господарство слобожан.

Порівняйте господарство слобожан, запорожців та українців з Гетьманщини і Правобережжя. Відзначте спільне та відмінне.

5. Виконання індивідуальних творчих завдань.

Уявіть, що Ви сучасник подій другої половини XVII ст. Довільно оберіть соціальну верству, до якої Ви належите, і розкажіть про своє повсякдення.

Ви козак – учасник Чорної ради у Ніжині (1663 р.). Користуючись романом П. Куліша «Чорна рада», опишіть перебіг подій на ній.

18. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ XVII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

Теоретичне заняття

1. Характеризуючи становище України наприкінці XVII – на початку XVIII ст., зверніть увагу на наслідки «Руїни», зокрема на територіальний розподіл українських земель між сусідніми державами.

2. Радимо висвітлювати суспільно-політичні процеси у Лівобережній та Правобережній Україні окремо, а потім навести певну синхронізацію та зв'язки між подіями. Виділіть декілька блоків історичної інформації.

Блок 1. Розпочніть заняття із висвітлення політичного життя Гетьманщини у роки гетьманування Івана Мазепи: розкажіть про обставини його приходу до влади, розкрийте внутрішню та зовнішню політику, яку проводив гетьман; акцентуйте увагу на участі Гетьманщини у Північній війні.

3. Детально розберіть причини переходу І. Мазепи на бік шведського короля, перебіг подій 1708 р.; реакцію Петра I на виступ українського гетьмана. З'ясуйте об'єктивні та суб'єктивні чинники, що призвели до катастрофи під Полтавою.

Блок 2. Перелічіть прояви терору Петра I проти українства після поразки мазепинського повстання, розкажіть про обставини обрання на гетьманство І. Скоропадського, охарактеризуйте заходи царизму, спрямовані на обмеження автономії України у політичній, економічній сферах, про дискримінацію у сфері культури.

4. Подальше висвітлення політики Першої Малоросійської колегії, гетьмана Д. Апостола, «Правління гетьманського уряду», гетьмана К. Розумовського, Другої Малоросійської колегії здійснійте у порівняльній формі, де критеріями мають стати заходи у сферах державного управління, військового будівництва та відносин із Запорізькою Січчю, права та судочинства, культури тощо.

5. Зверніть увагу на ті обставини, за яких царський уряд погоджувався на відновлення гетьманства, й ті, за яких він посилював свій колоніальний тиск,

відзначте методи, якими царський уряд здійснював поступову ліквідацію державних прав Гетьманщини. Розкрийте долю запорозьких козаків після Полтавської катастрофи 1709 р. та їхню участь у російсько-турецьких війнах.

б. Пояснюючи питання про ліквідацію автономного устрою Гетьманщини російським урядом, назвіть етапи цього процесу; розкажіть про причини та обставини ліквідації гетьманства, зруйнування Запорізької Січі, заходи царського уряду щодо ліквідації полково-сотенного устрою Гетьманщини, запровадження кріпосницьких відносин, зрівняння у правах козацької старшини з російським дворянством.

Блок 3. Висвітліть причини, привід, характер, рушійні сили, територію поширення, перебіг подій, причини поразки, наслідки й історичне значення національно-визвольного повстання 1702–1704 рр. на Правобережжі («Паліївщини»).

Блок 4. Розберіть діяльність з організації антимосковської коаліції європейських держав П. Орликом та причини невдачі його походу в Гетьманщину. Говорячи про політичну державну діяльність П. Орлика, розкрийте зміст та історичне значення такого політико-правого документа, як «Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорізького». Наведіть сучасні трактовки та оцінки цієї пам'ятки правової думки.

Блок 5. Гайдамацький та опришківський рухи у XVIII ст. радимо характеризувати за таким планом: причини, територія поширення, рушійні сили, етапи боротьби, ватажки, найбільші гучні повстання. Окремо висвітліть хід і наслідки Коліївщини 1768 р., повстанського руху на чолі з О. Довбушем (1738–1745 рр.).

Блок 6. Розкриваючи зміст поняття інкорпорація, окресліть етапи включення земель Правобережної України та Північного Причорномор'я і Криму до складу Росії, позитивні й негативні наслідки цього процесу. Підсумовуючи, назвіть основні риси, що характеризували становище в Україні наприкінці XVIII ст.

Блок 7. Розвиток української культури другої половини XVII – XVIII ст. радимо розкривати за таким планом: умови розвитку культури, освіта і книгодрукування, роль та значення Києво-Могилянської академії у розвитку освіти і науки, основні жанри літератури та її найвидатніші представники, розвиток театру і музики, архітектура та образотворче мистецтво українського бароко.

Основні поняття: антиколоніальне повстання, національно-визвольне повстання, бунчукові товариші, значкові товариші, значні військові товариші, репресії, конституція, пакт, коаліція, колегія,

колегіальність, Малоросія, старшинська опозиція, чолобитна, «Таємна канцелярія», намісництво.

Дати для запам'ятовування:

- 1687–1708 рр.** – гетьманування І. Мазепи;
- 1687 р.** – укладання Коломацьких статей;
- 1689 р.** – другий Кримський похід;
- 1702–1704 рр.** – національно-визвольне повстання на Правобережжі, очолюване С. Палієм;
- 1708–1709 рр.** – антимосковське повстання гетьмана І. Мазепи;
- 2 листопада 1708 р.** – знищення Батурина за наказом царя Петра I;
- 14 травня 1709 р.** – знищення Чортомлицької Січі;
- 27 червня 1709 р.** – Полтавська катастрофа;
- 5 квітня 1710 р.** – обрання гетьманом П. Орлика;
- січень 1711 р.** – антимосковський похід П. Орлика;
- 1708–1722 рр.** – гетьманування І. Скоропадського;
- 1722–1727 рр.** – діяльність Першої Малоросійської колегії;
- 1723 р.** – затвердження Коломацьких чолобитних;
- 1727–1734 рр.** – гетьманування Д. Апостола;
- 1728 р.** – видання «Рішительних пунктів»;
- 1734–1750 рр.** – «Правління гетьманського уряду»;
- 1750–1764 рр.** – гетьманування К. Розумовського;
- 1764–1782 рр.** – Друга Малоросійська колегія. Реформи П. Румянцева;
- 1768–1769 рр.** – «Коліївщина»;
- 1738–1745 рр.** – повстанський рух на чолі з О. Довбушем;
- 1772 р.** – перший поділ Польщі, включення Галичини до складу Австрійської монархії;
- 1781 р.** – ліквідація полково-сотенного устрою Лівобережної Гетьманщини, утворення намісництва;
- 1783 р.** – запровадження кріпосного права;
- 1785 р.** – зрівняння у правах козацької старшини з російським дворянством;
- 1791 р.** – Яський мирний договір;
- 1793 р.** – другий поділ Речі Посполитої, включення до складу Росії Київщини, Брацлавщини, Східної Волині, Поділля;
- 1795 р.** – третій поділ Речі Посполитої, включення до складу Росії Західної Волині.

Практична робота

1. Проведення історичної вікторини.

1) Назвіть українського гетьмана, що домогся надання Києво-Могилянському колегіуму 1701 р. статусу академії.

2) Хто з українських гетьманів отримав із рук царя орден Св. Андрія Первозванного, від австрійського цесаря одержав титул князя Священної Римської імперії, від польського царя – орден Білого Орла?

3) Хто був гетьманом так званої ханської України на землях між Південним Бугом і Дністром, що перебували під владою Криму впродовж 1698–1712 рр.?

4) Хто з українських гетьманів найдовше тримав гетьманську булаву? Скільки років?

5) Якому з українських гетьманів щорічно проголошували анафему до 1917 р.? Чому проголошення анафему гетьману І. Мазепі є актом більш політичним, аніж церковним?

6) Коли з наказу Петра I було зруйновано Січ?

7) Кому гетьман Пилип Орлик присвятив ці теплі слова: «Той великий слашний муж, що залишився на старі літа без нащадків і з величезним майном, жертвував усім, щоб вибороти волю своїй батьківщині. Він не завагався зректися усього, що може бути найдорожче на цій землі, і віддав власне життя за визволення рідного краю...»?

8) Хто з українських гетьманів походив з чеського баронського роду?

9) Визначте основні положення та історичне значення Конституції П. Орлика.

10) Зазначте повну назву Конституції, створеної П. Орликом.

11) Хто із синів українських гетьманів став бойовим маршалом Франції?

12) З родиною якого українського гетьмана пов'язана назва міжнародного французького аеропорту Орлі, що в Парижі?

13) Хто з гетьманів України, наступників Мазепи, в жодному офіційному документі ніколи не вживав обов'язкового тоді визначення «изменник Мазепа», а тільки – «бувший гетьман»?

14) Кому з українських гетьманів належав цей герб, що мав вигляд щита з червоним полем, на якому зображено пересічене двома стрілами серце, а над ним хрест; щит, увінчаний короною; по боках герба букви: П. П. П. В. Є. Ц. П. В. З. Ч.?

15) Легенда твердить, що один з українських гетьманів тримав великі скарби в англійському банку. Про кого йдеться?

16) Хто з українських гетьманів народився в рік підписання Березневих статей?

- 17) Хто з українських гетьманів хотів створити університет в Батурині?
- 18) Назвіть останнього гетьмана України.
- 19) Коли було оголошено маніфест про ліквідацію гетьманства?
- 20) Коли було ліквідовано Січ?
- 21) У якому році Крим було приєднано до складу Російської імперії?
- 22) Назвіть українських композиторів XVIII ст., імена яких славилися далеко за межами України.
- 23) Назвіть відомих українських архітекторів XVIII ст.
- 24) Назвіть прізвища відомих українських художників XVIII ст.
- 25) Назвіть міста Правобережної України, в яких у XVIII ст. було споруджено великі паркові ансамблі.
- 26) Назвіть українського козака, що був чоловіком російської імператриці Єлизавети I?
- 27) Хто був останнім кошовим отаманом Запорозької Січі?
- 28) «Світ ловив мене, та не впіймав». Хто заповів написати ці слова на своїй могилі? Що означають ці слова? У чому справедливість такої оцінки свого життя?
- 29) Назвіть автора роману «Чорна рада».
- 30) Український козацький літописець, суддя і гадяцький полковник?
- 31) Український мандрівник і письменник першої пол. XVIII ст. Подорожував Угорщиною, Помор'ям, Австрією, Румунією, Грецією, Італією, Палестиною, Сирією, Аравією, Єгиптом. Залишив цінні записки про свої подорожі.

2. Обговорення проблемних питань.

- 1) Охарактеризуйте державницьку політику гетьмана І. Мазепи. Чому антимосковський виступ, очолюваний гетьманом, зазнав невдачі? Які це мало наслідки для Гетьманщини надалі?
- 2) Чому повстання 1702–1704 рр. на Правобережжі сприймалося сучасниками як «нова Хмельниччина»?
- 3) Визначте історичне значення «Конституції П. Орлика». Чому антимосковська коаліція, очолювана П. Орликом, не мала успіху?
- 4) У чому виявилось посилення колоніалістської політики Російської імперії у другій половині XVIII ст.?
- 5) Чому вважається, що утворення Малоросійської колегії започаткувало процес ліквідації автономії України?
- 6) Визначте й охарактеризуйте основні етапи ліквідації автономного устрою Гетьманщини.

7) Канадський історик О. Субтельний, характеризуючи значення періоду Гетьманщини в історії України, зазначав: «Протягом майже століття Гетьманщина була центром політичного життя України, і для діячів початку ХХ ст. вона явила прецедент українського самоврядування. Історія Гетьманщини стала ключовим явищем національної історії та державотворчих змагань». Доведіть, що Гетьманщина була етапом державотворення в Україні, який зберігав спадок минулого і витворював засади для майбутнього.

8) Чому «Коліївщина» не стала ще однією Національно-визвольною війною?

3. Складання таблиць:

Російсько-турецькі війни другої половини ХVІІІ ст.

Війни	Причини війни	Участь козацтва у війні	Приєднані території	Наслідки приєднання Криму
1768–1774 рр.				
1787–1791 рр.				

Архітектура України ХVІІІ ст.

Стиль	Пам'ятник	Архітектор	Дата будівництва
Бароко			
Рококо			
Класицизм			

Українська література ХVІІІ ст.

	Жанри	Твори	Автори
Поезія	ода – поема – байка		
Проза	апокрифи – історична – белетристика		
Драматургія	комедія – драма – трагедія		

4. Виконання індивідуальних творчих завдань.

Ви адвокат на суді. Складіть виступ-відповідь прокуророві імператриці Катерини ІІ, що вимагав ліквідації козацького стану.

Ви – житель Умані, опишіть, користуючись поемою Т. Шевченка «Гайдамаки», здобуття міста повстанцями у червні 1768 року.

19. ОСНОВИ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (дивитися «Науково-дослідницька робота учня – члена МАН України: вимоги та методичні рекомендації»)

Теоретичне заняття

На заняттях з основ науково-дослідницької діяльності учні:

1. Знайомляться з поняттям про дослідницьку діяльність, актуальності й новизни дослідження, першоджерел, наукової літератури, варіантами їх пошуку, фіксації та групування, а також з основними видами досліджень (теоретичне, експериментальне, індивідуальне, групове, колективне, комбіноване).
2. Розглядають види учнівських дослідницьких робіт, етапи проведення історичного дослідження, вивчають науковий апарат дослідницької роботи.
3. Вчаться формулювати теми роботи, її мету і завдання.
4. Отримують рекомендації щодо складання плану роботи.
5. Аналізують та обробляють теоретичний матеріал.
6. Вивчають вимоги до оформлення списку використаної літератури.
7. Знайомляться з основами ораторського мистецтва.

Практична робота

Під час проведення практичних робіт учні безпосередньо займаються проведенням історичного дослідження та написанням наукового реферату. Розпочати роботу варто з вибору теми, підбору та обробки первинної інформації щодо обраної теми, пошуку та фіксації літератури, роботи з каталогами бібліотек, науково-бібліографічними інтернет-порталами. Наступним етапом практичної роботи є складання плану реферату, розкриття теми, оформлення роботи, а вже потім формування списку використаної літератури та створення мультимедійної презентації.

Доцільно звернути особливу увагу на підготовку до публічного виступу під час захисту наукового реферату.

20. ЕКСКУРСІЇ, КОНКУРСИ, ТЕМАТИЧНІ ЗАХОДИ

По можливості організовуються екскурсії до краєзнавчого, історичного музеїв, відвідування пам'яток історії та археології. Доцільно також провести тематичну виставку, присвячену вивченим періодам історії України. В інших випадках доцільно використати віртуальну екскурсію або переглянути відповідний науково-пізнавальний фільм.

Надзвичайно цікавим буде запросити кобзаря, лірника, інші самодіяльні колективи, що працюють у народному жанрі, самим гуртківцям зробити театральну постановку знакової історичної події.

21. ПІДСУМОК

Керівник гуртка разом із учнями підсумовує теоретичні та практичні напрацювання, що були здійснені протягом навчального року.

Окремо рекомендуємо відзначити роботу учнів за напрямками теоретичної підготовки, розробки науково-дослідних проектів тощо.

Виходячи із ситуації та підсумків роботи керівник проводить анкетування гуртківців, готує рекомендації щодо подальших дослідницьких проектів, озвучує завдання на літо.

1. ВСТУП

Теоретичне заняття

Познайомившись із учнями, керівник гуртка має вмотивувати дітей на цікаву, плідну і водночас досить складну роботу. Рекомендуємо звернутися до учнів такими словами:

«XIX ст. стало періодом значних змін в історії людства. Для Європи це був час всеохопної *модернізації* (від франц. *сучасний*), заснованої на поступальному розвитку науки і технологій, швидких змінах предметного світу і суспільних зв'язків. На її основі склалось індустріальне суспільство, у якому провідне місце посідала машинна індустрія, визначаючи його економічне процвітання, військову силу та міжнародний авторитет. Процес формування індустріального суспільства спричинював далекосяжні зміни у більшості сфер життя тогочасних європейців.

Одним із продуктів нової епохи стала поява *модерних націй*. Найпоширенішим уявленням про націю є те, що це будь-яка група людей, яка має спільні інститути і звичаї, почуття соціальної однорідності та спільного інтересу. Більшість націй сформувалася з племен чи народів спільного етнічного походження або ж із різних етнічних груп, змішаних в одне ціле тривалою взаємодією. Деякі дослідники вважають, що найхарактернішими ознаками нації зазвичай є власна самоповага, єдина спільна мова чи близькі діалекти, спільні релігія, традиції та історія, своя історична територія, спільне розуміння правди й кривди, спільна масова громадянська культура, спільна економіка.

Можна знайти багато прикладів націй, які не підпадають під ці критерії. Серби й хорвати, англійці й американці, німці й австрійці, більшість народів Центральної та Південної Америки, арабського світу розмовляють однаковими мовами, проте є різними націями. З іншого боку, члени англійської нації говорять англійською або уельською мовами, ірландської – англійською або гельською, швейцарської – німецькою, французькою, італійською або романською мовами тощо. Аж до 1948 р., до утворення держави Ізраїль, євреї не мали спільної території проживання. Історія знає приклади, коли той самий народ (етнос) з тими самими етнічними ознаками увійшов до складу різних націй (наприклад, германський етнос увійшов до складу німецької, австрійської та швейцарської націй).

Не існує і не може існувати будь-якого набору відчутних характеристик, що є суттєвими для існування нації. Єдиним таким «відчутним» фактом, за

словами французького історика Ернеста Реннана з відомої Сорбоннської (1882 р.) лекції «Що таке нація?», є «згода і бажання жити спільним життям». Визначальним для нації є не набір певних ознак, а суб'єктивне відчуття членами нації своєї приналежності до однієї спільноти. Тому, завершував він, «...національне існування є щоденним плебісцитом, так само, як існування окремої особи є постійним підтвердженням життя». Суттю нації є відчуття самоусвідомлення. Вона може втратити або змінити свої зовнішні ознаки, не втрачаючи при цьому відчуття життєвої унікальності того, що робить її нацією.

Отже, модерні нації стали наслідком виникнення, розвитку і дії таких явищ, як капіталістичний спосіб виробництва, промислова революція, бюрократична держава, секуляризація суспільної свідомості тощо. Модерну епоху деякі вчені називали «епохою націоналізму», оскільки домодерні цивілізації не знали організації людських спільнот за національним принципом».

Список рекомендованої літератури

Підручники та посібники:

1. Гупан Н. Новітня історія України : 1914–1939 : 10 кл. : Навч. посіб. / Н. М. Гупан, О. І. Пометун. – К. : А.С.К., 2003. – 287 с.
2. Коляда І. Історія України : Кінець XVIII – початок XX століття. 9 клас : Навч. посібник / І. А. Коляда. – [Заг. ред. О. П. Реєнта]. – К. : Україна, 2001. – 288 с.
3. Кульчицький С. Історія України (1914–1939) : Підручник для 10-го класу / С. Кульчицький, Ю. Шаповал. – К. : Генеза, 2003. – 289 с.
4. Реєнт О. Історія України : Підручник для 9-го класу / О. Реєнт, О. Малій. – К. : Генеза, 2009. – 224 с.
5. Реєнт О. Історія України (стандарт, академічний рівень). 10 клас / О. Реєнт, О. Малій. – К. : Генеза, 2010. – 240 с.
6. Струкевич О. Історія України : підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів / О. К. Струкевич. – К. : Грамота, 2009. – 288 с.
7. Турченко Ф. Історія України : Підручник для 9-го класу / Ф. Турченко, В. Марокко. – К. : Генеза, 2005. – 431 с.

Наукова та науково-популярна:

1. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. : Навч. посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів історичних факультетів вузів, вчителів / Я. Й. Грицак. – [2-ге вид.]. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.

2. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1992. – 543 с.

3. Реєнт О. Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт., О. В. Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – 480 с.

3. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.

4. Реєнт О. Україна між світовими війнами 1914-1939 рр. Події. Люди. Документи. Нариси історії / О. П. Реєнт, І. А. Коляда. – К. : «Школа», 2004. – 544 с.

5. Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 408 с.

Практична робота

1. Проведення дискусії з проблемних питань.

1) Чому саме у XIX ст. відбувається процес формування модерної нації?

2) Як втрата Україною територіальної цілісності впливала на формування рис модерної української нації?

3) Чому українців називають «модерною нацією»?

4) Чому деякі дослідники характеризують Україну як «розколоту націю»?

Доведіть або спростуйте таку оцінку.

2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ (КІН. XVIII – І ПОЛ. XIX СТ.)

Теоретичне заняття

1. Під час характеризування становища українських земель у складі Російської імперії радимо висвітлити процес змін в адміністративно-територіальному устрої; пояснити такі поняття, як намісництво, генерал-губернаторство, губернія, повіт, волость, капітан-справник, поліцейський пристав; розкрити особливості адміністративно-територіального устрою українських земель, пояснивши поняття інкорпорація, інтеграція, землі-регіони. Наведіть дані про чисельність, соціальну структуру й етнічний склад земель-регіонів у складі Російської імперії. З'ясуйте і розкрийте суть політики російського самодержавства в українських землях, поясніть поняття метрополія, уніфікація, бюрократизація, асиміляція.

2. Розкриваючи становище західноукраїнських земель у складі Австрійської імперії, назвіть землі-регіони України, що увійшли до складу імперії Габсбургів, поясніть особливості адміністративно-територіального устрою цих земель, наведіть дані про чисельність, соціальну структуру й

етнічний склад їхнього населення. Поясніть поняття «Королівство Галіції і Лодомерії», дистрикт, жупи, посесори, мандатори, магістрати.

3. Визначаючи місце українських земель у системі міжнародних відносин наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст., розкрийте участь українського населення у російсько-турецьких війнах **1806–1812 рр.** та **1828–1829 рр.**, покажіть роль українського козацтва у цих війнах; підсумуйте результати цих війн, охарактеризувавши умови **Бухарестського** та **Андріанопольського мирних договорів**; покажіть вплив франко-російської війни **1812–1814 рр.** на суспільно-політичні рухи в Україні; охарактеризуйте плани Наполеона щодо українських земель і ставлення частини українства до Наполеона та війни, яку він вів проти Росії; поясніть суть поглядів представників табору **радикалів-автономістів** та **консерваторів-автономістів**; поясніть поняття **наполеоніди**; з'ясуйте вклад українського населення у перемогу Російської імперії над наполеонівською Францією; підбийте підсумки.

Основні поняття: намісництво, генерал-губернаторство, губернія, повіт, волость, капітан-справник, поліцейський пристав, інкорпорація, інтеграція, внутрішня колонія, метрополія, колонізаторська політика, військово-феодалний деспотизм, асиміляція, дистрикт, жупи, посесори, мандатори, магістрат, наполеоніди, народне ополчення.

Дати для запам'ятовування:

1781 р. – ліквідовано полково-сотенний устрій Гетьманщини;

1796 р. – ліквідація намісництв і створення губерній;

1802 р. – утворення Київського та Малоросійського генерал-губернаторств;

1806–1812 рр. – російсько-турецька війна;

1812–1814 рр. – участь українців у франко-російській війні;

1822 рр. – утворено Новоросійське генерал-губернаторство;

1828–1829 рр. – російсько-турецька війна;

1835 р. – утворено Харківське генерал-губернаторство.

Практична робота

1. Проведення бесіди за запитаннями.

1) Як вплинуло на формування українства інкорпорування українських земель до складу двох імперій?

2) Чому уряди двох імперій змінювали адміністративно-територіальний устрій українських земель? Які це мало наслідки?

3) Чому історичні регіони України вирізнялись не лише етнічно, а й соціально? Який вплив це справляло на подальший розвиток України?

4) Складіть схему адміністративно-територіального устрою українських земель у складі двох імперій та систему органів управління ними.

5) Охарактеризуйте участь українських козаків у російсько-турецьких війнах першої чверті XIX ст.

6) Який вплив на політичне життя України справили Наполеонівські війни?

7) Чому сподівання українства на вплив результатів Наполеонівських війн на долю України були марними?

2. Практикум зі складання порівняльних таблиць.

1) Заповніть таблицю «Українські території, що приєднані до складу Російської імперії».

Територія	Рік приєднання	За яких обставин відбулось

2) Заповніть таблицю «Політика російського уряду щодо українських земель».

Вид політики	Її конкретні прояви на території українських земель
Адміністративно-управлінська або регіональна	
Соціально-економічна	
Національна	

3) Заповніть таблицю «Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії» за схемою:

Регіон	Адміністративний устрій	Національний склад та національна політика	Соціально-економічне становище
Галичина			
Буковина			
Закарпаття			

4) Заповніть порівняльну таблицю «Українські землі у складі двох імперій» за такою схемою:

Критерії	Російська імперія	Австрійська імперія
Адміністративно-територіальний поділ		

Етнографічні регіони		
Національний та соціальний склад населення		
Національна та міграційна політика		
Висновки		

5) Складіть свій проект етапів політики денаціоналізації населення новоприєднаних земель?

3. Робота з джерелами.

Визначте зміст поняття «народність», визначте характерні особливості української народності. Складіть таблицю «Характеристика українців у свідченнях чужинців (кін. XVIII – поч. XIX ст.)».

Джерело	Які ознаки народності характеризують
Джозеф Маршаль: «Україну застав я як країну неймовірно родючу й дуже добре загосподарену, неподібну до уяви, яку я створив собі про Україну на основі прочитаних книжок»	
Джозеф Маршаль: «Сучасне українське покоління – це моральний і добре вихований нарід; українські селяни – найкращі хлібороби в цілій Росії, а Україна, з огляду на скарби своєї природи, є найважливіша провінція Росії»	
Едвард Даніель Кларк: «Хати на Україні чисті і білі, як в Уельсі, – мандрівникові здається, що він перенісся до Голяндії або Норвегії. Нарід на Україні нагадує верховинців із Шотландії... За столом українського селянина більша чистота, аніж за столом у московського князя»	
Жан Бенуа Шерер: «Бо коли образ зусиль цього народу для збереження своїх вільностей, віри, устрою і звичаїв, словом, усього, що є дороге людині, цікавить наше жадібне наук століття, то ми не в силі достатньо оцінити запалу і спонук, які оживлюють цей народ»	

Колективна робота.

Поєднайте стрілками показники трьох колонок відповідно до розподілу українських земель під владою Російської імперії:

Регіони України	Губернії Російської імперії	Генерал-губернаторства
Слобожанщина, Лівобережжя	Київська, Подільська, Волинська	Новоросійсько- Бессарабське
Південна Україна (Степова)	Херсонська, Таврійська, Катеринославська	Київське
Правобережна Україна, Волинь	Харківська, Чернігівська, Полтавська	Малоросійське

4. Хронологічне лото «Наддніпрянська Україна в системі міжнародних відносин I пол. XIX ст.».

Поле

1. Наполеон проголосив себе імператором Франції.
2. Російсько-прусько-французька війна.
3. Франко-російська війна.
4. Бородінська битва.
5. Закордонний похід російської армії під час франко-російської війни.
6. «Битва народів» під Лейпцигом.
7. Російсько-турецькі війни I пол. XIX ст.
8. Бухарестський мирний договір.
9. Створення Азовського козацького війська.
10. Розформування Азовського козацького війська.
11. Остаточна реорганізація чорноморських козаків, об'єднання їх із російськими у Кубанське козацьке військо.

Картки

1865 р., 1806–1807 рр., осінь 1813 р., 1812 р., сер. 60-х рр. XIX ст., 1830 р., 1806–1812 рр., серпень 1812 р., 1804 р., 1812–1814 рр., 1828–1829 рр., 1813–1814 рр.

5. Виконання індивідуальних завдань.

1. Чи поділяєте Ви погляд українського вченого Я. Грицака про те, що «...політична стабільність з кінця XVIII аж до початку XX ст. сприяла внутрішній консолідації українських земель. Але міру цієї консолідації не варто перебільшувати. Кількість держав, до складу яких входили українські землі наприкінці XVIII ст., зменшилась з чотирьох до двох...»? Свою думку обґрунтуйте. Який період історії України, на Вашу думку, відігравав

найважливішу роль у відкладенні в національній пам'яті українців як народу від «Сяну й до Дону»?

2. Чому, на Вашу думку, після поділів Польщі та приєднання частини її земель до Російської імперії в соціально-економічному становищі відбувалась ситуація, описана М. Грушевським: «...в землях, які відійшли з-під Польщі під Росію, нічим не стало легше українському народові. Навпаки сильна рука нового, російського начальства надала пануванню польського пана над українським холопом ще більшої моці і певності, якої не мало воно за безсилої, розколиханої держави Польської... Власть поміщика над мужиком під новим пануванням дійшла такої моці, якої не мала за польських часів...»? Відповідь аргументуйте.

3. Звернувшись до тези історика О. Реєнта про те, що «...успіх застосування колонізаторської політики російського уряду в останню чергу стало можливим і через брак більш-менш помітного прошарку української економічної, військово-політичної та інтелектуальної еліти», скажіть, яку роль остання могла відіграти у протистоянні колонізаційному наступу?

4. Сучасний історик В. Литвин відзначає: «Носіями «української ідентичності» на західноукраїнських землях виступали більш свідомі та культурні діячі саме з вищого духовенства». Які чинники, на Вашу думку, це спричинили, та чому їх не було у Наддніпрянській Україні?

5. Чеський поет Франтішек Рігер (1818–1903) писав: «Я визнаю українців за самостійний нарід, знаю Галичину особисто і знаю рівно ж їхню літературну мову... Поважайте національні прагнення цього переслідуваного, але до самостійності покликаного народу». Як чеський поет характеризує стан української нації? Які підстави давали йому змогу подавати таку характеристику? Яку важливу національну ознаку в українців він виділяє? Чому?

6. І. Франко писав: «Ми, русини, особливо в Галичині, з давен-давна були хлопська нація. Майже все, що піднеслося понад хлопа, – чи-то шляхта, чи міщани, – все то за польські часи зробилося поляком; за Австрії зразу німцем. При руській мові при руській народності лишилися тільки прості чорні хлопи і вбогі малоосвічені сільські священики. Вищі духовні, єпископи та каноніки говорили і писали по-польські, або по-латині. Цікава річ, що в перших 50 літах австрійського панування польська мова серед галицького духовенства, навіть по менших містах і по селах, була розширена далеко більше, ніж за часів Польської держави. Так само й ті міщанські родини, що в початку австрійського панування ще були лишалися при рушині, до 1820 року майже зовсім спольщилися». Які процеси, якого періоду описує І. Франко? Які

наслідки в соціальному і національному відношеннях спричинюють зазначені поетом явища?

3. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ РУХИ В УКРАЇНІ У ХІХ СТ.

Теоретичне заняття

1. Характеризувати загальноросійські політичні рухи в Україні у ХІХ ст. радимо за таким планом:

- причини активізації;
- рушійні сили;
- назви організацій, товариств і дати їхнього створення;
- лідери та активні діячі;
- програмні документи;
- основні програмні цілі;
- характер діяльності;
- характеристика діяльності;
- наслідки діяльності;
- історичне значення.

При цьому радимо звернути увагу на діяльність таких організацій і товариств, як *масонські ложі, Малоросійське товариство, Північне товариство, Товариство об'єднаних слов'ян, таємні гуртки у вищих навчальних закладах України, гуртки та організації народників, земств, робітничі союзи, соціал-демократичні організації.*

2. Розкриваючи особливості суспільно-політичного життя у західноукраїнських землях, охарактеризуйте зміст і значення реформ у сфері адміністративного управління, в аграрній сфері, у системі освіти імператриці Марії-Терезії та імператора Йосифа II; конституційних реформ 1860-х рр.; розкажіть про участь українців у діяльності Галицького сейму.

3. Висвітлюючи питання польського національно-визвольного руху в Україні, пропонуємо вам охарактеризувати польські повстання *1830–1831 рр.* та *1863–1864 рр.* за таким планом:

- територія поширення повстання в Україні;
- мета повсталих;
- керівники повстання;
- перебіг повстання в Україні;
- ставлення українців до повстання; причини такого ставлення;
- результати повстання та його наслідки для України.

4. Соціальну боротьбу в Україні протягом ХІХ ст. радимо охарактеризувати за таким планом:

- причини загострення соціальної боротьби;
- дата повстання;
- територія повстання;
- основні події;
- причини поразок;
- наслідки повстань.

5. При цьому розкрийте такі соціальні виступи, як: повстання військових поселенців, «Костянтинівська легенда», «холерні бунти», рух У. Кармелюка, рух опришків, рух Л. Кобилиці, «Київська козаччина», «Похід у Таврію за волею».

Основні поняття: просвітництво, масони, декабристи, військовий переворот, феодально-кріпосницький гніт, революціонери-демократи, радикалізм, різночинці, слов'янофіли, західники, народники, утопічний соціалізм, космополітизм, нігілізм, «ходіння в народ», терор, тероризм, марксизм, соціальна революція.

Дати для запам'ятовування:

70–80-ті рр. ХVІІІ ст. – реформи Марії-Терезії та Йосифа ІІ;

1791 р. – місія В. Капніста до Пруссії;

1810–1815 рр. – холерні бунти у Закарпатті;

1817–1818 рр. – повстання бузьких козаків;

1817–1819 рр. – діяльність масонських лож у містах Києві, Одесі, Житомирі, Полтаві, Кам'янці-Подільському;

1819 р. – повстання військових поселенців у Чугуєві;

1821 р. – утворення «Малоросійського товариства»;

1821 р. – створення Південного товариства у м. Тульчин;

1822 р. – указ Олександра І про заборону діяльності масонських лож;

1823 р. – створення «Товариства об'єднаних слов'ян» у м. Новоград-Волинському;

29 грудня 1825 р. – 3 січня 1826 р. – повстання Чернігівського полку;

1825 р. – «Костянтинівська легенда»;

1830 р. – «справа про вільнодумство» у Ніжинському ліцеї;

1830–1831 рр. – антиросійське польське повстання; «холерні бунти» в Закарпатті;

1813–1835 рр. – селянський рух на Поділлі під керівництвом У. Кармелюка;

1843–1844 рр. – повстання селян Буковини під проводом Л. Кобилиці;

1855 р. – «Київська козаччина»;

1856 р. – «Похід у Таврію за волею»;
1856–1859 рр. – Харківсько-Київське студентське таємне політичне товариство;
1861 р. – початок роботи Галицького сейму; створення революційної організації «Земля і воля»;
1863–1864 рр. – антиросійське польське повстання;
1873 р. – поява народницької організації «Київська комуна»;
1874 р. – започаткування акції народників «ходіння в народ»;
1875 р. – початок діяльності гуртка «Південні бунтарі»; створення Південно-Західного відділу Російського географічного товариства;
1877 р. – створення нелегальної селянської організації «Таємна дружина», «Чигиринська змова»;
1879 р. – розкол організації «Земля і воля»; утворення організацій «Чорний переділ» та «Народна воля»;
1880–1881 рр. – діяльність «Південноросійського робітничого союзу» у м. Києві;
1882 р. – вийшов у світ перший номер часопису «Киевская старина»;
1892 р. – заснування Ю. Мельниковим марксистського гуртка «Лук'янівський клуб» у Києві;
1897 р. – організація київського та катеринославського «Союзів боротьби за визволення робітничого класу».

Практична робота

1. Робота з джерелами.

Складіть таблицю «Таємні організації в Україні I чверті XIX ст.» за схемою:

Назва організації	Програмні документи	Положення програмних документів
		1. Ліквідація кріпацтва, встановлення республіки з поділом влади на законодавчу (Народне віче), виконавчу (Державна Дума), наглядальну (Верховний собор); обмеження поміщицького землеволодіння, рівність громадянських прав для всіх верств населення, збереження єдиної Російської держави за надання права самовизначення польському народові
		2. Боротьба проти самодержавства, кріпацтва, деспотизму; визволення слов'янських народів, створення федеративного союзу (роль України як майбутнього об'єкта федерації не визначено)

		3. Ліквідація самодержавства та кріпацтва, незалежність України (можливо, під протекторатом Польщі), відродження українських державницьких традицій
--	--	--

2. Складення порівняльних таблиць.

1. Складіть таблицю «Суспільно-політичний рух в Україні у I половині XIX ст.» за схемою:

	Масонські ложі	Декабристські організації	Студентські гуртки
А причини появи			
Б програмна мета			
В соціальний склад			
Г характеристика діяльності			
Д наслідки			

Зробіть висновок.

2. Заповніть таблицю «Соціальна боротьба в Україні у першій половині XIX ст.» за схемою:

	«Костянтинівська легенда»	«Холерні бунти»	Рух на чолі з У. Кармалюком	Рух на чолі з Л. Кобилицею	«Київська козаччина»	«Похід у Таврію за волею»
Дата						
Територія						
Привід						
Причини повстання						
Результат						
Причини поразок						

- Чому селяни вірили у «доброго царя» чи «доброго цісаря»?
- Визначте спільні та відмінні риси у селянських виступах Наддніпрянської та Західної України.
- У радянській історичній науці панувала оцінка: «Селянська боротьба мала велике значення для забезпечення революційного досвіду і зміцнення

визвольних традицій, що передавалися з покоління в покоління. Характерно, що кріпаки України вели боротьбу проти українських, польських і російських поміщиків, не рахуючись з національною належністю. У цій боротьбі селяни різних національностей часто діяли спільно, демонструючи свою класову солідарність і міжнародну єдність». Прокоментуйте це твердження. Чому таку оцінку можна вважати перебільшеною? Аргументуйте свою оцінку. Чому селяни у своїх виступах не могли ставити такої далекосяжної мети?

3. Заповніть таблицю «Соціальні рухи у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX столітті» за схемою:

Назва руху	Лідери	Соціальна база	Ідеї	Шлях досягнення мети
Польський визвольний рух				
Народники				
Земський рух				

3. Виконання тренувальних вправ.

1. Встановіть відповідність:

Назва масонської ложі	Місто, де діяла	Дата заснування
А «Трьох Богинь»	а Київ	1 1758 р.
Б «Трьох колон»	б Полтава	2 1784 р.
В «Любов до Істини»	в Львів	3 1818 р.
Г «Понт Евксинський»	г Харків	4 1818 р.
Д «Паліцинська академія»	д Одеса	5 1817 р.

2. Встановіть відповідність категорії селянства та регіони, в яких вони переважали:

А селяни-кріпаки	1 Слобідська Україна
Б державні селяни	2 Лівобережна Україна
В військові обивателі	3 Правобережна Україна

3. Встановіть відповідність:

А «Костянтинівська легенда»	1 1855 р.
Б «похід у Таврію по волю»	2 1856 р.
В «Київська козаччина»	3 1826 р.
Г «холерні бунти»	4 1831 р.

Д селянський рух на чолі з Л. Кобилицею	5 1813–1835 рр.
Е повстанський рух під проводом У. Кармалюка	6 1843–1844 рр.

4. Встановіть відповідність приналежності:

Представник	Організація
А І. Котляревський	1 «Малоросійське товариство»
Б В. Лукашевич	2 ложа «Любов до істини»
В брати Борисови	3 «Південне товариство»
Г С. Муравйов-Апостол	4 «Товариство з'єднаних слов'ян»

5. Встановіть відповідність:

Організація	Програмний документ	Доля України
1 «Північне товариство»	«Катехізис автономіста»	А складова провінція Російської держави
2 «Малоросійське товариство»	«Конституція»	Б як два штати входить до Російської федеративної держави
3 «Південне товариство»	«Руська правда»	В незалежна держава

4. Робота з картою.

- Покажіть на карті центри масонських лож та центри суспільно-політичного і культурного життя в Україні першої третини XIX ст.
- Користуючись атласом, покажіть рух Чернігівського полку.
- На карті покажіть території найбільших селянських повстань і центри робітничих виступів.

5. Проведення історичної вікторини.

Змагання між трьома командами.

Вікторина «Революція 1848–1849 рр. в Австрійській імперії та український національно-визвольний рух».

1. Які події 1848–1849 рр. у Європі отримали назву «весна народів»?
2. У яких країнах відбулися революції у 1848–1849 рр.?
3. Коли і де було утворено Головну Руську Раду?
4. Хто стояв на чолі ГРР?
5. Які функції взяла на себе ГРР?
6. Які українські організації, крім ГРР, діяли під час революції в Австрійській імперії?
7. У яких стосунках перебували ГРР, ЦНР та РС?

8. Де і коли було зроблено спробу примирити між собою галицькі національні організації?

9. Який програмний документ було прийнято на з'їзді громадських і культурних діячів слов'янських народів у Празі?

10. Коли розпочав роботу Рейхстаг в Австрійській імперії?

11. Як було представлено в Рейхстазі населення Східної Галичини та Буковини?

12. Хто з українських депутатів найактивніше захищав національні українські інтереси в Рейхстазі?

13. Яка подія відбулась у Львові в ніч з 1 на 2 листопада 1848 р.?

14. Коли було ліквідовано ГРР?

15. Які селянські рухи відбулись у Галичині, Буковині та Закарпатті в роки революції? Хто їх очолював?

16. Якими були результати революції в Австрійській імперії?

6. Бесіда за запитаннями.

- Який вплив справив рух декабристів на розвиток української суспільної думки?
- Охарактеризуйте польський антиросійський визвольний рух.
- Чому так і не виникло спільності дій проти царату польського визвольного та українського селянського рухів?
- Які наслідки для економічного і політичного життя Західної України мали реформи Марії-Терезії та Йосифа II?
- Чому польський та український рух так і не змогли об'єднатись у боротьбі проти царизму?
- Які причини поширення руху народників в Україні?
- Чому рух народників мав найменші успіхи в Україні?
- Які причини зумовили істотне поширення соціалістичних та марксистських ідей в Україні?
- Охарактеризуйте причини піднесення соціальної боротьби та її наслідки.

7. Обговорення питань. Робота у малих групах з колективним обговоренням.

Група 1

Доведіть справедливість оцінки: «...Декабристи являли собою особливий, новий тип людини, котрий відрізняється від усього того, що знала попередня історія. Це людина радикально настроєна, бунтівна, по відношенню ж до свого оточення» (Дмитрієва М. *Особистісний фактор у реалізації цілей*

декабристського руху / М. Дмитрієва // Проблеми історії України XIX – XX ст. – Випуск III. – К. : Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 55–56).

Група 2

Стосовно ліберально-земського руху В. Ленін зазначав: «...замість того, щоб подбати про розширення боротьби, про підтримку окремих революціонерів більш чи менш широкою суспільною верствою, про організацію якого-небудь спільного натиску (у формі демонстрацій, відмови земств від виконання обов'язкових витрат і т. ін.), ліберали знов починають усе з тієї ж «тактовності»: «не дратувати уряд! Добиватися «мирними засобами», тими мирними засобами, які блискуче довели свою нікчемність у 60-ті роки!» Чому така оцінка марксистом В. Леніним значення діяльності лібералів та ліберальних реформ не є цілком об'єктивною? Про які прорахунки 1860-х рр. говорить лідер російських марксистів? Чому співпраця лібералів та радикалів не є можливою?

Група 3

19 квітня 1848 р. львівські українці надіслали австрійському цісареві петицію з вимогами кардинальних перетворень у культурній сфері. 2 травня 1848 р. світська та нижча духовна інтелігенція створила національно-політичну організацію Руська рада, яка закликала українців до активної діяльності. Як змінився характер українського руху за цей короткий період? Чому?

4. УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У XIX СТ.

Теоретичне заняття

1. Розкриваючи процес національного відродження наприкінці XVIII – на початку XIX ст., відзначте особливості суспільно-політичного життя Наддніпрянщини та Західної України у першій половині XIX ст., наведіть факти спроб боротьби українства за відновлення автономії України у складі Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII ст. і фактів, що засвідчують процес початку національного відродження у першій половині XIX ст. як у Наддніпрянській, Слобідській, так і в Західній Україні, розкрийте роль та значення поширення західноєвропейських ідей та появи твору української політичної думки «Історії Русів» у національному відродженні у Наддніпрянській та Слобідській Україні; впливу реформ Габсбургів на розвиток західноукраїнських земель; визначте основні етапи українського національно-визвольного руху у XIX ст. та охарактеризуйте його перший етап.

2. Характеризуючи український національно-визвольний рух у 30–40-х рр. XIX ст., розкрийте діяльність Кирило-Мефодіївського товариства у

Наддніпрянській Україні та «Руської трійці» у Західній Україні за таким планом: 1) причини появи; 2) рушійні сили; 3) лідери; 4) програмні документи; 5) програмні цілі; 6) характеристика діяльності; 8) результати і наслідки діяльності; 9) історичне значення. Окремо зверніть увагу на вплив європейської «весни народів» на розвиток українського національно-визвольного руху та заходи царизму щодо боротьби з ним.

3. Розвиток українського національно-визвольного руху у другій половині XIX ст. як у Наддніпрянській, так і в Західній Україні пропонуємо розкривати за таким планом: 1) причини піднесення; 2) рушійні сили; 3) організації та лідери; 4) програмні документи; 5) програмні цілі; 6) характеристика діяльності; 8) результати і наслідки; 9) історичне значення. Покажіть особливості розгортання національно-визвольного руху у Наддніпрянській Україні порівняно із Західною Україною; поясніть, чому Західну Україну цього періоду називали «Українським П'ємонтом»? Окремо розкажіть про заходи, вжиті царизмом у боротьбі з українським національно-визвольним рухом.

Основні поняття: національно-визвольний рух, національне відродження, революційний рух, національно-культурна автономія, федерація, республіка, панславізм, соборність, «українська ідея», «українське питання», сепаратизм, модерна нація, національна еліта, українофільство, хлопоманство, громадський рух, народовці, москвофіли, радикали, етичний соціалізм, «Весна народів», толерантність.

Дати для запам'ятовування:

1798 р. – видання у Санкт-Петербурзі «Енеїди» І. Котляревського;

1805 р. – відкриття Харківського університету;

1816 р. – заснування у Перемишлі «Товариства галицьких греко-католицьких священників для поширення письма просвіти і культури серед вірних»;

1821 р. – створення В. Лукашевичем «Малоросійського товариства»;

20–30-ті рр. XIX ст. – діяльність гуртка харківських романтиків;

1833–1837 рр. – діяльність гуртка «Руська трійця» у Львові;

1834 р. – відкриття Київського університету Святого князя Володимира;

1837 р. – видання «Руською трійцею» «Русалки Дністрової»;

1840 р. – видання у Санкт-Петербурзі «Кобзаря» Т. Шевченка;

1846–1847 рр. – діяльність Кирило-Мефодіївського товариства;

1848 р. – утворення у Львові Головної Руської ради;

1861–1862 рр. – видання у Петербурзі В. Білозерським журналу «Основа»;

1863 р. – «Валуєвський циркуляр»;

1865 р. – заснування в Одесі Новоросійського університету;

- 1868 р.** – створення у Львові товариства «Просвіта»;
- 1875 р.** – відкриття університету у Чернівцях; утворення Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у м. Києві;
- 1876 р.** – Емський указ;
- 1882 р.** – вийшов у світ перший номер часопису «Киевская старина»;
- 1890 р.** – утворення Русько-української радикальної партії (РУРП) – першої української політичної партії;
- 1892 р.** – виникнення таємного товариства – «Братства тарасівців»;
- 1895 р.** – уперше до програми української політичної партії було включено положення про необхідність боротьби за незалежність України.

Практична робота

1. Заповнення порівняльних таблиць:

Українське національне відродження на початку XIX ст.

Причини національного відродження		Етапи	Рушійні сили	Центри	Прояви національного відродження	
внутрішні	зовнішні				Лівобережна Україна	Слобідська Україна

Українське національне відродження першої половини XIX ст.

	Гурток «Харківські романтики»	Гурток «Руська трійця»
Дата існування		
Активні діячі		
Мета діяльності		
Характеристика діяльності		
Методи діяльності		
Значення діяльності		

Кирило-Мефодіївське товариство

Причини та передумови створення	
Учасники	
Програмний документ	

Програмні положення	<ul style="list-style-type: none"> • національний устрій • державний лад та управління • соціальний устрій
Історичне значення	

Гурток хлопоманів та громадівський рух

Критерії	Хлопомани	Громади
Причини та передумови виникнення		
Лідери		
Мета діяльності		
Результати		
Значення		

Суспільні рухи на західноукраїнських землях

Назва руху	Лідери	Організації	Програмні цілі	Характеристика діяльності
Народовці				
Москвофіли				
Радикали				

2. Бесіда за запитаннями.

• Назвіть особливості суспільно-політичного життя Наддніпрянської України на початку XIX ст.

• Які особливості у діяльності інтелігенції визначають її історичну роль?

• Визначте зміст українського національного відродження.

• Назвіть етапи українського національного відродження.

• Які факти засвідчують, що Лівобережна та Слобідська України були колыскою українського національного відродження?

• Розкажіть про громадську та наукову діяльність В. Н. Каразіна.

• Яка подія ознаменувала перенесення центру національно-культурного руху з Харкова до Києва?

• Які чинники вплинули на зміну внутрішньополітичного курсу за правління Миколи I у напрямку посилення охоронних заходів?

• Перелічіть учених та публіцистів, що започаткували слов'янознавчі студії.

- Назвіть прізвища ідейних натхненників та організаторів «Слов'янського товариства святих Кирила і Мефодія».

- Який новий елемент національної ідеології з'явився у програмному документі Кирило-Мефодіївського товариства?

- Розкрийте зміст поняття «Громада».

- Назвіть «Громади», що діяли на початку 60-х рр. XIX ст. у Наддніпрянщині.

- Назвіть основні напрями та форми діяльності Петербурзької громади? Яку роль відіграв П. Куліш у розвитку українського книговидання?

- Що стало приводом до появи хлопоманства? Які його основні ідейні засади?

- Назвіть діячів, які входили до Київської громади.

- Охарактеризуйте основні заходи антиукраїнської політики царського уряду на початку 60-х рр. XIX ст.

3. Обговорення питань. Робота у малих групах.

Кожна група отримує завдання – представити український національно-визвольний рух Наддніпрянщини та Західної України на різних етапах його розвитку шляхом послідовної відповіді на запропоновані групам запитання.

Група 1

- Чому етапу вироблення національної ідеї передував етап вивчення та піднесення фольклорно-етнічної спадщини?

- Якими мотивами керувалися ідейні натхненники «Слов'янського товариства святих Кирила і Мефодія», розробляючи та впроваджуючи ідею українського месіанізму в його програмні документи?

- У чому полягало історичне значення Кирило-Мефодіївського товариства для розвитку українського національно-визвольного руху?

- Чому російський уряд вдався до жорстоких покарань членів «Слов'янського товариства святих Кирила і Мефодія»?

- Охарактеризуйте місце та роль Тараса Шевченка в українському національно-визвольному русі.

Група 2

- Які факти засвідчили початок національно-культурного відродження у Західній Україні у першій третині XIX ст.?

- Назвіть прізвища тих, кого називали «першобудителями» у Західній Україні.

- Яке історичне значення мала діяльність «Руської трійці»?

- Чому альманах «Русалка Дністрова» називають «політичним маніфестом українства»?

- Яку роль відіграло греко-католицьке духовенство у національному відродженні у Західній Україні?

Група 3

- Чому саме з російської столиці розпочався громадівський рух?
- У чому полягає історичне значення журналу «Основа»?
- Чому громадівський рух зосередився саме на просвітницькій діяльності?
- Які чинники зумовили видання Валуєвського циркуляру 1863 р. та як він вплинув на український національно-культурний рух?
- У чому особливості громадівського руху 1850–1860-х рр.; 1870-х рр.; 1880–1890-х рр. та його історичне значення?

Група 4

- Назвіть особливості українського національно-визвольного руху Західної України у другій половині XIX ст.
- Чому саме у Західній Україні український рух набув політичного характеру раніше, ніж у Наддніпрянській?
- Який вплив на галицький український рух справив М. Драгоманов?
- Чому Східну Галичину називали у другій половині XIX ст. «Українським П'ємонтом»?

5. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ У XIX СТ. ТА ЖИТТЯ НАРОДУ

Теоретичне заняття

1. Розкриваючи процес соціально-економічного розвитку України у першій половині XIX ст., необхідно:

- розкрити стан сільського господарства й розвиток аграрних відносин, визначити ознаки кризи поміщицького господарства й особливості феодално-кріпосницької системи господарювання у зазначений період, пояснити поняття **урочна система, оброчні селяни, місячники, чумаки**; охарактеризувати основні категорії селянства та форми їх експлуатації, звернувши увагу на таку категорію, як **військові поселенці**;

- процес зародження ринкових відносин як у сільському господарстві, так і в промисловості; розкрити зміст такого явища, як початок **промислового перевороту**, відзначити особливості розвитку промисловості в Україні у першій половині XIX ст. й охарактеризувати найбільш розвинені галузі промисловості; пояснити поняття **промислово-торговельна буржуазія**, навести приклади промислових центрів;

- основні риси внутрішньої та зовнішньої торгівлі, пояснити поняття **ярмарки, чумакування**; навести приклади найбільших ярмарків в Україні;

- особливості соціально-економічного розвитку західноукраїнських земель порівняно з Наддніпрянською Україною.

- Висвітлювати питання розвитку Наддніпрянської України в умовах «Доби великих реформ» 1860–80-х рр. радимо за таким планом:

- особливості економічного розвитку східноукраїнських земель напередодні аграрної реформи 1861 р.; суспільний рух за проведення реформи;
- Кримська війна і загострення соціально-економічної ситуації;
- аграрна реформа та особливості її проведення у Наддніпрянській Україні;
- реформи адміністративно-політичного управління 60–70-х рр. XIX ст. та їх вплив на суспільно-політичне життя в Україні (*охарактеризуйте зміст і значення судової, освітянської, цензурної, земської, міської, фінансової, військової реформ*).

3. Характеризуючи процес соціально-економічного розвитку України у другій половині XIX ст., розкрийте зміни у системі аграрних відносин у післяреформену добу; особливості промислового перевороту та його наслідки; з'ясуйте особливості розвитку міст і процеси розширення внутрішнього ринку і розвитку торгівлі (розкрийте зміст понять *фургонники, коробейники*); поясніть такі явища, як **пруський** та **американський шляхи** розвитку сільського господарства; **ринок вільнонайманої праці, монополістичний капіталізм**; наведіть приклади найбільш розвинених галузей промисловості та найбільших економічних та ярмаркових центрів. Окремо з'ясуйте особливості економічного розвитку західноукраїнських земель порівняно з Наддніпрянською Україною.

Основні поняття: криза, ринок, товарне виробництво, капітал, промисловий переворот, фабрика, промислова революція, технічна революція, урбанізація, ярмарки, кредит, застава, чумацтво, броварництво, сервітути, недоїмки, лібералізм, консерватизм, реформа, земства, присяжні, протекціонізм, пролетар, урочна система, оброчні селяни, місячники, модернізація, кооперація, «відрізок», монополія, синдикат, демографічний вибух.

Дати для запам'ятовування:

1816–1857 рр. – військові поселення в Україні;

1817 р. – м. Одеса отримала статус порто-франко;

30-ті рр. XIX ст. – початок промислового перевороту;

1848 р. – скасування кріпосництва на західноукраїнських землях;

1860–1864 рр. – реформи податкової та кредитної систем; бюджетна реформа та реформування у фінансовому контролі;

19 лютого 1861 р. – ліквідація кріпосного права в Російській імперії;

1863 р. – відновлення автономії університетів;

- 1864 р.** – проведення судової, земської, освітньої реформ;
- 1865 р.** – реформа в галузі цензури;
- 1870 р.** – міська реформа;
- 1862–1874 рр.** – військова реформа, перехід до загальної військової повинності;
- 60–90-ті рр. XIX ст.** – прискорений розвиток зернового і цукробурякового виробництва;
- 70–90-ті рр. XIX ст.** – завершення промислового перевороту в українських землях;
- 1883 р.** – скасування категорії тимчасовозобов’язаних селян; почав працювати перший споживчий кооператив;
- 90-ті рр. XIX ст.** – початок масової еміграції із Західної України;
- 1904 р.** – скасування тілесних покарань для селян.

Практична робота

1. Розгляд проблемних питань. Робота у малих групах.

Учнів ділять на 2 групи, які за окремим переліком запитань мають охарактеризувати розвиток економіки Наддніпрянщини і Західної України протягом першої половини XIX ст.

Група 1

1. Назвіть характерні риси розвитку сільського господарства у Наддніпрянській Україні у першій половині XIX ст.

2. Перелічіть форми експлуатації селянства, що були поширені у поміщицькому господарстві Наддніпрянщини.

3. До яких наслідків призвело майнове розшарування в селянському середовищі?

4. Які галузі промисловості були розвинені в Україні в I половині XIX ст.?

5. Які фактори впливали на розвиток торгівлі в Україні?

6. Назвіть найвідоміші тогочасні ярмарки, що проходили в українських містах та містечках.

Група 2

1. Які чинники зумовлювали уповільнення темпів економічного розвитку західноукраїнських земель?

2. Як вплинули на подальший соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель реформи імператриці Марії Терезії та імператора Йосифа II?

3. У чому виявлявся колоніальний стан Західної України у складі австрійської імперії?

4. Якими були особливості аграрних відносин на західноукраїнських землях? Чим вони були зумовлені?

5. Які наслідки мала економічна відсталість західноукраїнських земель у капіталістичному розвитку для соціальної структури населення краю, чим це загрожувало українству як нації?

2. Робота з джерелами.

- Прочитайте уривки із загального Положення 1861 р. про селян, що вийшли з кріпосної залежності.

«1. Кріпосне право на селян, оселених в поміщицьких мастках, і на дворових людей скасовується назавжди в порядку, зазначеному в цьому Положенні і в інших разом з ним виданих Положеннях і Правилах...

17. Селяни, які вийшли з кріпосної залежності, утворюють в справах громадських сільські громади, а для безпосереднього управління і суду об'єднуються у волості. В кожній сільській громаді і в кожній волості громадськими справами керують громада та її виборні на основах, викладених у цьому Положенні...

23. Селянам, які вийшли з кріпосної залежності, надається право нарівні з іншими вільними сільськими жителями і з додержанням встановлених в загальних законах і в цьому Положенні правил:

провадити вільну торгівлю, дозволену селянам, без взяття торговельних свідоцтв і без сплати мита...

відкривати й утримувати на законній підставі фабрики і різні промислові, торговельні та ремісничі підприємства... селищах і продавати свої вироби як у селищах, так і в містах...

вступати в гільдії, торговельні розряди і відповідні їм підряди...»

Хрестоматія з історії Української РСР. – Т. II. – К., 1961. – С. 234.

- Визначте:

- ✓ які зміни відбулись у становищі селян: а) соціально-правовому; б) господарсько-економічному?

- ✓ які соціально-політичні та економічні наслідки мала Селянська реформа 1861 р.?

- Схарактеризуйте особливості проведення аграрної реформи 1861 р. в Україні.

- Прочитайте уривки із судових статутів 20 листопада 1864 р.:

«1. Влада судова належить: мировим суддям, з'їздам мирових суддів, окружним судам, судовим палатам і урядовому сенату як верховному касаційному суду...

7. Для визначення у карних справах вини або невинності підсудних до складу судових місць у випадках, зазначених в статуті карного судочинства, приєднуються присяжні засідателі...

23. Мирові судді, як почесні, так і дільничі, обираються на три роки...

81. Присяжні засідателі обираються з місцевих обивателів всіх станів: по-перше, з тих, що є російськими підданими; по-друге, що мають не менше 25 років і не більше 70 років віку, і, по-третє, що проживають не менше двох років у тому повіті, де провадяться вибори у присяжні засідателі...»

Хрестоматія з історії Української РСР. – Т. II. – К., 1961. – С. 237.

• Порівняйте судові системи Російської імперії до і після реформи 1864 р. Як змінився характер суду? Аргументуйте свою думку.

✓ Які нові риси свідчать про прогресивний характер судової реформи?

3. Обговорення проблем.

1) Які галузі господарства забезпечували швидку інтеграцію Наддніпрянщини до загальноімперської економіки?

2) Розкажіть про розвиток транспортної інфраструктури українських губерній у пореформений період.

3) Назвіть галузь господарства, що найбільше приваблювала іноземний капітал.

4) Які чинники зумовили особливості економічного розвитку Західної України? Визначте причини трудової еміграції.

4. Робота з картою.

Покажіть на карті галузеву спеціалізацію української економіки у складі Російської та Австро-Угорської імперій.

6. УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Теоретичне заняття

1. Характеризуючи особливості економічного розвитку України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., назвіть основні риси індустріального суспільства, покажіть їх прояви у розвитку економіки, розкрийте процеси концентрації виробництва проникнення іноземного капіталу та поясніть поняття **монополія**, **акціонерна компанія**, **синдикат** (наведіть приклад монополій, що виникли в Україні), **економічна криза**, **депресія**; визначте найбільш розвинені галузі промисловості, особливості економічного розвитку західноукраїнських земель. Розкриваючи особливості розвитку сільського господарства, відзначте феодальні пережитки, що стримували його розвиток, охарактеризуйте зміст і наслідки Столипінської аграрної реформи, а також особливості її проведення в українських губерніях Російської імперії; поясніть причини процесів урбанізації і трудової еміграції селян з України. Охарактеризуйте зміни у

соціальної структурі українського суспільства в умовах формування індустріального суспільства.

2. Визначаючи характерні риси суспільно-політичних рухів, розкрийте зміст понять **консерватизм, лібералізм, радикалізм, опозиція**; охарактеризуйте консервативно-демократичний табір, ліберально-демократичну та радикальну опозиції самодержавству за таким планом: а) ідеологічні засади; б) організації, партії; в) активні діячі. Розповідь про перебіг революційних подій в Україні в умовах Російської революції радимо побудувати за таким планом: а) селянський рух; б) робітничий рух; в) студентський та учнівський рух; г) виступи в армії та на флоті.

3. Розкриваючи розгортання українського національно-визвольного руху в Україні на початку ХХ ст., охарактеризуйте причини формування багатопартійності (*наведіть приклади політичних партій і дати їхнього заснування, назвіть активних діячів цих партій; розкрийте їхні основні програмні цілі*); поясніть зміст понять **національно-культурна автономія, федералізм, соціалістична доктрина**. Зверніть увагу на особливості українського національно-визвольного руху в умовах Столипінської політичної реакції. Відзначте особливості розгортання українського руху та формування багатопартійності у Західній Україні, розкрийте роль митрополита А. Шептицького.

Основні поняття: концентрація виробництва, індустріальне суспільство, інтеграція, регіоналізація, інвестиція, монополія, політична реакція, політична партія.

Дати для запам'ятовування:

1900–1903 рр. – економічна криза;

кінець ХІХ – початок ХХ ст. – розгортання процесів монополізації в економіці України; зростання нафтовидобування у Галичині;

1900 р. – видано брошуру М. Міхновського «Самостійна Україна»; заснування РУП; виникнення першої молодіжної організації «Січ»;

1902 р. – заснування УНП;

1904 р. – заснування УДП;

1905 р. – заснування УСДРП; загальний політичний страйк, Сорочинська трагедія; утворення Рад робітничих депутатів; повстання на панцернику «Потьомкін»;

30 жовтня 1905 р. – відкриття в Одесі першої у підросійській Україні «Просвіти»;

листопад 1905 р. – вихід першої щоденної української газети «Хлібороб»;

травень 1906 р. – червень 1907 р. – діяльність української парламентської громади у I та II Державних думах;

9 листопада 1906 р. – указ царського уряду, який започаткував Столипінську аграрну реформу;

1907 р. – реформа австрійського парламенту, яка значно збільшила представництво в ньому українців; початок роботи у Києві Українського Наукового Товариства;

1908 р. – заснування ТУП;

1910 р. – заборона діяльності українських товариств і видавництв;

1911 р. – створення молодіжної організації «Пласт»; «справа Бейліса»;

1912 р. – створення військово-патріотичного товариства «Січові Стрільці»;

1914 р. – урочисте відзначення в Україні 100-річного ювілею Т. Г. Шевченка.

Практична робота

1. Виконання практичних завдань з аналізу цифрових показників.

На основі наведених даних дійдіть висновку про характер та особливості сільського господарства в Україні на поч. XX ст.

	<i>На 100 гектарів посівної площі сільських жителів</i>	<i>Урожай пшениці з 1 га в середньому за 1908–1912 рр.</i>	<i>Один сільський житель виробляє пшениці (в тоннах)</i>
<i>Франція</i>	84	1,4	1,7
<i>Німеччина</i>	107	2,2	2,0
<i>Англія</i>	79	2,4	3,0
<i>Україна</i>	109	1,6	0,8

Роки	Видобуток вугілля (млн пудів)		Видобуток залізної руди (в млн пудів)		Виплавка чавуну (в млн пудів)		Виробництво готової продукції (в млн пудів)	
	усього в Росії	у т. ч. в Донбасі	усього в Росії	у т. ч. на Півдні Росії	усього в Росії	у т. ч. на Півдні Росії	усього в Росії	у т. ч. на Півдні Росії
1900	1003,1	671,5	367,17	210,07	176,83	91,55	134,36	59,24
1901	1008,9	664,8	284,7	145,01	145,01	91,71	136,87	62,43
1902	1005,2	654,9	240,19	137,11	137,11	84,15	122,33	57,51
1903	1090,8	707,1	253,19	167,48	167,48	83,45	135,76	68,28
1904	1197,1	798,6	311,86	218,32	218,32	110,87	152,59	72,79

Лось Ф. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба / Ф. Лось. – К., 1955. – С. 116.

Проаналізуйте показники, наведені у таблиці, та встановіть пік економічної кризи.

На підставі показників Донбасу та Півдня Росії (т. б. України) встановіть особливості розгортання промислової кризи в Україні на початку ХХ ст.

2. Робота з джерелами.

Звернення «Від Української Демократичної Партії»:

«Головні принципи нашої партії такі:

1. Знесення політичного абсолютизму, заведення парламентарного ладу, участь народу в державних справах на підставі загального безпосереднього, рівного, пропорційного і тайного голосування (без різниці статі, віри і національності).

2. Свобода особи, слова, віри (церква повинна бути відділена від держави). Свобода зборів, спілок, організацій, страйків. Знищення станів.

3. Заведення народної мови в школах, судах, адміністрації і у всіх громадських інституціях.

4. ...державний лад у Росії повинен бути збудований на принципах найширшої національної місцевої автономії.

5. ...ми вимагаємо для території, заселеної українським народом, автономії, заснованій на особливим органічнім статуті, виробленім будущим українським сеймом і запорученім основними загальнодержавними законами.

6. Щодо економічних питань...

А 8-годинний робочий день;

Б державну пенсію німцям, калікам і всім робітникам, що дожили до 60-ти років;

В прогресивно-доходовий податок.

7. Окрім того, сейм повинен дбати про знищення прав спадщини, про те, щоб капітали та промислові оруддя стали власністю тих, хто їх виробляє. Визнаючи, що орудувати землю можуть тільки ті, що її обробляють, уважаємо конечним:

А землі державні, удільні, кабінетні та монастирські на території України експропріювати у власність автономного краевого сейму;

Б всі приватні землі повинні бути викуплені у власність тої ж інституції на умовах, які виробить будущий сейм: крім того, потрібно, щоб до викупу всіх земель сейм видав закон, який забороняв би купувати землі більше установленної норми; а поки викуп не буде доведений до кінця, сейм повинен законом урегулювати орендне право відповідно до місцевих природних умов.

8. За народами, які живуть на території України (Великороси, Жиди, Поляки та інші), ми визнаємо рівне право з Українцями на задоволення їх національних, культурних, політичних та економічних потреб».

• На яких принципах вибудовувалася програма УДП щодо національного питання в Російській імперії?

• Назвіть заходи, які УДП пропонувала втілити в економічній сфері.

• Яку форми політичного ладу пропонувала у своїй політичній програмі УДП?

Хрестоматія з історії Української РСР. – Т. II. – К., 1961. – С. 325–326.

З програми Української соціал-демократичної робітничої партії:

«Українська с.-д. партія перш за все і головним чином вимагає:

1) демократичної республіки – в якій найвища державна влада у всіх міжнародних і тих внутрішніх ділах, що стосуються всієї Російської держави, належить виключно одному виборному законодавчому зібранню народних представників;

2) автономії України з окремою державною інституцією (сеймом), якому належить право законодавства у внутрішніх справах населення тільки на території України;

3) загального, рівного, прямого виборчого права з таємним голосуванням для кожного громадянина старше 20 років; права кожного виборця бути обраним у всяку представницьку інституцію...

4) права кожної нації на культурне і політичне самовизначення;

5) широкого самоврядування (автономії) місцевого і крайового для всього населення держави;

6) необмеженої свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків...

7) права вільного переїзду, знищення паспортів, повної волі промисловості і розпорядження своєю власністю;

8) знищення усяких привілеїв класів, верств (сословій), походження, статі, релігії і націй;

9) рівноправності всіх мов у школах, судах, у крайових, громадських і державних інституціях;

10) проголошення релігії ділом кожного громадянина;

11) заміни постійного війська народною міліцією;

12) безплатного обов'язкового світського, загального і професійного навчання для всіх дітей до 16 років; їжі, одяжі і підручників – безкоштовно для всіх бідних; передачі всієї народної освіти на Україні Українському сеймові; відповідного числа шкіл для кожної нації;

В цілях охорони труда партія добивається:

1) максимального робочого 8-годинного дня для всіх дорослих найнятих робітників і робітниць;

...На користь вільного розвитку класової боротьби на селі і сільського господарства партія вимагає:

2) передачі всіх земель – казенних, удільних, кабінетських, монастирських, церковних і великих приватних землевласників крайовим автономним одиницям;

3) знищення всіх пережитків кріпацтва в аграрних відносинах».

Хрестоматія з історії Української РСР. – Т. II. – К., 1961. – С. 328–329.

• Який принципи організації влади в Україні передбачався у програмі УСДРП?

- Назвіть органи влади, які пропонували створити УСДРП.
- Які заходи пропонувала УСДРП провести в селі?
- Перелічіть демократичні свободи, що їх пропонувала ввести УСДРП.

Із програми Української демократично-радикальної партії (1905 р.):

«I. Загальнодержавні політичні справи.

1. Новий лад мусить забезпечувати загальнознані вже людські права і найперше – волю від кари на тілі, від кари на смерть та від кари вічною тюрмою – кари, що часом буває гірша за смертну; потім – незайманість особи, оселі й листування без судового декрету. Окрім того, кожна людина мусить мати волю:

А оселятися і жити скрізь, добирати собі, яке схоче діло й порядкувати своїм добром як схоче, без ніякого окремого дозволу;

Б вживати рідної мови в приватному й громадському житті;

В говорити, писати й друкувати, що хоче, відповідаючи тільки перед судом, коли зламала закон;

Г належати, до якої хто хоче віри, або й ні до якої;

Д збиратися на збори, гуртуватися в спілки й товариства, страйкувати; громадянські права й повинності мусять бути рівні для всіх, всі привілеї класів, станів, полу, віри, нації мусять бути скасовані.

Кожна національність, з яких тепер складається Росія, мусить мати автономію на своїй території з окремою краєвою репрезентаційною радою, якій належатиме право видавати закони й порядкувати у всіх справах в межах цієї території. Кожна така автономна одиниця має право, рівне з правом кожної іншої одиниці. Реформована держава мусить бути федерацією таких національних одиниць.

Зразком, що об'єднуватиме ці автономні одиниці, є парламент, який складається з послів, оплачуваних з державних коштів і вибраних на підставі: а) вселюдного, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним голосуванням; б) пропорціональної системи виборів, яка б давала заступництво і меншості. Право вибирати й бути вибраним має кожен громадянин 21 року без різниці статі, віри і національності.

Державний парламент пильнує, щоб згадані права громадянина і нації були забезпечені скрізь по державі. Окрім того до парламенту належать тільки оці загальнодержавні справи: а) зносини з іншими державами; б) фінанси задля загальнодержавних справ; в) позадержавна торгівля і мито; г) загальнодержавна армія та справа війни і миру.

II. Лад на Україні.

5. Усіма справами на території України має порядкувати Українська Виборна Народна Рада (Сойм). Вона складається з послів, оплачуваних з краєвих коштів і вибраних на підставі: а) вселюдного, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним голосуванням; б) пропорціональності виборів. Право вибирати і бути вибраним має кожен громадянин 21 року без різниці статі, віри і національності. Законодатний період мусить бути не довший як три роки; законодавство народне (референдум та ініціатива). Вибори і голосування мають одбуватися в показані в законі празникові дні. Українська Народна Рада сама виробляє краєву конституцію, (яку не може ні відмінити, ні скасувати загальнодержавний парламент, але ся конституція не може суперечити вище згаданим основним вседержавним законам. Українська Народна Рада має право рішати всі ті справи, які не належать до державного парламенту. Вона, яко хазяїн краю, порядкує всіми землями й водами Української території.

Краєва конституція мусить дати право широкого самоврядування громадам сільським і городським і тим округам, у які громади могли б об'єднатися. Кожна така округа має свою окружну раду, з правом самоврядування в межах округи.

9. Краєва Народна Рада (Сойм), окружні ради і громади приручають виконувати свої постанови вибраним людям, одвічальним перед цими зборами, які їх вибрали.

Ця виборна влада і взагалі всі урядовці мусять бути краєві люде.

Урядові люде одвічальні перед судом, до якого може їх позвати кожен, минаючи їх зверхність.

Поліцією порядкують органи місцевого самоврядування.

Рівний для всіх, прилюдний, виборний суд з широкою компетенцією суда присяжних. Інститут умовного засудження. Всі безвинно звинувачені чи засуджені мають право на відшкодування.

Мова в урядових, освітніх та інших інституціях уживається українська. Інші народності, що живуть на території України, мають рівне з українцями право задовольняти свої національні, культурні й економічні потреби і в урядових установах вживати своєї рідної мови. Ніяка віра чи церква не може бути краєвою...

Освіта початкова має бути обов'язковою, безплатною і світською для всіх дітей. В середніх та вищих школах дітям, що мають видатний хист до науки, безплатна освіта і, коли треба, то й засоби до науки, життя з краєвих або громадських коштів. Автономія вищої школи... Справи просвітні мусять так упорядковуватися, щоб нарешті вся просвіта од нижчої до вищої зробилася всім доступною і безплатною. Кожна народність має право заводити школи з своєю мовою».

Хрестоматія з історії України. Посібник для вчителів. – К., 1996. – С. 187.

- За яку форму державного правління та форму устрою Росії виступала УДРП?
- Назвіть органи політичної влади та їх функції, що мали бути створені в Україні за програмою УДПР.
- Які права згідно з програмою УДПР надавалися національним меншинам, які проживали на території України?

Десять заповідей Української народної партії:

1. Одна, єдина, нероздільна від Карпат аж до Кавказу, самостійна, вільна, демократична Україна – республіка робочих людей – оте є національний всеукраїнський ідеал. Нехай кожна українська дитина тямить, що вона народилася на світ на те, щоб здійснити сей ідеал.

2. Усі люди – твої брати, але москалі, ляхи, угри, румуни та жиди суть вороги нашого народу, аж поки вони панують над нами і визискують нас.

3. Україна для українців. Отже, вигонь звідусіль з України чужинців-гнобителів.

4. Усюди і завсігди вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителів.

5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників, і добре буде цілому твоєму народові і тобі.

6. Не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних інтересів.

7. Не зробись перевертнем-відступником.

8. Не обкрадай власного свого народу, працюючи на ворогів України.

9. Допмагай своєму землякові наперед усіх. Держись купи.

10. Не бери собі дружину з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами, не приятелюй з ворогами нашого народу, бо ти додаси їм сили й відваги; не накладай укупі з гнобителями нашими, бо ти зрадником будеш.

Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. : Програмні документи перших українських політичних партій. – К., 1992. – С. 17.

- Яке політичне гасло вирізняло УНП з-поміж інших партій?
- Назвіть прояви політики уряду Російської імперії, які приводили до радикалізації політичних поглядів українців?
- Які соціальні верстви могли скласти цільову аудиторію для подібних гасел?
- Порівняйте наведені вище програми партій за запропонованою таблицею:

Назва партії	Державний устрій	Статус України	Пропоновані громадянські права	Соціально-економічні гарантії

Зі столипінського указу про доповнення деяких постанов чинного закону з питання селянського землеволодіння і землекористування (1906 р.):

«Маніфестом нашим від 3 листопада 1905 р. викупні платежі, що збирали з селян за надільні землі, скасовуються з 1 січня 1907 р. З цього часу зазначені землі звільняються від обмежень, які лежали на них; в силу викупного боргу селяни дістають право вільного виходу з общини, з закріпленням у власність окремих домохазяїв ділянок, які переходять до приватного володіння, з громадського наділу...

1. Кожний домохазяїн, що володіє надільною землею за общинним правом, може в будь-який час вимагати закріплення за собою в приватну власність частини, яка належить йому, з визначеної землі.

2. Домохазяї, за якими закріплені в приватну власність ділянки общинної землі... зберігають за собою право користуватися в незмінній частині тими сіножатями, лісними та іншими угіддями, які надаються на спеціальних підставах...

3. Вимоги про закріплення в приватну власність частини з общинної землі ставляться через сільського старосту громаді, яка за ухвалою, прийнятою більшістю голосів, зобов'язана у місячний термін з дня подання заяви вказати ділянки, що переходять на підставі статей 2 та 3 у приватне володіння домохазяїна, а в деяких випадках визначається розмір належної з нього доплати (ст. 3) і постійна його частина в угіддях...»

Хрестоматія з історії України. Посібник для вчителів. – К., 1996. – С. 189–190.

- Яких прав набували селяни відповідно до столипінського указу?
- Які фінансові зобов'язання списувалися з селян?
- Як Ви вважаєте, чому держави пішла на списання селянських кредитних боргів?
- Охарактеризуйте процедуру приватизації селянських земельних ділянок, яка була прописана в указі?

Уривки літературних творів

Боротьба сорочинських селян з царським загоном

Ходченко П. Сорочинська трагедія. Повість / П. Ходченко. – К., 1964. – С. 166, 170–171, 175–177.

...Над базаром ураз замайорів червоний прапор... «За хліб! За свободу!» І в морозному повітрі знялася пісня:

Отречемся от старого мира, Отряхнем его прах с наших ног! Нам не надо золотого кумира, Ненавистен нам царский чертог...

Сотні схвильованих грудей підхопили революційну пісню, хто й не знав слів – голосом вторив за гуртом бадьорий мотив. Загін Федота Вільченка повів станового до волості. Там посадили його в бібліотеці й замкнули на замок...

В містечку було незвичайне пожвавлення. Сходились люди. Розходились. Мітингували. Кричали один до одного. Бігли. І всі до волості, де на причілку маяв червоний прапор.

Сорочинці жили першою перемогою над царизмом.

Не раділи перемозі повсталого народу над царизмом лише поміщики та куркульня – гнобителі, визискувачі трудящих...

Народ, що потривожений був дзвоном на сполох і збігся до волості, до ранку не розходився. Мітингували, підбадьорювали одне одного.

– Головне – бити по начальству... по начальству...

– Дружно, щоб як один. Не давати опам'ятатись...

– Настраждалися... То за правду і вмерти не шкода...

Ранком 19 грудня кінна розвідка сповістила, що за чотири версти від Сорочинець показалися козаки...

На майдані перед волостю зібралося кілька тисяч чоловік. Серед натовпу ходили керівники ревкому й радили.

– Не виявляти зброї. Не кидатись першими в бій. Дати рішучу відсіч тільки тоді, коли козаки зачеплять. Знищити спершу офіцерів...

Були хвилини невимовного напруження, чекання. Тисячі грудей зливалися в один подих, в один звук:

– Не відступати!

Незабаром чорною плямою на засніженій широкій вулиці... виткнулись із-за рогу козаки...

І враз все завихрило, заворушилось. Люди знов збігались на майдан. Стискувались у міцні ряди, готувались до навалної відсічі... Тепер – битись! Тепер – на смерть!

Козаки вихопились на майдан перед волостю з двох боків.

...Тепер Барабаш мав войовничий вигляд. Скинувши бурку і звівшись у санях на ноги, він розмахував револьвером і хрипко кричав:

– Розійдіться! Іменем закону...

Бородін, перебиваючи його, погрожував з коня:

– Розійдіться! Стрілятиму!..

Вдруге різнула морозне повітря сурма. Тріснули постріли козаків...

– Вперед!..

Та майдан уже колихнувся. Знявся ліс ціпків, вил, саморобних списів, ломів, лопат, дрючків... Маса ринулась на коней, на козаків. Все змішалось. Постріли, крики, стогін... Якась жінка влучила дрючком по храпах коня Бородіна. Кінь звівся на дибки. Але тріснув постріл, і жінка впала. Підбігла Марина, схопила за ногу полковника і поцупила з коня. Та раптом у неї помутніло в очах. Вона опустила на сніг. В цю мить дядько... Микита полоснув, плішню по голові Барабаша. Як сніп, тицьнувся поліцай обличчям у сніг. І вже заметляли над ним ціпки, вила, ломи, дрючки. Били по голові, шиї, спині, ногах. Одарка гатила з усього розмаху сапкою...

– І доки мене терзатимете, паскуди?! Смерть!.. Смерть катам...

Тріщали паркани, тини, ламались дерева. На козаків полетіли списи, цегла, шматки заліза, кий. Мить-дві – і вже народ зламає опір загону Бородіна...

Та от раптом щось сталося... Козаки перешикувались, лавою кинулись в атаку... Озвірілі козаки стріляють прямо в людей, топчуть кіньми, б'ють шаблями...

• Чому після опублікування маніфесту 17 жовтня 1905 р. посилюється селянський рух?

• Чому, на Вашу думку, відбулося кровопролиття?

Горлівське збройне повстання в Донбасі

Заводовский С. Донбасс в огне. – В кн. Великие незабываемые дни / С. Заводовский. – М., 1970. – С. 150–153.

Один з учасників цього повстання змальовує його так:

Горлівському збройному повстанню передувало багато подій. З початку грудня там щодня скликалися численні мітинги. На них приїздили робітники з інших заводів, залізничних станцій, найближчих рудників, селяни навколишніх сіл... Основою виступів промовців була теза про збройну боротьбу з самодержавством, про скликання Установчих зборів. Говорили також про необхідність одібрати на користь селян поміщицькі, монастирські, кабінетські землі. Революційною іскрою величезної сили став розстріл беззбройних робітників Горлівського машинобудівного заводу. Цьому передував страйк на заводі...

На заклик Горлівського страйкового комітету про допомогу щербинівці швидко сформували свій загін і вирушили в похід. Загін становили дружинники, навчені військової стройової служби, стрільби з пістолетів різних систем і берданок... У Горлівку прямували через Нікітський рудник. Так до нас приєдналася їхня група бойової дружини.

Ранком 17 грудня один за одним прибули поїзди Гришинської та Авдіївської бойових дружин. Керівники дружин зібралися в станційному залі, склали план наступу. Всі дружини відкрили вогонь по казармі. Драгуни і піхота стріляли у відповідь... Дружинники, не маючи укриттів, зазнали чималих втрат від прицільних куль противника... Козаки та піхота рушили в наступ... Зустрівши сильний вогонь, козаки спішилися, зчинили стрілянину... Дружинники незабаром змушені були припинити бій, оскільки вийшли набої берданок, а гвинтівок не було. Доводилося відступати.

...Два тижні робітники міцно тримали в своїх руках владу на території десятка залізничних вузлових станцій та кількох великих заводів і рудників.

Спроба скинути гнобителів успіху не дала. Проте збройне повстання не минуло безслідно: воно мало величезне значення для бойового, революційного загартування робітників.

- Якими були підсумки революційного виступу горлівських робітників?

Повстання саперів у Києві

Литвак Ю. Повстання саперів у Києві / Ю. Литвак // Книга для читання з історії української РСР з поч. ХХ ст. до наших днів. – К., 1971. – С. 29–33.

– Сьогодні в караул не підемо! Не підемо на вечірню перевірку!

– Вимагаємо теплого одягу і кращого харчування!

16 листопада 1905 р. в казармі 3-ї роти 5-го понтонного батальйону, розміщеного в Києві, почався відкритий виступ солдатів.

О 2 год. ночі в казарму прибув командир роти самодур і деспот Смирнов. Загрожуючи розстрілом і каторгою, він примушував солдатів ставати на коліна, цілувати підлогу й клястися, що не бунтуватимуть. Але зупинити солдатів було неможливо.

У Росії відбувалася революція, яка охопила робітників, селян і останню опору царизму – армію. Солдати царської армії – це робітники й селяни, одягнуті в сірі шинелі. Тому їх думки, настрої і прагнення відбивали настрої робітників і селян.

Солдати в царській армії жили в жахливих умовах. Вони були позбавлені будь-яких прав, над ними знущалися офіцери. Час від часу солдати виявляли своє незадоволення і обурення. На військові частини дедалі більше впливала революційна боротьба робітників і селян.

З перших днів свого виникнення більшовицькі організації розгорнули революційну роботу в армії. Вони надавали великого значення переходу військ на бік повсталого народу. У військових частинах більшовики розповсюджували революційну літературу, прокламації та інші нелегальні видання, провадили усну агітацію, створювали солдатські революційні гуртки.

Під впливом більшовицької пропаганди і революційного руху зростала політична свідомість солдатів. Вони вже вимагали не лише поліпшення матеріального становища, а й громадянських прав. У прокламаціях більшовики пояснювали солдатам безглуздість російсько-японської війни, доводили, що війна ведеться в інтересах царя, поміщиків і капіталістів, закликали солдатів до боротьби проти самодержавства.

Значний вплив на зростання революційної свідомості солдатських мас мали поразка царської Росії у війні з Японією та листи, що їх одержували солдати з дому, в яких рідні і близькі писали про своє злиденне, безправне життя.

Після подій 9 січня 1905 р. в Петербурзі в багатьох частинах Київського військового округу були розповсюджені листівки і прокламації. Найсприятливіший ґрунт для агітації і пропаганди був у саперних військах, які в основному комплектувалися з фабрично-заводських робітників. На той час уже чимало військовослужбовців різко засуджували порядки в царській армії, знущання офіцерів над солдатами. Вони відвідували таємні збори, які влаштовувались у ровах Васильківського укріплення і в Голосіївському лісі. Тут солдатів закликали не виступати проти робітників, які боролися проти царського уряду, підтримувати трудящих у боротьбі проти царських сатрапів. Створена в серпні 1905 р. за прикладом Петербурга і Москви Київська

військова організація РСДРП найенергійніше розгорнула роботу в 3-й саперній бригаді.

Значний вплив на саперів мали повстання на броненосці «Потемкин», повстання матросів у Кронштадті, Владивостоку, революційний виступ у Севастополі та інші виступи солдатів і матросів. Величезна революційна хвиля наростала в цей час і серед робітників та службовців Києва. 16 листопада 1905 р. до страйкуючих приєдналися службовці Київського відділення пошти і телеграфу. Перервався зв'язок з іншими адміністративними центрами.

Щоб зірвати страйк, місцеві власті вирішили замінити страйкуючих службовців військовими телеграфістами із саперного батальйону. Солдати-телеграфісти, яким було наказано зайняти місця біля телеграфних апаратів, категорично відмовилися виконати наказ. Вони не хотіли бути штрейкбрехерами.

Становище в саперних частинах стало вкрай напруженим. Досить було найменшого приводу, щоб розпочався виступ солдатів. Таким приводом і стали події, що відбулися в 3-й роті 5-го понтонного батальйону. В приміщенні, де містилась 3-тя рота, не було своєї кухні, і тому солдати змушені були щодня ходити обідати й вечеряти в Микільські казарми за кілька кілометрів. Харчували там погано. Солдатське обмундирування було зовсім непридатне для зими. До того ж над ними жорстоко знущався командир роти.

Ще вранці 16 листопада солдати 3-ї роти з величезною увагою і захопленням слухали, як їм читали вимоги гродненських артилеристів поліпшити їхнє економічне і правове становище, надати їм політичні права. Сапери вирішили приєднатися до гродненців. Цілий день серед солдатів точилися жваві розмови, в яких відчувалась готовність виступити на боротьбу за свої права.

Увечері того самого дня рота, як завжди, пішла вечеряти в Микільські казарми. Вечеря була дуже погана, і це ще більше обурило солдатів. Вони заявили, що в караул не підуть, доки їм не видадуть теплого обмундирування. Повернувшись до своїх казарм, солдати довго не лягали спати.

І ось о 2 год. ночі в роту прибув Смирнов. Він викликав до себе трьох найактивніших солдатів, знущався над ними, а потім наказав заарештувати їх. Але, побоюючись обурення солдатів, яке щохвилини наростало, він скасував свій наказ. Це було першою перемогою саперів і початком їх рішучого виступу.

Наступного дня солдати категорично відмовились вийти на навчання й виконувати накази командирів. Вони поставили перед командиром роти свої вимоги. Смирнов перелякався. Прибув командир батальйону полковник Гласков. Він вишикував солдатів і наказав підкоритись наказам офіцерів. Але замість цього солдати повторили полковникові свої вимоги і відмовились іти в

караул. Не пішли солдати і на обід: вони боялися, що, коли підуть у Микільські казарми, їхнє приміщення захоплять козаки.

Звістка про виступ 3-ї роти блискавично поширилась серед солдатів. Вони вітали цей виступ і вирішили підтримати його.

Щоб розробити план дій, солдати обрали своїх уповноважених. Увечері 17 листопада уповноважені зібралися на конференцію на одній з квартир у будинку № 31 по вул. Московській. Тут було кілька представників від військових частин та військових організацій РСДРП. Крім солдатів, у роботі конференції брали участь офіцери Жаданівський, Баранов, Зубков і Пількевич. Було вирішено 18 листопада почати демонстрацію і, якщо до саперів приєднаються інші військові частини (зокрема, піхота), перетворити демонстрацію в збройне повстання.

В ніч з 17 на 18 листопада сапери готувалися до вирішального виступу. Вони перервали телефонний і телеграфний зв'язок між установами й підготували прокламацію із солдатськими вимогами: поліпшення матеріального становища, людяне ставлення, збільшення грошового утримання, заміна військового суду судом присяжних, свобода слова, свобода зборів у казармах, на яких можна було б обговорити свої справи. Солдати рішуче вимагали, щоб їх не посилали придушувати виступи робітників і селян.

Уранці 18 листопада сапери повстали: спочатку 3-тя рота 4-го понтонного батальйону, до неї приєдналися 3-тя рота 5-го батальйону і телеграфна рота. Озброєні гвинтівками, ці роти попрямували Московською вулицею до Микільських казарм, де до них приєдналися 1-ша і 2-га роти 4-го понтонного батальйону. Серед солдатів була група прихильників військової соціал-демократичної організації. З Микільських казарм повстанці рушили на Печерський базар, розраховуючи на те, що по дорозі до них приєднаються інші військові частини. Перелякані офіцери намагалися умовити солдатів припинити виступ і повернутись до своїх казарм. Але ні умовляння, ні загрози вже не допомагали. Тоді офіцери вирішили силою зупинити солдатів. Проти повстанців виставили 1-шу роту 7-го саперного батальйону, але солдати відмовилися стріляти в своїх товаришів. Частина солдатів 1-ї роти приєдналася до повстанців, які попрямували до казарм 125-го піхотного Курського полку. Проте з нього приєдналась лише музикантська команда. За повсталими пішло ще 2 роти 14-го саперного батальйону.

Повстанців було вже 1000 чоловік. Але їм бракувало керівництва. Дуже багато зусиль довелось докласти одному з ватажків повстання Б. Жаданівському, щоб роти вишикувались і організовано пішли до однієї з найбільших вулиць Києва – Великої Васильківської. По дорозі до них приєднувались невеликі групи солдатів, робітники і шкільна молодь.

Під звуки «Марсельєзи» повстанці рухалися вперед. Але раптом вони побачили, що Велику Васильківську перегородила колона з 6 сотень козаків, готових до атаки. Козачий полковник відмовився пропустити саперів. У ці напружені хвилини Жаданівський швидко скликав військову нараду, яка вирішила ні на які умови не погоджуватись: «Козаки негайно мусять дати дорогу – інакше: вогонь». Козачий полковник знову став погрожувати, але козаки розступилися на тротуари, і сапери пішли далі.

Ця перемога піднесла революційний настрій саперів. Веселіше загравав оркестр. До повстанців приєднувались усе нові і нові групи людей.

Але «відступ» козаків був лише тактичним ходом місцевих властей. Пропустивши повстанців, козаки вишикувались і пішли за ними.

На Жилянській, де були казарми 33-ї артилерійської бригади, повсталі сапери зупинились і майже 2 год. умовляли артилеристів приєднатися до них. Коли ж, нарешті, артилеристи приєдналися, виявилось, що гармати непридатні для стрільби – з них заздалегідь було знято замки. Затримались повстанці біля артилерійської бригади ще й тому, що до них звернувся командуючий корпусом генерал Драке. Він довго погрожував повстанцям, умовляв припинити виступ. Більшість саперів не пішла на обіцянки царського генерала.

Прогаючи тут марно дві години, повстанці рушили на Брест-Литовське шосе, сподіваючись, що там до них приєднається Азовський піхотний полк.

Рухаючись до Брест-Литовського шосе, сапери проходили біля Південноросійського заводу (тепер «Ленінська кузня»), робітники якого ще 17 листопада знали про підготовку повстання саперів. Як тільки повсталі підійшли до заводу, робітники припинили роботу і після короткого мітингу понад 4 тис. робітників вийшли на вулицю і приєдналися до солдатів. Коли про цю подію дізналися робітники інших заводів і фабрик, вони так само залишили роботу і з усіх кінців міста вирушили на допомогу своїм товаришам.

Саперів підтримали робітники, але до повстання вони не були готові. Не було єдиного плану дій. Коли робітники приєдналися до саперів, військовий порядок порушився. Цим скористалося командування.

Для розгрому повстанців на Брест-Литовському шосе було розташовано учбову команду Миргородського полку. Ось як описує ці події Б. Жаданівський:

«Раптом повідомили: «Спереду видно роту піхоти». Я скомандував: «Стій!», але натовп раптом, наче завіса, подався на два боки – прямо перед нами, кроків за 60, стояла «з коліна» рота піхоти. Гримнули постріли. Передні ряди повстанців почали падати. Натовп, на який теж, очевидно, сипались кулі, знову посунувся на середину вулиці і нестримною лавиною кинувся тікати.

...Коли юрба промчала і я вийшов на брук, саперів уже не було: їх змив натовп, а за ним навздогін свистіли кулі».

Через кілька хвилин сапери спинилися і разом з робітниками, що нашвидку озброїлись гвинтівками вбитих і поранених солдатів, вчинили опір карателям. Заховавшись за рундуки, купи каміння та інші прикриття, вони вели вогонь і навіть примусили карателів відступити.

Але ця часткова перемога не дала позитивних результатів. Близько 250 чоловік було поранено і вбито.

Повстання зазнало поразки тому, що воно було погано організоване, мало стихійний характер, в його керівників не було чіткого плану дій.

- Які фактори вплинули на настрої повсталих солдат?
- Чому у київському гарнізоні повстання почалося саме у 3-й саперній бригаді?
 - Визначте етапи розгортання повстання.
 - Назвіть вимоги, що їх висунули повсталі солдати.
 - Визначте значення цього виступу солдат.

3. Обговорення питань. Робота у малих групах.

Група 1

1. Охарактеризуйте розвиток сільського господарства на початку ХХ ст.
2. Охарактеризуйте ознаки індустріального суспільства.
3. Охарактеризуйте особливості формування засад індустріального суспільства в Україні.

Група 2

1. Покажіть особливості розвитку промисловості і торгівлі. Які галузі промисловості в Україні не розвивались і чому?
2. Охарактеризуйте нові явища, які з'явилися в економічному житті Західної України на початку ХХ ст.
3. Які чинники зумовлювали особливості економічного розвитку Західної України? Визначте причини трудової еміграції.

Група 3

1. Назвіть промислові центри загальноімперського значення, які сформувалися в Україні.
2. Охарактеризуйте роль економіки України в економіці двох імперій.
3. Які фактори зумовлювали активізацію суспільно-політичного та національного життя в Україні на початку ХХ ст.?

Група 4

1. Визначте наслідки та причини незавершеності Столипінської аграрної реформи.
2. Охарактеризуйте розгортання революційних подій в Україні протягом 1905–1907 рр.
3. Назвіть прояви Столипінської політичної реакції в Україні.

7. КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧ. XX СТ.

Теоретичне заняття

1. Пояснювати процес розвитку української культури протягом кінця XVIII – початку XX ст. необхідно за таким планом:

- усна народна творчість (роз'ясніть, як у народних піснях і легендах відбивалися зміни в суспільстві, пов'язані зі становленням капіталістичних відносин; наведіть приклади основних тем і сюжетів жанрів фольклору; розкрийте роль **кобзарства** і **кобзарів**, назвіть прізвища найвідоміших кобзарів; відзначте, що народна творчість викликала зацікавленість таких вчених, як М. Максимович, І. Срезневський, які організовують видання збірок народних пісень, казок);
- освіта і писемність, мова (зверніть увагу на відкриття в Україні вищих навчальних закладів і розкрити їхню роль як центрів науки та культурно-освітнього життя; розкрийте особливості розвитку освіти в Західній Україні);
- література (охарактеризуйте напрями та жанри, назвіть їх представників і найбільш яскраві твори);
- український театр і музика (розкрийте поняття **аматорський театр**, **професійний театр**; назвіть дати появи театрів в Україні та наведіть приклади меценатів, що сприяли розвитку театрального мистецтва; розкажіть про репертуар театрів);
- архітектура і живопис (наведіть приклади пам'яток та охарактеризуйте особливості архітектурних стилів і мистецьких напрямів; розкрийте поняття **романтизм**, **реалізм**, **модернізм**, **авангард**, **імпресіонізм**, **кубізм**; назвіть найвідоміших художників і назвіть приклади їхніх картин);
- становище церкви (охарактеризуйте конфесійну картину, яка відображала ситуацію як у Наддніпрянській так і в Західній Україні).

Основні поняття: романтизм, реалізм, меценат, асиміляція, русифікація, денационалізація.

Дати для запам'ятовування:

- 1805 р. – відкриття Харківського університету;
- 1820 р. – відкриття в Ніжині гімназії вищих наук;
- 1834 р. – відкриття Київського університету;
- 1840 р. – перше видання «Кобзаря» Т. Шевченка;
- 1846 р. – вихід друком «Історії Русів»;
- 1818–1821 рр. – існування Полтавського театру;
- 1862 р. – П. Чубинський написав вірш «Ще не вмерла Україна»;
- 1862–1882 рр. – спорудження Володимирського собору у Києві;
- 1865 р. – відкриття в Одесі Новоросійського університету;
- 1869 р. – шкільна реформа на західноукраїнських землях;
- 1864, 1871 рр. – реформа середньої освіти в Наддніпрянській Україні;
- 1870 р. – відкриття перших жіночих гімназій;
- 1878 р. – зародження вищої освіти для жінок;
- 1882 р. – виникнення першої української професійної трупи – Товариства українських акторів на чолі з Марком Кропивницьким;
- 1885 р. – відкрито перший технологічний інститут у м. Харкові;
- 1886 р. – відкриття першої в Україні й другої у світі бактеріологічної станції в м. Одесі;
- 1888 р. – спорудження у Києві пам'ятника Б. Хмельницькому;
- 1894 р. – відкриття кафедри історії України у Львівському університеті;
- 1900 р. – відкриття кафедри української літератури у Львівському університеті;
- 1904 р. – відкриття вищої музично-драматичної школи у Києві;
- 1905 р. – відкриття музичного інституту у Львові;
- 1906 р. – створення у м. Полтаві першого українського стаціонарного театру;
- 1907 р. – початок роботи у Києві Українського Наукового Товариства.

Практична робота (4 год)

1. Проведення історичного лото.

Тур І. «Українська культура І пол. ХІХ ст.»

Поле

1. Академік Петербурзької академії наук, математик.
2. Професор Харківського університету, автор «Курсу математики».
3. Перший ректор Київського університету.
4. Професор Харківського університету, автор 2-томного посібника з хірургії.
5. Професор Львівського університету, ректор духовної семінарії.
6. Відомий виконавець українських народних пісень.
7. Керівник перемишльського хору, чеський музикант.

8. Керівник аматорського театру на Полтавщині.
9. Керівник аматорського театру на Харківщині.
10. Видатний народний поет, живописець.
11. Живописець романтичного напрямку.
12. Видатний поет, автор поеми «Енеїда».
13. Архітектор Одеського оперного театру.
14. Скульптор, автор пам'ятника градоначальникові Одеси Ришельє.
15. Архітектор Київського університету.

Картки

В. Гоголь-Яновський, Т. де Томон, М. Остроградський, Н. Еллінський, І. Крюковський, І. Лаврінський, М. Максимович, Т. Шевченко, А. Нанке, Г. Квітка-Основ'яненко, В. Беретті, Г. Сошенко, І. Мартос, Т. Осиповський, І. Котляревський.

Тур II. «Українське мистецтво і література II пол. XIX ст.»

Поле

1. Майстер у жанрах соціально-проблемного оповідання, соціальної повісті і казки, автор повісті «Інститутка».
2. Визначний прозаїк, автор новел «Хто винен», «Серце не навчити».
3. Зачинатель класичної соціально-побутової повісті, автор повісті «Микола Джеря».
4. Автор проблемних реалістичних романів («Повія») та повістей із народного життя («Голодна воля»).
5. Видатний поет, прозаїк, філософ, суспільний діяч, автор політичних поезій «З вершин і низин», «Зів'яле листя» тощо.
6. Композитор, видатний оперний співак, автор першої української опери «Запорожець за Дунаєм».
7. Композитор, автор музики до п'єси «Назар Стодоля».
8. Композитор, автор опери «Мазепа».
9. Перший західноукраїнський професійний композитор.
10. Засновник української класичної професійної музики, автор опери «Наталка Полтавка».
11. Художник-реаліст, автор полотна «Колядки на Україні».
12. Талановитий представник передвижництва, автор полотна «На заробітки», майстер портретного жанру.
13. Майстер українського реалістичного живопису, автор полотна «В люди».
14. Майстер побутового жанру на селянську тематику, автор полотна «Жниця».

Картки

К. К. Костанді, М. В. Лисенко, М. М. Вербицький, Ю. Федькович, К. О. Трутовський, П. І. Ніщинський, І. С. Нечуй-Левицький, І. Я. Франко, С. С. Гулак-Артемівський, М. Д. Кузнецов, П. Мирний, П. П. Сокальський, М. К. Пимоненко, Марко Вовчок.

Тур III. «Розвиток літератури й історії в Україні на поч. ХХ ст.»

Поле

1. Перший з українських поетів, хто засудив війну як засіб розв'язання міжнародних конфліктів.

2. Визначна українська поетеса, автор сатиричних віршів проти колонізаторської політики царизму та свавілля українського панства, автор драми «Лісова пісня».

3. Визначний історик, автор фундаментального багатотомника «Історія України-Руси».

4. Український письменник-демократ, автор повісті «Фата Моргана».

5. Відомий прозаїк-демократ, автор романів «Чесність з тобою», «Дисгармонія».

6. Історик, автор популярної праці «Історії українського народу», перша в Росії та Україні жінка – доктор історичної науки.

7. Майстер короткої психологічної новели, автор збірки «Камінний хрест».

8. Визначна буковинська письменниця, автор повісті «Земля».

9. Автор фундаментальних праць з історії Слобідської України.

10. Засновник нової монографічної розробки з декабристознавства, автор робіт «Таємне товариство декабристів», «Ідеали декабристів».

11. Упорядник 4-томного «Словаря української мови».

12. Автор 3-томної «Української граматики».

Картки

А. Кримський, М. Грушевський, М. Чернявський, О. Кобилянська, В. Винниченко, О. Єфименко, Д. Багалій, Л. Українка, Б. Грінченко, В. Стефаник, М. Коцюбинський, М. Довнар-Запольський.

2. Бесіда за запитаннями.

- Охарактеризуйте теми та жанри усної народної творчості.
- Назвіть відомих вам майстрів образотворчого мистецтва України.
- Охарактеризуйте напрями та жанри, що характеризували українську літературу ХІХ – початку ХХ ст.

• Які процеси відзначали розвиток театрального мистецтва в Україні?

• Назвіть архітектурні пам'ятки, що збереглися до сьогодення.

• Які риси відзначали релігійне життя України?

- Охарактеризуйте зміни в системі освіти, що відбулися в результаті проведених реформ.

- Чому деякі підприємці вдалися до підтримки української культури, яке це мало для неї значення?

- Чому імперські уряди у другій половині XIX ст. починають звертати головну увагу на початкову освіту? Де освітня політика була більш прогресивною – у Наддніпрянщині чи Західній Україні та чому?

- Яку роль відігравали гуманітарні науки для розвитку національної свідомості українців?

- Чому історична наука у другій половині XIX ст. зосереджується на вивченні історії народу загалом, а не на окремих особистостях, як було поширено у попередній період?

- Визначте історичну роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в розвитку науки та національної свідомості українства.

3. Складання порівняльних таблиць:

Реформи системи освіти в Українських землях першої та другої половини XIX ст.

Освіта	Наддніпрянська Україна		Західна Україна	
	I пол. XIX ст.	II пол. XIX ст.	I пол. XIX ст.	II пол. XIX ст.
Початкова				
Середня				
Вища				
Професійна				

Музика і театр першої та другої половини XIX ст.

	I половина XIX ст.	II половина XIX ст.	Нові риси
Музика			
Театр			
Висновок			

Виявіть нові риси та динаміку розвитку музичного і театрального мистецтва.

Особливості релігійного життя у другій половині XIX ст.

Критерій	Наддніпрянщина	Галичина	Буковина і Закарпаття

4. Виконання індивідуальних завдань.

Відомий український історик Наталія Полянська-Василенко, говорячи про стан освіти в Україні у другій половині XIX ст. зазначала: «...Високі школи, розкидані по всій Україні, мали одну спільну рису: всі вони були засновані окупантами і викладовою мовою в них були – російська, німецька, польська». В чому полягала специфіка викладання українською мовою в школах на Західноукраїнських землях порівняно з Наддніпрянщиною?

8. УКРАЇНА В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ (1914–1918 РР.)

Теоретичне заняття

1. Розповідаючи про становище українських земель напередодні Першої світової війни, зверніть увагу на характеристику місця українських земель в системі загальноімперської економіки (природні багатства, матеріальні та людські ресурси тощо). Підкресліть важливість кількості хліба, виробленого Україною, та поясніть, яке це мало значення для стратегічних планів воюючих сторін.

2. Наводячи конкретні цифри щодо кількості мобілізованих людей, доведіть, що Україна мала величезні людські ресурси.

3. На основі документальних матеріалів проаналізуйте місце України у планах воюючих сторін (зокрема, Німеччини та Австро-Угорщини).

4. Вивчаючи перебіг воєнних дій на території України, розкажіть про хід і результати таких подій: битва в Галичині (5 (18) серпня – 8 (21) вересня), наступ російської армії у вересні 1914 р., Карпатська операція березня – квітня 1915 р., Горлицький прорив німецької армії (2 травня – 22 червня 1915 р.), «Брусиловський прорив» росіян (22 травня – 31 липня 1916 р.) та ін. Завершити це питання радимо підбиттям підсумків воєнних дій, аналізом успіхів і невдач армій, людського виміру втрат.

5. Слід пам'ятати, що одним із яскравих явищ Першої світової війни на теренах України стало формування елітної української регулярної військової частини в лавах австрійської армії – полку Українських січових стрільців (УСС). Тому необхідно розглянути процес формування УСС, визначити умови, на яких відбувалося його створення, та назвати, які соціальні групи були представлені у його складі. Важливо звернути увагу на опис бойових дій, які вели бійці легіону Українських січових стрільців.

6. З'ясуйте особливості російської колоніальної політики на західноукраїнських землях у роки Першої світової війни в період окупації Галичини, Буковини та Закарпаття, проаналізуйте її складові. Варто звернути

увагу і на соціально-політичне становище інших регіонів України, назвати загальні зміни, що мали місце у роки війни стосовно українства (закриття україномовних навчальних закладів, репресивна політика щодо греко-католицького священства, депортації населення та ін.).

7. Характеризуючи український національний рух у роки Першої світової війни, підкресліть трагізм українського народу, що опинився розколотим навпіл у центрі воєнного протистояння двох імперій. Проаналізуйте національну політику Російської імперії, яка проголосила гасло звільнення слов'янських народів. Висвітліть діяльність усіх політичних таборів, як тих, хто займав проросійську позицію, так і прихильників Австро-Угорщини. Зверніть увагу на роботу ТУП і діяльність його лідерів (Д. Дорошенко, С. Петлюра, А. Вязлов, А. Ніковський), Головної Української Ради на чолі з К. Левицьким, Союзу визволення України (Д. Донцов, М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський), Загальної Української Ради та ін. Порівняйте вимоги та ідеологічні платформи названих організацій, дайте їм власну оцінку.

Основні поняття: мілітаризація, депортація, репресії, дискримінаційна політика, окупаційний режим.

Дати для запам'ятовування:

- 28 липня 1914 р.** – початок Першої світової війни;
- 5 (18) серпня – 8 (21) вересня 1914 рр.** – битва в Галичині;
- 3 вересня 1914 р.** – вступ російських військ до Львова;
- 1 серпня 1914 р.** – створення Головної Української Ради;
- 4 серпня 1914 р.** – створення «Союзу визволення України»;
- 7 вересня 1914 р.** – створення легіону Українських січових стрільців;
- 27 вересня 1914 р.** – єврейський погром у Львові;
- 22 березня 1915 р.** – захоплення російськими військами Перемишля;
- 29 квітня – 2 травня 1915 р.** – бій на горі Маківка;
- 2 травня – 22 червня 1915 р.** – Горлицький прорив німецьких військ;
- 5 травня 1915 р.** – створення Загальної Української Ради;
- 22 травня – 31 липня 1916 р.** – Брусилівський прорив;
- вересень 1916 р.** – розгром УСС під Бережанами.

Практична робота

1. Робота з картою.

Покажіть на карті:

- ✓ лінію кордону, що пролягала між Російською та Австро-Угорською імперіями напередодні Першої світової війни;
- ✓ лінію фронту на східному театрі бойових дій на початок 1915 р.;

- ✓ основні напрямки ударів австрійської армії під час Горлицької контрнаступальної операції;
- ✓ лінію фронту після закінчення активної фази «Брусиловського прориву».

2. Виконання тренувальних завдань.

1) Визначте зміст поняття:

Анексія – це:

А протиправне насильницьке приєднання (захоплення) однією державою території іншої держави

Б застосування однією державою збройної сили проти суверенітету, територіальної цілісності іншої держави.

2) Визначте зміст поняття асиміляція:

А засіб досягнення етнічної однорідності

Б процес розчинення раніше самостійного народу (етносу) в середовищі іншого

В повне або часткове знищення певних груп населення за расовими, етнічними, релігійними мотивами.

3) Мілітаризм – це політика нарощування озброєнь і зміцнення військової могутності держави для здійснення загарбницької чи оборонної війни.

Так чи Ні?

4) Брусиловський прорив відбувся:

А навесні 1916 р.

Б влітку 1916 р.

В восени 1916 р.

Г узимку 1916 р.

5) Статті з гаслами «Геть війну», «Хай живе автономія України», що вийшли у Катеринославі, належать:

А С. Петлюрі

Б М. Грушевському

В В. Винниченку

Г Л. Троцькому

6) Священний Синод в окупованій російськими військами Галичині розгорнув діяльність, суть якої полягала у:

А боротьбі з православною церквою та насаджуванні католицизму

Б переслідуванні греко-католиків та насажденні православ'я

В боротьбі з віровідступниками й атеїстами

Г переслідуванні греко-католиків та пропаганді католицизму

7) «Маніфест Головної української ради» було проголошено:

А 1913 р.

Б 1914 р.

В 1915 р.

Г 1916 р.

8) Головою Головної української ради у серпні 1914 року був:

А К. Левицький

Б Д. Донцов

В А. Жук

Г Є. Петрушевич

9) Встановіть відповідність:

1) анексія	А застосування однією державою збройної сили проти суверенітету, територіальної цілісності іншої держави
2) інтервенція	Б тимчасове зайняття збройними силами інтервентів території противника
3) агресія	В насильницький замах однією або кількох держав на суверенні права іншої держави
4) окупація	Г протиправне насильницьке приєднання (захоплення) однією державою території іншої держави

3. Робота з джерелами.

Із програмових засад «Союзу визволення України» (1914 р.)

«...У Союзі репрезентовані всі ті політичні напрями, що стоять на становимих державної самостійности українського народу, а реалізацію своїх національно-політичних і економічних стремлінь в даний момент зв'язують з розбиттям Росії у війні.

Національно-політичною платформою Союзу є державна самостійність України.

Формою правління самостійної української держави має бути конституційна монархія, з демократичним внутрішнім устроєм політичним, однопалатною системою законодавства, горожанськими, язиковими і релігійними свободами для всіх національностей і віроісповідань, з самостійною українською церквою.

На випадок прилучення до Австрії більшої чи меншої українсько-російської території буде Союз обстоювати за створенням з усіх земель, заселеним українським народом в Австрії, осібногo автономного краю».

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. –

Т. 1. – К., 1995. – С. 211.

- Яку з воюючих сторін у Першій світовій війні підтримував СВУ?

- Охарактеризуйте бачення СВУ майбутнього устрою та форми правління України.

З маніфесту Головної української Ради (1914 р.)

«Український народе!

Надходить важна історична хвиля. Важить ся доля держав і народів. Нічого не вдіяли всі зусилля дипломатії, щоб удержати в Європі мир. Буря війни суне на Європу і ніщо її не спинить.

Суне отся буря передовсім на держави, в склад яких входить український нарід. Український нарід належить до тих народів, на якій війна і її наслідки наляжуть найбільше...

Ми не є прихильники війни, ми разом з цілим культурним світом уважаємо мир найціннішим добром людськості. Але бувають в історії держав і народів хвилі, коли війна являється неминуча. І коли не можемо війни відвернути, то мусимо старатися, щоб ті жертви, яких вона від нас вимагає, не пішли марно, щоби кров батьків принесла добро дітям.

...Ідучи війною на австро-угорську монархію, Росія грозить загином також українському національному життю, яке найшло охорону в конституційнім ладі австрійської держави. Побіда Росії мала би принести українському народови австро-угорської монархії те саме ярмо, в яким стогне 30 мільонів українського народу в російській імперії.

І тому наша дорога ясна.

...Побіда австро-угорської монархії буде нашою побідою. І чим більше буде поразення Росії, тим швидше виб'є година визволення України.

...Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України!»

*Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. –
Т. 1. – К., 1995. – С. 212.*

- На перемогу якої держави у Першій світовій війні ставила ГУР?
- На що сподівалися лідери ГУР у ході Першої світової війни?

З листівки-декларації ТУП «Наша позиція»

«...Ми, українські поступовці, стоїмо на основі автономного устрою тих держав, з якими нас поєднує історична доля; державу ми розуміємо, як вільну спілку рівноправних та рівноцінних націй... ми боролись і боротимось за демократичну автономію України, гарантованою такою ж федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу, за добрі способи йому самостійно розвиватися й поступатись економічно, а єдиним шляхом до цього

вважаємо націоналізування всіх форм приватного й громадського життя: школи, суду, церкви, адміністрації і громадських установ, органів самоврядування... Український народ хоче самим собою бути і завзято бореться за самобутнє існування і розвиток».

Решт О. П., Коляда І. А. Україна між світовими війнами (1914–1939):

Події. Люди. Документи : Нариси історії : Навч. посіб. /

О. П. Решт, І. А. Коляда. – К., 2004. – С. 37.

- Яких поглядів дотримувалися представники ТУПу щодо майбутньої України?

- Яким чином ця політична сила намагалася вирішити у майбутньому економічні та соціальні проблеми?

Зі щоденника Євгена Чикаленка:

«Газети до бридоти переповнені хвастливими оповіданнями про всяких фантастичних героїв-козаків, от, наприклад, про козака Кузьму Крючкова, що «одним махом сто душ побивахом». Місцева інтелігенція з захопленням переказувала слова головнокомандувача великого князя Миколи Миколайовича, який начебто почувши, що Вільгельм збирається вже обідати у Парижі, самовпевнено сказав, що він пообідає у Варшаві, а Берліні піде до виходу і т.д. А тим часом по селах потихеньку розказували, що самі солдати цілими ротами здаються у полон».

Чикаленко Є. Щоденник : у 2 Т. – Т. 1. 1907–1917 /

Є. Чикаленко. – К. : Темпора, 2004. – С. 332.

- Визначте, яку позицію займала преса у ставленні до участі Росії у війні на її початку.

- Чому, на вашу думку, перші розпорядження місцевих військово-цензурних органів спрямовувались на недопущення будь-якої інформації про війну?

Приказ Главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта 24 июля 1914 г.

«Подчиненные мне местности театра военных действий разделяются на районы:

Район III армии:

Волынской губернии уезды: Луцкий без 3 и 4 станов, Ровенский без 4-го стана, Дубенский, Кременецкий, Острожский, Изяславский, Новогород-

Волынский, Житомирский, Староконстантиновского уезда волости:
Кульчитская, Новаковская, Ремневская, Корчеватая, Феофильская;
Подольской губернии Литинского уезда 3 и 4 стани.

Район VIII армии:

Волынской губернии Староконстантиновский уезд без волостей:
Кульчитской, Новаковской, Ремневской, Корчеватой, Феофильской;

Подольской губернии уезды: Проскуровский, Летичевский, Литинский без
3 и 4 станов, Винницкого уезда 1 стан (район Жмеренки), Каменец-Подольский,
Новоушинский, Могилёвский, Япольский;

Бессарабской губернии Хотынский уезд.

Тыловой район:

Волынской губернии уезды: Овруцкий, Ровенский без 1, 2, 3 станов,
Луцкого уезда 3 и 4 станы;

Киевская губерния:

Подольской губернии уезды: Винницкий без 1 стана (район Жмеренки),
Брацлавский, Гайсынский, Ольгопольский;

Черниговской губернии уезды: Городнянский, Сосницкий, Кролевецкий,
Глуховский, Козелецкий, Борзенский, Нежинский, Конотопский,
Черниговский;

Полтавской губернии уезды: Золотоношский, Пырятынский, Прилуцкий,
Переяславский.

Все перечисленные местности и местная гражданская власть на основании ст. 14 Высочайше утвержденного 16 июля 1914 г. Высочайше утвержденного Положения о полевом управлении войск в военное время, через Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора и местных губернаторов подчинялись Главному начальнику Киевского военного округа, а через сего последнего Главному начальнику снабжения армий Юго-Западного фронта. В пределах войсковых районов все местные гражданские власти обязаны немедленно и беспрекословно выполнять распоряжения: командующих армиями, командующих корпусов и начальников дивизии.

Подписал: Главнокомандующий армиями генерал-адъютант Иванов

ЦДІАК. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 485. – Арк. 4.

**Приказ Главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта № 26
(31 июля 1914 г.)**

На всей территории действия армий фронта и той части тыла армий, которая объявлена на военном положении, ввести военную цензуру в полном объёме (ст. 6. «Временного положения о военной цензуре»)

<...>

Подписал Главнокомандующий армиями генерал-адъютант Иванов

ЦДІАК. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 485. – Арк. 6.

• Перелічіть території українських губерній, на яких вводилась військова цензура в повному об'ємі.

• Про що свідчить така велика територія прифронтової і тилової зони?

• Якими мотивами, на вашу думку, керувалось військове керівництво, визначаючи тилловий район?

До Збруї!

(присвячено УССівцям)

До збруї! До збруї, стрільці!
Зірвіться, ламайте кайдани!
З'єднаються з нами покійні
брати,
І згояться народні рани...

До збруї! До збруї, стрільці!
Товаришів рідних згадайте,
Що мріють про волю в холодній
землі,
Всі сили до бою з'єднайте!

До збруї! До збруї, стрільці!
Велика Україна повстане
І в купелі крові воскреснуть
мерці,
І радість до краю загляне.

До збруї! До збруї, стрільці!
І рідну країну спасайте!
Повстаньте як вірні козацькі
сини,
Героями в хату вертайте!

(Василь Вишиваний. «До збруї!»).

<http://www.parafia.org.ua/biblioteka/istoriya-mova/ukrajinskyj-patriot-iz-dynastiji-habsburhiv/zbirka-poezij-vasylya-vyshyvanoho-vilhelma-habsburhamynayut-dni>

• Ознайомтесь із текстом поезії Василя Вишиваного і визначте історичне значення Українських січових стрільців.

4. Обговорення питань. Робота у малих групах.

Група 1

- Чому можна говорити, що Перша світова війна була певною мірою і результатом ворожості офіційної Росії до українського національного руху в Галичині? Відповідь обґрунтуйте.
- Доберіть аргументи, які б доводили справедливість такого твердження:

«...Кожна з воюючих сторін намагалася апелювати до «пригноблених народів» суперника, аби підірвати його внутрішню міць. Звертаючись через голову свого супротивника до пригноблених ним народів, кожна з воюючих сторін таким чином «інтернаціоналізувала» національне питання...» (Грицак Я. *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст.* / Я. Грицак. – К. : Генеза, 1996).

Група 2

- На які три групи можна умовно поділити передову громадськість Західної України напередодні Першої світової війни? Які політичні партії та діячі їх представляли?
- Чому, на вашу думку, російська адміністрація провадила саме дискримінаційну політику на окупованих західноукраїнських територіях?
- Група 3
- Якими мотивами керувались представники Головної Української Ради у своєму ставленні до Першої світової війни?
- Чим була викликана полярність представників різних політичних партій та організацій у ставленні до ворогуючих сторін?

9. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ (1917–1921 РР.)

9.1. ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ. РЕВОЛЮЦІЯ НА ПІДЬОМІ

Теоретичне заняття

1. Розгляд цього питання потребує характеристики економічного та соціально-політичного становища України. Приділіть увагу аналізу наслідків Першої світової війни: підриг промислового виробництва, зменшення посівної площі, людські витрати та ін. Поясніть причини наростання соціального невдоволення й опишіть конкретні приклади страйків робітників, селянських повстань.

2. Продовжте розповідь висвітленням діяльності політичних партій, аналізом їхніх вимог. Визначте, які соціальні верстви надавали підтримку найпопулярнішим партіям. З'ясуйте місце селянства та робітників у їхніх програмах.

3. Висвітлення початку Української революції радимо розпочати з опису подій першого дня після повалення самодержавства і перейти до розгляду процесу утворення та діяльності таких організацій, як «Виконавчий комітет ради об'єднаних громадських організацій» та Ради робітничих, солдатських і

селянських депутатів. Далі слід перейти до висвітлення подій 17 березня 1917 р., коли було утворено Українську Центральну Раду. Охарактеризуйте її первинний склад і визначте головний напрям діяльності.

4. Особливу увагу зверніть на проведення Українського Національного з'їзду-конгресу. Поясніть значення його роботи й розкажіть, які питання на ньому вирішували.

5. Висвітлювати діяльність Української Центральної Ради у березні – вересні 1917 р. радимо за таким планом:

- організація української національної армії, поява «Вільного козацтва»;
- Перший універсал Центральної Ради;
- створення Генерального секретаріату;
- проголошення Другого універсалу;
- відносини з Тимчасовим урядом Росії.

6. Розкриваючи це питання, порівняйте положення Першого і Другого універсалів, надайте власну оцінку державотворчій діяльності УЦР, визначте її прорахунки.

7. Поза вашою увагою не мають залишитись аналіз причин збройного виступу самостійників у липні 1917 р., опис перебігу подій та визначення наслідків. Необхідно також висвітлити проведення з'їзду поневолених народів у Росії, що відбувся у Києві (вересень 1917 р.), та розповісти про його рішення.

Основні поняття: інфляція, міграція, пролетаризація, люмпенізація, страйк, політична партія, революція, конгрес, українізація, універсал.

Дати для запам'ятовування:

27 лютого (12 березня) 1917 р. – початок Лютневої революції в Росії;

4 (17) березня 1917 р. – утворення Української Центральної Ради;

9 (22) березня 1917 р. – відозва УЦР «До українського народу»;

6–8 (19–21) квітня 1917 р. – проведення Всеукраїнського Національного Конгресу;

5–8 (18–21) травня 1917 р. – Перший Всеукраїнський військовий з'їзд;

5–10 (18–23) червня 1917 р. – II Всеукраїнський військовий з'їзд;

10 (23) червня 1917 р. – I Універсал УЦР;

15 (29) червня 1917 р. – створення Генерального секретаріату;

3 (16) липня 1917 р. – II Універсал УЦР;

8–15 (21–28) вересня 1917 р. – З'їзд поневолених народів у Києві.

Практична робота

1. Складання порівняльної таблиці на основі аналізу першоджерел.

Українська партія соціалістів-революціонерів:

«УПСР у своїй боротьбі... вважає себе складовою частиною армії міжнародного революційного соціалізму... ставить своїм завданням перебудову сучасного капіталістичного на лад соціалістичний, основою якого є: визволення з-під влади буржуазних класів, скасування приватної власності... знищення всякого економічного визиску, політичного, національного та релігійного гніту; організація загальної праці на спільну користь... розв'язання національного питання можливе тільки тоді, коли буде знищений соціальний гніт... партія визнає необхідним боротись за право нації на самовизначення... найширшу політичну волю, якою є повна суверенність нації... Що ж до України... буде боротись за те, щоб Україна приступала до федерації з іншими народами як демократична республіка в своїх етнографічних межах, незалежно від сучасної державної приналежності українських земель... домагається республікансько-демократичної форми правління без президента...»

(Із «Програми Української партії соціалістів-революціонерів»).

*Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. –
Т. 1. – К., 1995. – С. 212.*

Українська соціал-демократична робітничка партія:

«...тільки перетворення приватної власності... на соціалістичну може довести до найвищого добробуту і цілковитого гармонічного розвитку...»

«...визволення всієї людськості може бути ділом тільки робітничого класу, бо всі інші класи стоять на ґрунті приватної власності і мають спільну мету зберегти основи капіталістичного громадянства...»

«...партія стоїть за знищення класового панування і самих класів... за рівні права всіх без різниці статі і походження...»

«...партія вимагає: демократичної республіки; автономії України з окремою державною інституцією, якому належить право законодавства у внутрішніх справах населення тільки на території України; ...загального виборчого права...»

(Із «Програми Української соціал-демократичної робітничої партії»).

*Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. –
Т. 1. – К., 1995. – С. 212.*

Українська партія соціалістів-федералістів:

«...Партія соціалістів-федералістів, як українська партія, на прапорі своєму поставило розкріпачення людини на Україні... УПСФ – партія соціалістична,

бо в основу свого світогляду і своєї практичної роботи кладе інтереси трудящих, обороняє їх... поруч ідеалу соціалістичного в соціальній сфері кладемо ідеал федералізму в сфері політичній... Провідною зорею світить нам федералізм всесвітній, який один може остаточно помирити людськість, вивести чвари, ворожнечу, війни, наблизить і самий лад соціалістичний... партія обстоює, що реформована держава повинна стати федерацією рівноправних автономних національно-територіальних одиниць... такої автономії партія вимагає для свого українського народу... партія йтиме до якнайтіснішого єднання всіх частин української землі і злучення їх до одної цілості... партія бореться проти всякої експлуатації... новий лад повинен забезпечувати загальновідомі людські права...»

(Із «Програми Української партії соціалістів-федералістів»).

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – Т. 1. – К., 1995. – С. 212.

Українська партія соціалістів-самостійників:

«...УПСС визнає соціалістичний ідеал, як єдиний, що може задовольнити український і інші народи... фабрики і заводи на землі, оселеній українським народом, мусять належати українцям-робітникам, а земля – українцям-хліборобам... Непоборна спільна сила наново освіченого працюючого люду українського забере до своїх рук політичну владу на Україні, знищить визиск, насилля, панування, нерівність і утворить непідлежну Україну – Республіку вільних людей, вільної праці...»

(Із «Програми Української партії соціалістів-самостійників»).

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – Т. 1. – К., 1995. – С. 213.

Українська хліборобсько-демократична партія:

«Ви – соціалісти і націоналісти – творити Україну хочете... відділити «чужі» верхи від «українських» низів і нищити верхи низами... під гаслом соціальним: «бий панів, бо вони буржуї», а Ви – націоналісти під гаслом племінно-національним: «бий панів, бо вони не Українці»... І тому то одні і другі Ви засуджені на загибель... не бачити Вам незалежної соціалістичної чи націоналістичної України...».

(В. Липинський «Листи до братів-хліборобів»).

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – Т. 1. – К., 1995. – С. 214.

Напря́м	Партія	Лідери	Політична мета
Лі́ві центристи	Украї́нська партія соціалістів-революціонерів	П. Христюк, М. Шаповал, М. Ковалевський, М. Грушевський	
	Украї́нська соціал-демократична робітнича партія	В. Винниченко, І. Мазепа, С. Петлюра, М. Порш, Б. Мартос, М. Ткаченко	
	Украї́нська партія соціалістів-федералістів	С. Єфремов, А. Ніковський, Д. Дорошенко, О. Лотоцький, О. Шульгін, С. Шелухін	
Лі́ві радикали	Украї́нська народна партія	брати О. та А. Макаренки, І. Липа, О. Андрієвський, І. Луценко	
	Украї́нська партія самостійників-соціалістів	М. Міхновський, І. Луценко, О. Степаненко,	
Пра́ві	Украї́нська хліборобсько-демократична партія	В. Липинський, брати С. і В. Шемети, П. Скоропадський	

2. Бесе́да за запитаннями.

- Які факти свідчили про наростання економічної кризи в Україні на початку 1917 р.?
- Визначте головні негативні наслідки Першої світової війни в українських землях.
- Назвіть події, що свідчили про наростання соціально-політичної кризи в Україні.

- З'ясуйте причини Української національно-демократичної революції.
- Охарактеризуйте економічну програму найчисельніших і найвпливовіших українських політичних партій.
- Інтереси яких соціальних верств українського суспільства вони, перш за все, виражали?
- Назвіть програмні цілі щодо політичного майбутнього України цих партій.
- Які соціальні зміни передбачали здійснити в українському суспільстві політичні партії на початку 1917 р.?
- Назвіть партії, окрім українських, які діяли в Україні. Який вплив вони мали на населення України? З чим це було пов'язано?
- Коли було засновано Українську Центральну Раду? Які політичні сили увійшли до її складу? Хто очолив УЦР?
- Яке історичне значення мало утворення Української Центральної Ради?
- Охарактеризуйте основні рішення Всеукраїнського Національного конгресу. У чому полягало їх історичне значення?
- У чому полягало історичне значення проведення Першого Всеукраїнського Військового з'їзду?
- Визначте причини початку процесу українізації армії. З'ясуйте етапи його розгортання.
- Назвіть перші українські військові частини.
- Хто із українських політичних діячів відіграв головну роль у створенні українських військових частин?
- Чому, на вашу думку, Тимчасовий уряд Росії негативно поставився до формування українізованих військових частин, дозволивши при цьому утворення польських?
- Визначте результати переговорів між Центральною Радою і Тимчасовим урядом травня – червня 1917 р.

3. Робота з джерелами.

Перший Універсал Центральної Ради (10 червня 1917 р.)

До українського народу, на Україні й поза Україною живущого. Народе український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей української землі.

Найкращі сини твої, виборні люде від сел, від фабрик, від солдатських казарм, од усіх громад і товариств українських, вибрали нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам стояти й боротися за ті права і вольності.

Твої, народе, виборні люде заявили свою волю так. Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською,

хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням – *Всенародні збори (Сойм)*. Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші *Українські збори*.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій російській державі, повинні видаватися у Всеросійським парламенті.

Ніхто, краще нас, не може знати, чого нам треба і які закони для нас кращі.

Ніхто, краще наших селян, не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде відібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійському Учредительному зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським зборам (Соймові).

Так сказали виборні люде з усієї землі української.

Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права і творити новий лад вільної автономної України.

І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя і приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне Російське правительство простягне нам руку в усій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, можемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове Російське правительство відкинуло всі наші вимоги, відіпхнуло простягнену руку українського народу.

Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому правительству наші вимоги. А найголовніші вимоги ті були такі:

щоб Російське правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на автономію;

щоб Центральне Російське правительство по всіх справах, що стосуються України, мало при собі нашого комісара по українських справах;

щоб місцева власть на Вкраїні була об'єднана одним представником від Центрального російського правительства, себто, вибраним нами комісаром на Вкраїні;

щоб певна частина грошей, які збираються у Центральну казну з нашого народу, була віддана нам, представникам цього народу, на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне Російське правительство одкинуло.

Воно не схотіло сказати, чи признає за нашим народом право на автономію, на право самому порядкувати своїм життям. Воно ухилилось від відповіді, відіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного зібрання.

Центральне Російське правительство не схотіло мати при собі нашого комісара, не схотіло разом з нами творити новий лад.

Так само не схотіло прислати комісара на Україну, щоб ми могли разом з ним вести наш край до ладу й порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, відмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, народе український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове Російське правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Це наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города однині знає, що настав час великої роботи.

Від цього часу кожне село, кожна волость, кожна управа, городська чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою.

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась в руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку дужу організацію до освідомлення народу, і тоді перевибрати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміж з іншими національностями, приписуем нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю і в цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України. І коли ми зробимо цю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів землі української і виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготовимо, Всеросійське Учредительне зібрання має затвердити своїм законом.

Народе український! Перед твоїм вибраним органом – Українською Центральною Радою, стоїть велика і висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народної праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроші). До цього часу український народ всі кошти свої віддавав у Всеросійську Центральну казну, а сам не мав та не має й тепер від неї того, що повинен би мати за це.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, всім українським громадським управам і установам з 1-го числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, негайно, регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.

Народе український! В твоїх руках доля твоя. В цей трудний час всесвітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю і державним розумом, що ти, народ, народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

Ухвалено: Київ, року 1917, місяця червня (іюня), числа 10.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – К., 1996. – С. 101–105.

- Визначте політичний статус України згідно з I Універсалом.
- Який орган згідно з Універсалом мав вирішити у майбутньому політичний статус та лад в Україні?
- Як вирішувалося земельне питання у I Універсалі?
- Як себе позиціонувала Центральна Рада?
- Що говорилося у тексті Універсалу щодо національних меншин, що населяли Україну?
- Яким чином ЦР планувала отримати гроші на розбудову автономії України?

Другий Універсал Центральної Ради (3 липня 1917 р.)

Громадяни землі Української!

Представники Временного правительства повідомили нас про ті певні заходи, яких Временне правительство має вжити в справі управління на Україні до Учредительного зібрання. Временне правительство, стоячи на сторожі завойованої революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право на самоозначення і відносячи остаточне встановлення форми його до Учредительного зібрання, простягає руку представникам української

демократії – Центральній Раді і закликає в згоді з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти Україну од Росії, щоб вкупі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил її, з задоволенням приймаємо заклик правительства до єднання і оповіщаємо всіх громадян України:

Українська Центральна Рада, яка обрана українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій, і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю.

Поповнена Центральна Рада виділить наново з свого складу окремий відповідальний перед нею орган – Генеральний секретаріат, що буде представлений на затвердження Временного правительства як носитель найвищої крайової влади Временного правительства на Україні.

В цім органі будуть об'єднані всі права і засоби, щоб він, як представник демократії всієї України і разом з тим як найвищий крайовий орган управління, мав змогу виконувати складну роботу організації та впорядкування життя всього краю в згоді з усією революційною Росією.

В згоді з іншими національностями України і, працюючи в справах державного управління як орган Временного правительства, Генеральний секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією.

Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада в згоді з національними меншостями України підготовлятиме проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного зібрання.

Вважаючи, що утворення крайового органу Временного правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреб місцевої людності в можливих до Учредительного зібрання межах і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономної України до Всеросійського Учредительного зібрання.

Що торкається комплектування українських військових частин, то для цього Центральна Рада матиме своїх представників при кабінеті військового міністра, при Генеральному штабі і при Верховному головнокомандуючому, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно українцями, поскільки таке комплектування, по определению військового

міністра, буде являться, з технічного боку, можливим без порушення боєспособності армії.

Оповідючи про це громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка передала нам свою волю, разом з революційною демократією всієї Росії та її революційним правительством прикладе всі свої сили, щоб довести всю державу, і зокрема Україну, до повного торжества революції.

Голова Української Центральної Ради *М. Грушевський*

Генеральний секретаріат Української Центральної Ради: Голова Генерального секретаріату *В. Винниченко*

Генеральні секретарі: *Х. А. Барановський, М. Стасюк, О. Шульгін, В. Садовський, Б. Мартос, Ів. Стешенко*

Генеральний писар *П. Христюк*

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – К., 1996. – С. 164–168.

• Визначте політичний статус ЦР та Генерального секретаріату згідно з II Універсалом.

• Що змінювалося у формуванні та підпорядкуванні цих органів?

• Які заходи передбачав II Універсал щодо комплектування українських військових частин?

• Висловіть власну думку щодо ролі II Універсалу в розвитку української революції.

• Назвіть зміни, що сталися у принципах державного будівництва України, які закладалися у Першому і Другому Універсалах Центральної Ради.

«Статут вищого управління України», представлений Центральною Радою на затвердження Тимчасовому уряду 29 липня 1917 р.

На підставі згоди з Тимчасовим правительством дня 16 липня (н. ст.) 1917 р., – орган революційної демократії всіх народів України – Українська Центральна Рада, що має підготувати Україну до остаточного здійснення автономного ладу й довести її до Українських Установчих всенародніх Зборів і російського Установчого Зібрання, – утворює Генеральний Секретаріат, який являється найвищим органом управи на Україні.

Діяльність Генерального Секретаріату зазначається тимчасово такими головними пунктами:

§ 1. Найвищим краєвим органом управи на Україні є Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради, який формується Центральною Радою, відповідає перед нею і затверджується Тимчасовим правительством.

§ 2. Формування Генерального Секретаріату Центральною Радою здійснює через свій Комітет.

§ 3. Центральна Рада затверджує Генеральний Секретаріат у цілості, висловлюючи йому довіря.

§ 4. В склад Генерального Секретаріату входить 14 Генеральних секретарів, а саме секретарі: в справах внутрішніх, фінансових, військових, харчових, земельних, юстиції, освіти, національних, торгу, промисловости, почти й телеграфу, праці, доріг, Генеральний контрольор і генеральний писар.

Примітка. При секретареві в національних справах назначається три товариші секретаря – від великоросів, євреїв і поляків. Товариші секретаря по ділам своєї нації мають право реферату, її рішачого голосу в сих справах у Генеральнім Секретаріаті. Товариші секретаря в національних справах затверджуються Комітетом Ради.

§ 5. Свою власть Генеральний Секретаріат здійснює через усі урядові органи на Україні.

§ 6. Всі урядові органи на Україні підлягають власти Генерального Секретаріату.

Примітка. Генеральний Секретаріат установляє, які органи, в яких межах і в яких випадках мають зноситися безпосередньо з Тимчасовим правительством.

§ 7. Всі урядові посади на Україні, коли вони не виборні, заміщаються Генеральним Секретаріатом або підвладними йому органами.

§ 8. При Тимчасовім правительстві має бути статс-секретар для справ України, якого призначає Тимчасове правительство по згоді з Центральною Радою.

§ 9. Статс-секретар має пильнувати інтересів України в усій роботі Тимчасового правительства й в разі потреби пересилати законопроекти через Генеральний Секретаріат на розгляд Центральної Ради.

§ 10. Генеральний Секретаріат передає на санкцію Тимчасового правительства ті законопроекти, які розглянула й ухвалила Центральна Рада.

§ 11. Генеральний Секретаріат передає на затвердження Тимчасового правительства тимчасові фінансові обрахунки видатків на потреби України, які розглянула й ухвалила Центральна Рада.

§ 12. Тими коштами, які надходять на рахунок Центральної Ради, розпоряджується Генеральний Секретаріат по бюджету, ухваленому Центральною Радою.

§ 13. Генеральний Секретаріат ті справи, які він вважає найважнішими, передає на розгляд Центральної Ради.

§ 14. Діяльність Генерального Секретаріату, відповідального перед Центральною Радою, контролюється нею шляхом запитань по всім справам.

Примітка. Порядок запитань має бути зазначений окремим наказом.

§ 15. В перервах поміж сесіями Центральної Ради Генеральний Секретаріат відповідає перед Комітетом Центральної Ради, який виконує всі її функції, окрім зазначеної в § 3-ім.

§ 16. Коли Генеральний Секретаріат не згоджується з постановою Комітету в якій-небудь справі, остання переноситься на розгляд Центральної Ради, яка скликається негайно.

§ 17. Коли Центральна Рада висловлює недовіря Генеральному Секретаріатові, він подається у відставку.

§ 18. Всі акти Центральної Ради й Комітету контрасігнуються Генеральним Секретаріатом.

§ 19. Всі закони Тимчасового правительства мають силу на Україні від дня проголошення їх у Краєвім Урядовім Вістнику на українській мові.

Примітка. В надзвичайних випадках Генеральний Секретаріат проголошує їх иншим способом.

§ 20. Всі закони, адміністративні приписи й постанови, українською мовою, публікуються також і на мовах: російській, єврейській і польській.

§ 21. У справах внутрішнього розпорядку роботи Генеральний Секретаріат виробляє свій наказ.

Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.). Навчальний посібник для 10 кл. серед. шк. – К., 1998. – С. 34–35.

• Сформулюйте завдання Центральної Ради, що визначалося цим документом.

• Який орган влади визначався найвищим виконавчим органом в Україні?

• Як цей орган формувався, які були його функції, кому він підпорядковувався?

• Якою була процедура затвердження ухвалених ЦР законопроектів та проекту бюджету?

Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду в Україні (17 (4) серпня 1917 р.)

1. На час до вирішення справи про місцеве врядування Установчими Зборами у справах місцевого врядування Україною вищим органом тимчасового уряду є Генеральний Секретаріат, которого призначає Тимчасовий уряд по пропозиціям Центральної Ради.

2. Уповноваження Генерального Секретаріату поширюється на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську, з виключенням Мглинського, Суражського, Стародубського і Новозибківського повітів. Вони можуть бути поширені і на інші губернії чи частини їх в тім разі, як утворені в

цих губерніях на основі постанови тимчасового уряду земські інституції висловляться за бажаність такого поширення.

3. Генеральний Секретаріат складається з генеральних секретарів по відомствам: а) внутрішніх справ; б) фінансів; в) хліборобства; г) освіти; д) торгу і промисловості; е) праці, а також секретаря по національних справах і генерального писаря. Крім цього, при Генеральному Секретаріаті є для контролю його справ генеральний контрольор, що бере участь у засіданнях Генерального Секретаріату з правом рішучого голосу. З числа секретарів не менше чотирьох повинні бути заміщені з осіб, які не належать до української національності. При Секретаріаті у національних справах встановлюються три посади товаришів секретаря з тим, щоб всі чотири найбільш численні національності України мали кожна свого представника в особі секретаря або одного з його товаришів.

4. Генеральний Секретаріат розглядає, розробляє й подає на затвердження тимчасового уряду проекти, що торкаються життя краю і його врядування. Проекти ці можуть бути перед поданням їх тимчасовому уряду внесені на обговорення Центральної Ради.

5. Уповноваження тимчасового уряду у справах місцевого управління, що входять у компетенцію поименованих у статті 3 відомств, здійснюються через генеральних секретарів. Докладніше визначення цих справ буде подане в особливому додаткові.

6. З усіх справ, зазначених у попередній статті, місцева влада краю звертається до Генерального Секретаріату, який після зносин з Тимчасовим урядом передає його розпорядження і накази місцевій владі.

7. Генеральний Секретаріат подає список кандидатів на урядові посади, обов'язки яких торкаються пунктів, зазначених в статті 5 справ.

8. Стосунки вищих державних установ і окремих громадських відомств з секретаріатом і окремими секретарями по належності, а також останніх з вищими державними установами і відомствами робляться через особливого комисара України в Петрограді. Так само і законодатні пропозиції і проекти, які торкаються місцевих справ України, як також і заходи загальнодержавного значення, які виникли в окремих відомствах або обговорені міжвідомственими і відомственими комісіями і вимагаючи через особливе відношення до України участі представника управління в зазначених комісіях.

9. В негайних і настирних випадках вищі державні установи і відомства сповіщають про свої накази місцеву владу безпосередньо, сповіщаючи одночасно про ці накази секретаріат.

Нова Рада. – 1917. – 6 серп.

Хрестоматія з новітньої історії України. Навчальний посібник для 10 кл. серед. шк. / Упорядники : С. В. Кульчицький, О. І. Ганжа. – К., 1998. – С. 15–16.

- Як змінювався статус Генерального секретаріату згідно з Тимчасовою інструкцією?
- Назвіть територію, на яку поширювалася влада Генерального секретаріату.
- Якою відтепер здійснювалася процедура ухвалення рішень та розпоряджень, що стосувалися краю?
- Визначте місце Центральної Ради у збудованій на основі Тимчасової інструкції владній ієрархії.

Із резолюції Центральної Ради щодо інструкції Генеральному Секретаріатові (22 серпня 1917 р.)

I. ...Українська Центральна Рада, признаючи, що інструкція:

- 1) продиктована недовір'ям до змагань усієї демократії України;
- 3) нарушує угоду... Центральної Ради з Тимчасовим правительством з 16 липня;
- 4) не дає можливостей демократії України утворити владу на цій території, заселеній українським народом;

II. ...Центральна Рада вважає необхідним:

- 1) предложити з числа 14 секретарів Ради – 9 генеральних секретарів... на затвердження Тимчасовому правительству;
- 2) поручити Комітетові У.Ц.Р. й Генеральному Секретаріатові виробити статут, що означив би взаємні відносини між... Радою й її... Секретаріатом;
- 3) поручити... Секретаріатові виробити ряд законопроектів у справі планового задоволення потреб трудових мас населення...
- 4) підняти перед Тимчасовим правительством питання про війну й мир, смертну кару й інші репресії;
- 5) ...приступити до приготівної праці по скликанню Українського Установчого Зібрання й Всеросійських Установчих Зборів;
- 6) звернутися до всіх націй України з указанням на всі недостачі тимчасової інструкції й зазивом трудових мас населення всієї України до зорганізованої боротьби за свої інтереси та до об'єднання довкола Української Центральної Ради.

Винниченко В. Відродження нації. – Ч. I. – К., 1991. – С. 338–341.

- Якою була реакція Центральної Ради на Тимчасову інструкцію?
- Які заходи планувала вжити ЦР для відстоювання інтересів України?

**З резолюції Київського комітету РСДРП(б),
прийнятої на зборах робітників київських підприємств 30 серпня 1917 р.
з вимогами рішучих заходів у боротьбі з корніловщиною**

Зухвалому виступу контрреволюції на чолі з Корніловим, який не зупиняється перед відкриттям фронту, хоче знищити революцію і встановити криваву диктатуру, необхідно протипоставити організовану відсіч робітників і солдатів, (які) на заклик революційних організацій готові стати у всеозброєнні на захист революції...

На засіданні Виконавчого комітету Ради робітничих депутатів було ухвалено наполягати в «Особливому комітеті» на негайному арешті колишнього начальника штабу Київського військового округу генерала Обелешева. Обелешев підданий домашньому арешту.

*Хрестоматія з історії Української РСР. – Т. II. –
К., 1961. – С. 46.*

- Назвіть мету корніловського заколоту.
- Яких заходів вживали ліві політичні сили, аби не допустити його реалізації?

9.2. УЦР У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (ЛИСТОПАД 1917 – СІЧЕНЬ 1918 РР.)

Теоретичне заняття

1. Аналіз суспільно-політичної ситуації в Україні восени 1917 р. має ґрунтуватися на характеристиці політичних симпатій населення. Зверніть увагу на процентне співвідношення голосів, отриманих партіями на виборах до Всеросійських Установчих зборів, що відбулися у листопаді 1917 р. Необхідно також розглянути діяльність більшовиків восени 1917 р. та їхню тактику ведення політичної агітації. Відзначте, що в українському суспільстві вони не мали великого впливу, та визначте причини їх популярності серед солдат.

2. Описуючи події жовтневого перевороту 1917 р., розгляньте позицію Центральної Ради, висвітліть основні положення звернення Генерального секретаріату «До всіх громадян». Розглядаючи процес збройної боротьби більшовиків за владу в Україні у цей період, поясніть, чому вони досягли успіху саме у великих містах східних регіонів. Розкрийте їхнє протистояння з Центральною Радою у Києві.

3. Характеристику Третього універсалу Центральної Ради радимо будувати за таким планом:

- проголошення Української Народної Республіки;
- територіальні межі Республіки;
- питання приватної власності;
- робітниче питання;
- соціальні права населення.

4. Назвіть головні державотворчі заходи УЦР, здійснені в цей період (утворення судової системи, системи прокурорського нагляду, створення фінансової системи, соціальне законодавство), і дайте їм власну оцінку. З'ясуйте ставлення населення до Третього універсалу, визначте причини запізненого проголошення УЦР Республіки в Україні.

5. Розглядаючи українсько-російський конфлікт наприкінці 1917 – на початку 1918 рр., зверніть увагу на причини його виникнення та загострення:

- невизнання УЦР Раднаркомом як уряду всієї Росії;
- роззброєння УЦР збільшовизованих військових частин та вислання їх за межі території, що перебувала під її контролем;
- припинення постачання українського зерна в центральні російські губернії;
- прорахунки УЦР у вирішенні соціально-економічних питань та в питанні створення стрункої виконавчої вертикалі влади, що вело до падіння її авторитету серед населення;
- відсутність боєздатних українських Збройних сил, які могли б стати на захист здобутків Української національно-демократичної революції.

6. Розповідаючи про проголошення радянської влади в Україні, необхідно відзначити поступову еволюцію поглядів більшовиків на способи захоплення влади (від легальних методів до збройного наступу). Висвітліть події кінця листопада – початку грудня 1917 р., коли було здійснено декілька спроб захоплення Києва. На основі документа охарактеризуйте основні положення ультиматуму Ради народних комісарів Українській Центральній Раді. Детально розгляньте перебіг подій у період від початку роботи з'їзду рад робітничих, солдатських та селянських депутатів у Києві до проголошення УНР Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Розкажіть про обрання Центрального Виконавчого комітету й утворення Народного секретаріату.

7. Події війни Радянської Росії з УНР слід розглядати за таким планом:

- вторгнення радянських військ в Україну;
- створення Особливого комітету оборони України;
- захоплення Києва більшовиками.

8. Завершити розповідь варто загальною оцінкою діяльності УЦР, визначенням основних прорахунків її внутрішньої та зовнішньої політики, з'ясуванням успіхів більшовиків у справі захоплення влади в Україні.

Основні поняття: ультиматум, інтервенція, контрреволюція, експансія.

Дати для запам'ятовування:

25 жовтня (7 листопада) 1917 р. – більшовицький переворот у Петрограді;

26 жовтня (8 листопада) 1917 р. – створення у Києві Крайового комітету захисту революції в Україні;

7 (20) листопада 1917 р. – проголошення III Універсалу УЦР;

4 (17) грудня 1917 р. – ультиматум Центральній Раді від Ради народних комісарів;

4 (17) грудня 1917 р. – початок роботи Першого Всеукраїнського з'їзду селянських, робітничих і солдатських депутатів;

15 грудня 1917 р. – створення Особливого комітету оборони України;

18 грудня 1917 р. – створення «Крайового революційного комітету для боротьби з контрреволюцією»;

16 (29) січня 1918 р. – початок збройного повстання більшовиків у Києві;

26 січня (5 лютого) 1918 р. – захоплення більшовиками Києва.

Практична робота

1. Виконання тестових завдань.

1) Українську радянську республіку було проголошено на:

А Всеукраїнській селянській конференції, яка відбулася у Харкові (грудень, 1917 р.)

Б Всеукраїнському з'їзді Рад у Харкові 12 грудня 1917 р.

В Всеукраїнському з'їзді Рад у Києві 4 грудня 1917 р.

2) Які політичні сили, що діяли в Україні у 1917 р, мали намір здійснити аграрну реформу:

А українські соціал-демократи

Б Українська селянська спілка

В українські соціалісти-революціонери

Г соціалісти-самостійники

Д автономісти-федералісти?

3) З'їзд народів Росії відбувся у:

А вересні 1917 р.

- Б грудні 1917 р.
- В лютому 1918 р.
- Г листопаді 1918 р.

4) «Крайовий комітет для охорони революції на Україні» утворився:

- А 25 жовтня 1917 р.
- Б 11 листопада 1917 р.
- В 9 січня 1918 р.
- Г 7 листопада 1917 р.

5) Розмежуйте основні положення Другого універсалу УЦР на ті, які закріплювали автономію України (1), й ті, що стали компромісом з Тимчасовим урядом (2).

А Тимчасовий уряд зобов'язувався визнати Генеральний секретаріат найвищим крайовим органом влади;

Б склад Генерального секретаріату затверджувався Тимчасовим урядом;

В УЦР поповнювалась представниками національних меншин;

Г УЦР відмовлялась від самочинного введення автономії і погоджувалась чекати затвердження цього статусу Всеросійськими Установчими зборами;

Д українізацію здійснювати під контролем російського командування.

6) Наслідуючи Українську Центральну Раду, більшовики проголошують Українську Народну Республіку і формують радянський уряд – «Народний секретаріат» під час:

А Всеукраїнської селянської конференції у Харкові (грудень 1917 р.)

Б Всеукраїнського військового з'їзду у квітні 1917 р.

В Всеукраїнського з'їзду Рад у Харкові 12 грудня 1917 р.

Г Всеукраїнського з'їзду Рад у Києві 4 грудня 1917 р.

7) У січні 1918 р. розпочалось:

А повстання самостійників у м. Києві

Б повстання робітників заводу «Арсенал» у м. Києві

В розгортання наступу німецьких військ в Україні

Г встановлення влади Директорії УНР

8) Встановіть відповідність:

А з'їзд народів Росії	1 вересень 1917 р.
Б з'їзд «Вільного козацтва»	2 жовтень 1917 р.

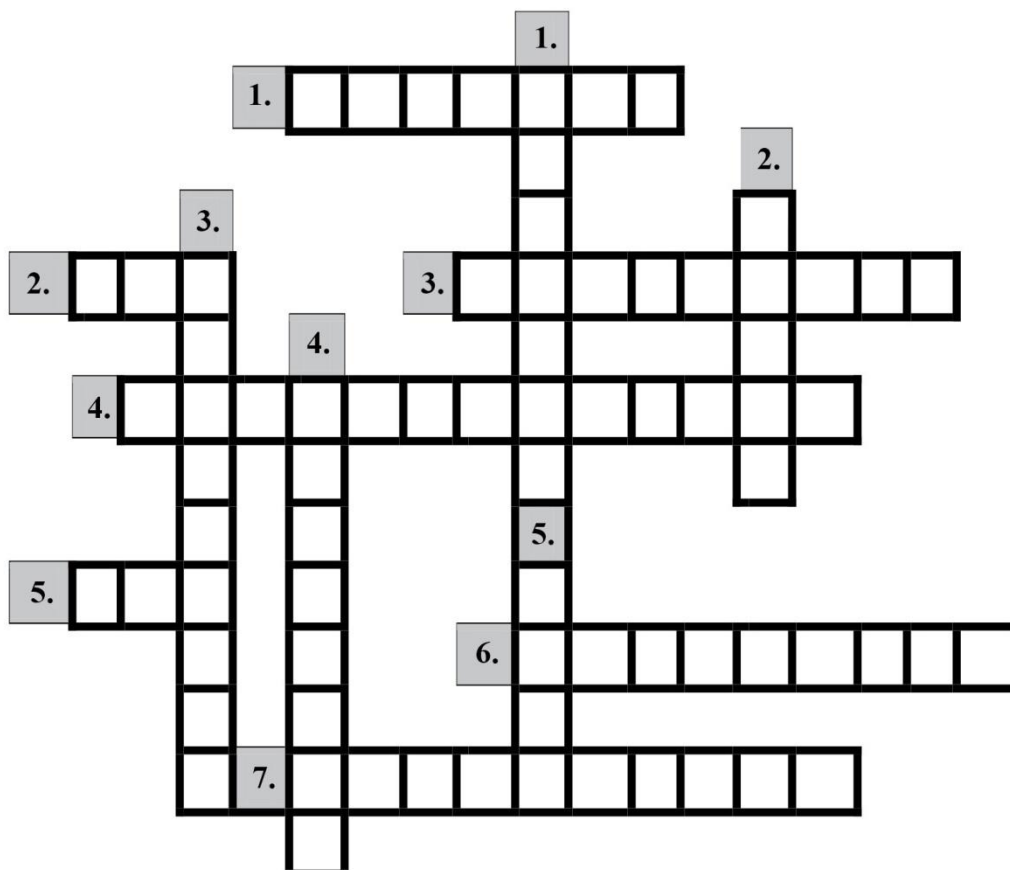
9) Встановіть відповідність:

А 3–4 березня 1917 р.	1 Третій Універсал УЦР. Проголошення УНР
Б 10 червня 1917 р.	2 Четвертий Універсал УЦР. Проголошення незалежності
В 3 липня 1917 р.	3 Другий Універсал УЦР
Г 7 листопада 1917 р.	4 Утворення УЦР
Д 12 грудня 1917 р.	5 Проголошення встановлення радянської влади в Україні
Е 9 січня 1918 р.	6 Перший Універсал УЦР. Проголошення автономії України

10) Встановіть відповідність між датою і подією:

А Третій універсал	1 3–4 березня 1917 р.
Б Четвертий універсал	2 7 листопада 1917 р.
В Утворення УЦР	3 9 січня 1918 р.
Г Проголошення радянської України	4 12 грудня 1917 р.

2. Розгадування історичного кросворду.

По горизонталі:

1. Секретар Генерального Секретаріату з військових справ (**С. Петлюра**).
2. Абревіатура політичної організації, яку було створено 4 серпня 1914 р. у Львові діячами українського національного руху, що переважно емігрували з Російської імперії (**СВУ**).
3. Першим головою Головної Української Ради був... (**К. Левицький**).
4. Політика нарощування виробництва озброєння, перерозподіл національного багатства на користь воєнного споживання, посилення податкового тягаря, інфляція, підвищення цін на товари масового споживання (**мілітаризація**).
5. Політична організація, утворена 7 березня 1917 р. за ініціативи ТУП, яку очолив М. Грушевський і яка пізніше стала революційним парламентом України (абревіатура) (**УЦР**).
6. Назва потужної фортеці Західної України, за яку у лютому – березня 1915 р. точилися бої між російськими та австро-угорськими військами (**Перемишль**).
7. Вставте пропущене слово у назві документа: «Тимчасова... Генеральному секретаріату Української Центральної Ради, затверджена Тимчасовим урядом» (**інструкція**).

По вертикалі:

1. Найвідоміший представник центристської групи українського національного руху в період Першої світової війни, що орієнтувався на власні українські сили і національні інтереси України і не підтримував жодну воюючу сторону у війні (**Л. Юркевич**).
2. 3 вересня 1914 р. увійшло в історію Першої світової війни як дата вступу російських військ до міста Західної України, яке називалося... (**Львів**).
3. Назва актового документа, яку використовувала Українська Центральна Рада для позначення своїх державно-політичних актів, що доводили до загального відома її постанови та розпорядження адміністративно-політичного характеру (**універсал**).
4. Здешевлення грошей, падіння курсу національної валюти, пов'язане з соціально-економічною кризою. Причиною інфляції є скорочення обсягу товарів за наростання випуску паперових грошей; виявляється у зростанні цін, дорожнечі життя (**інфляція**).
5. Назва найбільш масової української політичної партії, серед членів якої були П. Христюк, М. Шаповал, М. Ковалевський, а також певний час М. Грушевський (її абревіатура) (**УПСР**).

3. Робота з картою.

- На цій карті покажіть географічні межі поширення влади більшовиків в Україні наприкінці 1917 – на початку 1918 рр.

4. Розгляд схеми бою під Крутами та бесіда за запитаннями:

- Яких заходів вживала Центральна Рада, щоб захистити УНР від більшовицької експансії?

- Які факти свідчили про героїзм захисників Української державності від більшовицької агресії?

- Які наслідки мало захоплення Києва більшовицькими частинами М. Муравйова?

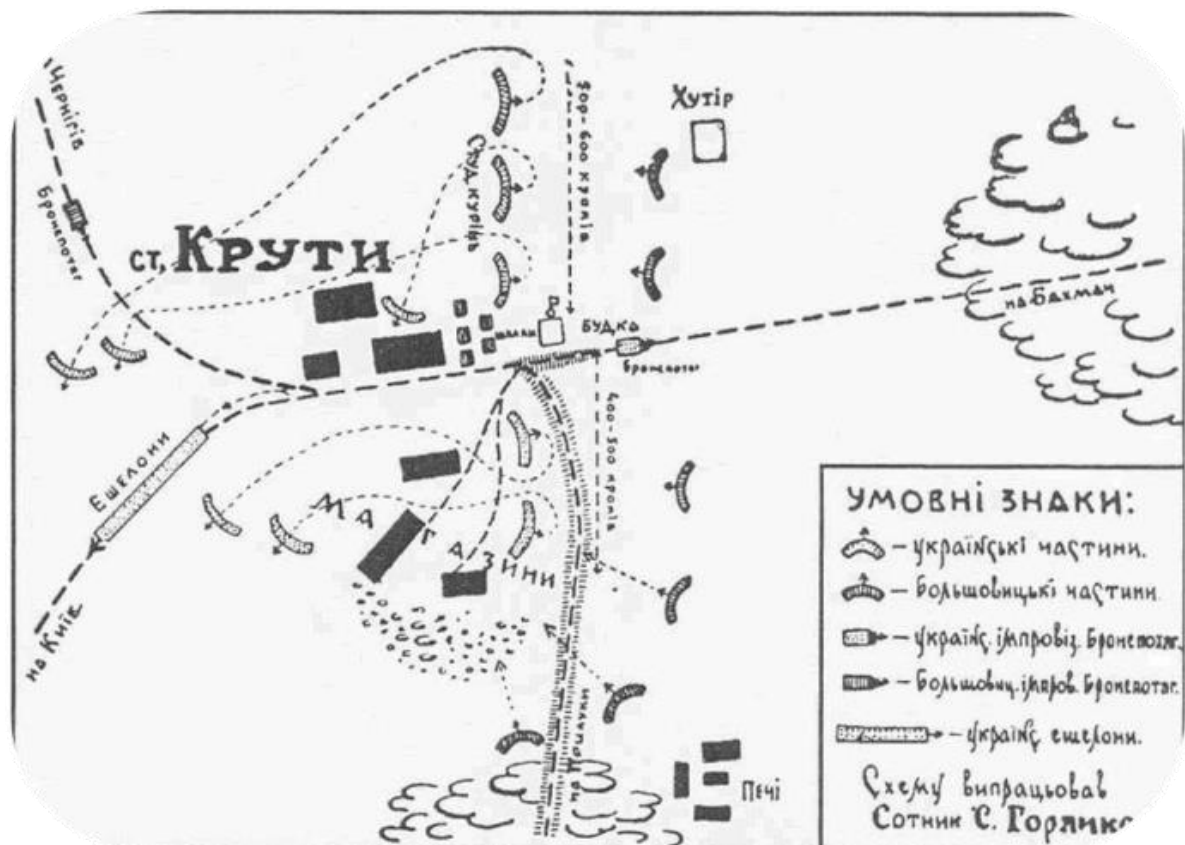

Схема бою під Крутами, зроблена сотником С.Горячко (16 (29) січня 1918 р.)

« українська молодь під ст. Крути стала рішуче до боротьби з північною навалою... І коли вже конечно дошукуватись якоїсь вини, то вона була хіба в тому, що та молодь, як і цілий народ, що її видав, не були підготовлені до взяття на себе завдання» - писав у своєму політичному есе «Крути» український письменник-емігрант Улас Самчук.

5. Робота з джерелами.

Третій Універсал Центральної Ради (7 листопада 1917 р.)

Народе український і всі народи України!

Тяжка і трудна година впала на землю республіки Російської.

На півночі в столицях іде межиусобна і кривава боротьба. Центрального правительства нема і по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власті дужої, єдиної, народної Україна теж може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею во ім'я творення ладу в нашій країні, во ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Українською Народною Республікою.

Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству – Генеральному секретаріатові України.

Маючи силу і власть на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії.

Отож, оповіщаємо:

До території Народної Української Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів.

Всіх же громадян сих земель оповіщаємо:

Віднині на території Української Народної Республіки існуюче право власності на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі, касується. Признаючи, що землі ті є власність всього трудового народу і мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає генеральному секретареві по земельних справах негайно виробити закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих зборів.

Праця робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо:

На території Народної Республіки України з цього дня установлюється по всіх підприємствах вісім годин праці.

Тяжкий і грізний час, який перебуває вся Росія, а з нею і наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання і кращої організації праці. І через те приписуємо Генеральному секретарству праці від цього дня разом з представництвом від робітництва встановити державну контролю над продукцією на Україні, пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах ллється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею і іменем Української Республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир було встановлено якнайшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через центральне правительство примусити спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права народу українського в Росії і поза Росією не було в замиренні порушено. Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами всіх народів Російської республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ясні здобутки революції було затемнено відновленою карою на смерть.

Оповідчаємо:

Однині на землі Республіки Української смертна кара касується.

Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до цього дня як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальності не потягнений, дається повна амністія. Про се негайно буде виданий закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу.

З тою метою приписуємо Генеральному секретарству судових справ зробити всі заходи до упорядкування судівництва і привести до згоди з правними поняттями народу.

Генеральному секретаріату внутрішніх справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення і поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами вищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку і співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібраннів, союзів, страйків, недоторканності особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов в зносинах з усіма установами.

Український народ, сам довгі роки боровшись за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні суцільних, тому оповіщаємо, що народам: великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя та доручаємо нашому Генеральному секретарству національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію.

Справа продовольча є корінь державної сили в цей тяжкий і відповідальний час. Українська Народна Республіка повинна напружити всі свої сили і рятувати як себе, так і фронт, і ті частини Російської Республіки, які потребують нашої допомоги.

Громадяни! Іменем Народної Української Республіки в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби зі всяким безладдям і руїнництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоровля, силу і нову будучину. Вироблення тих форм має бути переведено на Українських і Всеросійських Установчих зборах.

Днем виборів до Українських Установчих зборів признаємо 27 грудня (декабря) 1917 р., а днем скликання їх – 9 січня (января) 1918 р.

Про порядок скликання Українських Установчих зборів негайно видано буде закон.

У Києві, 7 листопада 1917 р.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – К., 1996. – С. 398–401.

- Назвіть органи влади, які мали здійснювали управління УНР до скликання Установчих зборів.
- Коли вони мали скликатися та які питання вирішити?
- Які демократичні свободи проголошувалися III Універсалом?
- Які зміни вносилися до кримінального законодавства?
- Як у III Універсалі вирішувалося земельне питання?
- Назвіть заходи, які пропонувала Центральна Рада щодо налагодження соціально-економічного життя та порядку в УНР.
- Як вирішувалося III Універсалом питання щодо національних меншин?
- Визначте історичне значення III Універсалу.

**Роз'яснення Генерального Секретаріату з земельного питання,
викладеного в Третьому Універсалі (16 листопада 1917 р.)**

Від Генерального секретаріату
Української Народної Республіки (Офіційно)

До Генерального секретаріату надходять запитання про те, як треба розуміти ті або інші думки останнього Універсалу Української Центральної ради. Особливо численні прохання про пояснення деяких думок Універсалу про земельну справу. Генеральний секретаріат, щоб не було допущено неточного тлумачення, вважає конечно потрібним дати пояснення насамперед про цю справу, найбільш інтересну для людності.

В справі земельній, як і в інших, Універсал тільки проголошує загальні підвалини, що повинні лягти в основу відповідних законів, які Центральна рада доручила Генеральному секретаріатові виробити в порядку негайності.

Такими загальними підвалинами, зазначеними в Універсалі в справі земельній, є скасування права власності на згадані в Універсалі землі і перехід тих земель до трудового народу без викупу.

Щодо скасування права власності на ці землі, то його треба розуміти так, що право власності переходить до народу Української Республіки, а значить від дня оголошення Універсалу дотеперішнім власникам забороняється землю продавати, купувати, заставляти, дарувати чи передавати кому-небудь у власність якими-будь способами, бо ці землі Українська Центральна рада вважає власністю не окремих осіб чи установ, а всього народу, причому це скасування власності, як і весь земельний лад на Україні, мають підтвердити і остаточно встановити Українські Установчі збори.

До Установчих же зборів ці землі передаються в завідування вибраних народом земельних комітетів, які і будуть порядкувати ними, як то зазначено в Універсалі, на основі спеціального закону, що Генеральне секретарство земельних справ має негайно виробити, а Центральна рада розглянути і затвердити.

Через це, оберігаючи все народне хазяйство, машини, ліси, будинки, коней, худобу і інше, дбаючи про порядок на Україні, Універсал не дозволяє ніяких самовільних захоплень земель і всякого добра, порубок лісів тощо, бо такі захоплення і порубки неминуче зруйнують відтепер уже народне багатство та викличуть розрухи і сварки в краю і серед селянства.

...Цілком виразно в Універсалі зазначено, що право власності скасовується тільки на землі нетрудових господарств, тому всі землі трудових господарств, які б вони не були: чи то селянські, чи козачі (на Чернігівщині та Полтавщині), чи які інші, остаються у власності теперішніх хазяїв.

Так само виразно зазначено в Універсалі, що право власності касується на землі сільськогосподарського значення.

Отже, право власності на землі, які належать містам, містечкам і селам або знаходяться під дачами, садибами, огородами, садами, під спробними полями і станціями, а також під копальнями, каменоломнями, заводами, фабриками і таке інше – Універсалом не касується.

За лісами Генеральний секретаріат визнає особливе значення і в скорому часі будуть видані тимчасові постанови про розпорядження цим народним добром до того часу, поки питання про них буде остаточно розв'язано Установчими зборами. Тепер же рубати ліси без дозволу повітових земельних комітетів ніхто не має права.

Взагалі Універсал не тільки не дає права самовольно розпоряджатись землями або сільськогосподарським реманентом, кіньми, скотом і т. ін., а признаючи його добром всенародним, передає все під догляд і в розпорядження повітових та губернських земельних комітетів при допомозі комітетів волосних.

Підписали: голова Генерального секретаріату *В. Винниченко*

За генерального секретаря в справах земельних *Б. Мартос*

Ствердив: генеральний писар *О. Лотоцький*

Українська Центральна Рада. I Документи і матеріали. – Т. 1. – К., 1996. – С. 449–450.

- Назвіть основні положення щодо земельних справ, наведені у цьому документі.
- Що згідно з цими документом означало скасування права власності на землю?
- На які землі не було скасовано право власності, чому?
- Наскільки цей документ відповідав інтересам селянства?
- Хто згідно з цими роз'ясненнями отримував право нагляду і розпорядження земельними ресурсами?

З Маніфесту Ради Народних Комісарів від 3 грудня 1917 р. до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної ради

Виходячи з інтересів єдності і братерського союзу робітників і трудящих, експлуатованих мас у боротьбі за соціалізм, виходячи з визнання цих принципів численними рішеннями органів революційної демократії, Рад, і особливо Другого Всеросійського з'їзду Рад, соціалістичний уряд Росії, Рада Народних Комісарів, ще раз підтверджує право на самовизначення за всіма

націями, які пригноблювались царизмом і великоруською буржуазією, аж до права цих націй відокремитись від Росії.

Тому ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо народну Українську республіку, її право зовсім відокремитися від Росії або вступити в договір з Російською республікою про федеративні і тому подібні взаємовідносини між ними.

Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, визнається нами, Радою Народних Комісарів, зараз же, без обмежень і безумовно...

Ми обвинувачуємо Раду в тому, що, прикриваючись національними фразами, вона веде двозначну буржуазну політику, яка давно вже виражається в невизнанні Радою Рад і Радянської влади на Україні (між іншим, Рада відмовилась скликати, на вимогу Рад України, крайовий з'їзд українських Рад негайно). Ця двозначна політика, що позбавляв нас можливості визнати Раду, як повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української республіки, довела Раду найостаннішим часом до кроків, що означають знищення всякої можливості угоди.

Такими кроками були, по-перше, дезорганізація фронту. Рада переміщує і відкликає односторонніми наказами українські частини з фронту, руйнуючи таким чином єдиний загальний фронт до розмежування, яке можна здійснити лише шляхом організованої угоди урядів обох республік.

По-друге, Рада приступила до роззброєння радянських військ, що перебувають на Україні.

По-третє, Рада підтримує кадетсько-каледінську змову і повстання проти Радянської влади... пропускає через свою територію війська до Каледіна, відмовляючись пропускати війська проти Каледіна.

Стаючи на цей шлях нечуваної зради щодо революції, на шлях підтримки найлютіших ворогів як національної незалежності народів Росії, так і Радянської влади, ворогів трудящої і експлуатованої маси, кадетів і каледінців, Рада змусила б нас оголосити, без усяких вагань, війну їй, навіть якби вона була вже цілком формально визнаним і безспірним органом вищої державної влади, незалежної буржуазної республіки української...

*Хрестоматія з історії Української РСР для 9–10 кл. / Упорядкували
В. Є. Спицький і Г. І. Сургай. – К., 1971. – С. 80.*

- Назвіть події, що передували ультиматуму Раднаркому.
- У чому Раднарком звинувачував Центральну раду?
- Наскільки справедливими були ці звинувачення?
- В чому полягали справжні причини конфлікту?

Із відповіді Генерального секретаріату УНР на ультиматум Раднаркому. 18 (5) грудня 1917 р.

Генеральний Секретаріат в заяві Народних Комісарів про те, що вони визнають Українську Республіку, вбачає або нещирість або ж суперечність самим собі.

Неможливо одночасно визнавати право на самовизначення аж до відокремлення і в той же час робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу, як це робить Рада Народних Комісарів Великоросії щодо Народної Української Республіки.

Генеральний Секретаріат рішуче одкидає всякі намагання народних комісарів вмішуватися в справу упорядкування державного й політичного життя в Народній Українській Республіці. Претензії народних комісарів на керування українською демократією тим менше можуть мати яке-небудь виправдання, що ті форми політичного правління, які накидають Україні, дали на території самих народних комісарів такі наслідки, що цілком не викликають заздрості. Поки у Великоросії розвивається анархія, економічні, політичні та господарські розрухи, поки там панує груба сваволя та нищення всіх свобод, які одвоювала у царизму революція, Генеральний Секретаріат не визнає потрібним повторювати цю сумну спробу на території українського народу.

Українська демократія в особі українських рад салдатських, робітничих і селянських депутатів, які зорганізувались в законодавчому органі Центральної Ради та в уряді – Генеральному Секретаріаті, цілком задоволена як складом цих органів, так і переведенням в життя її волі.

Центральною Радою незадоволені великоросійські елементи чорносотенного, кадетського й більшовицького напрямів, які певно хотіли б другого національного складу Ради. Але Генеральний Секретаріат дає повну можливість зазначеним елементам виїхати з території України до Великоросії, де їхнє національне почуття буде задоволене.

Маючи це на меті, українські салдати роззброїли анархічно настроєних великоросійських салдатів, які робили змови проти влади українського народу й загрожували внести в життя України криваву братовбійчу війну, анархію і всю ту розбещеність, яка панує на території Народних Комісарів. Салдати ці одержали можливість безборонно виїхати в межі власної держави. Відціля впливають і другі відповіді на запитання Ради Народних Комісарів.

Єдність фронту визнає і Генеральний Секретаріат УНР. Але після того як Рада Народних Комісарів Великоросії зруйнувала цей фронт, додавши в нього повну дезорганізацію, після того, як большевицькі частини кидають позиції й оголяють фронт, Генеральний Секретаріат не вважає можливим тільки силами українських частин охороняти всю величезну лінію фронту. Тому то він

одкликає з північного і північно-західного фронтів українське військо на український фронт (об'єднавши в теперішній час Південно-західний і Румунський фронти)...

...Стан війни між двома державами Російської Республіки Генеральний Секретаріат вважає смертоносним для діла революції й для перемоги інтересів робітників та селян. Генеральний Секретаріат всіма способами уникає кривавих засобів розв'язання політичних та державних питань. Але коли народні комісари Великоросії, беручи на себе всі наслідки майбутні лиха братовбивчої війни, винудять Генеральний Секретаріат прийняти їх виклик, то Генеральний Секретаріат певен в тому, що українські салдати, робітники й селяни, обороняючи свої права і свій край, дадуть належну відповідь народним комісарам, що здіймають руку великоросійських салдатів на їх братів-українців.

Хрестоматія з історії України : Посібн. для 10 кл. серед. шк. / Упоряд. : С. В. Кульчицький, О. І. Ганжа. – К., 1998. – С. 20–21.

- Чому Генеральний секретаріат УНР відкинув вимоги Раднаркому?
- Як Генеральний секретаріат прокоментував свої дії щодо роззброєння більшовицьких сил на території України?
- До яких методів захисту завоювань української революції був готовий вдатися Генеральний секретаріат?
- Порівняйте ультимативні вимоги Раднаркому і відповіді на них Генерального секретаріату:

<i>Ультимативні вимоги РНК</i>	<i>Відповіді Генерального секретаріату</i>
	«Неможливо одночасно визнавати право на самовизначення аж до відокремлення і в той же час робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу, як це робить Рада Народних Комісарів Великоросії щодо Народної Української Республіки»
«Ми обвинувачуємо Раду в тому, що, прикриваючись національними фразами, вона веде двозначну буржуазну політику, яка давно вже виражається в невизнанні Радою Рад і Радянської влади на Україні (між іншим, Рада відмовилась скликати,	

<p>на вимогу Рад України, крайовий з'їзд українських Рад негайно). Ця двозначна політика, що позбавляє нас можливості визнати Раду, як повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української республіки, довела Раду найостаннішим часом до кроків, що означають знищення всякої можливості угоди»</p>	
	<p>«Маючи це на меті, українські салдати роззброїли анархічно настроєних великоросійських салдатів, які робили змови проти влади українського народу й загрозували внести в життя України криваву братовбійчу війну, анархію і всю ту розбещеність, яка панує на території Народних Комісарів. Салдати ці одержали можливість безборонно виїхати за межі власної держави»</p>
<p>«Стаючи на цей шлях нечуваної зради щодо революції, на шлях підтримки найлютіших ворогів як національної незалежності народів Росії, так і Радянської влади, ворогів трудящої і експлуатованої маси, кадетів і каледінців, Рада змусила б нас оголосити, без усяких вагань, війну їй, навіть якби вона була вже цілком формально визнаним і безспірним органом вищої державної влади, незалежної буржуазної республіки української...»</p>	

Із спогадів В. М. Спренжина¹ про підготовку першого Всеукраїнського з'їзду Рад і ставлення до з'їзду буржуазно-націоналістичних діячів Центральної Ради

З почуттям великої відповідальності перед трудящими, які виявили мені своє довір'я, виїхав я в Київ. У Києві я зустрівся з товаришами з Київської більшовицької організації, які ознайомили мене з обстановкою, що склалася в місті в останні дні...

Центральна рада вживала всіляких заходів, щоб більшість з'їзду становили її прихильники. З цією метою, порушуючи норми представництва, вона викликала на з'їзд представників від військових частин. Разом з тим Центральний комітет української «селянської спілки» звернувся через націоналістичну пресу до місцевих «спілок» з пропозицією прислати своїх представників на Всеукраїнський з'їзд Рад...

З'їзд повинен був почати свою роботу 5 грудня в приміщенні колишнього купецького зібрання (нині тут міститься республіканська філармонія). Але вже з самого ранку 4 грудня Центральна рада почала посилати своїх прихильників групами по 20–30 чоловік, більшість яких були п'яні, до мандатної комісії з вимогою видати всім мандати з правом вирішального голосу.

Члени мандатної комісії відмовились виконати їх незаконні вимоги і зажадали, щоб вони покинули приміщення. Однак мнімі делегати з'їзду – гайдамаки і куркулі не виконали цієї законної вимоги. А коли їх зібралось кількасот, вони вчинили розгром – поламали стільці, столи, забрали всю документацію і почали видавати мандати своїм прихильникам.

В день відкриття з'їзду Центральна рада зняла біля будинку купецького зібрання охорону Київської Ради і поставила свою. Незважаючи на протести Організаційного бюро з'їзду, в приміщення вдерлися сотні гайдамаків та куркулів і зайняли майже весь зал. Коли ми, народні обранці, почали збиратися в приміщення з'їзду, нас зустріли погрозами й дикою лайкою.

Ми зрозуміли, що в такій обстановці провадити з'їзд не можна. Як тільки голова Організаційного бюро по скликанню Всеукраїнського з'їзду Рад В. Затонський підійшов до столу президії, щоб оголосити про відкриття з'їзду, на нього накинулася група націоналістів і відтягнула його від столу президії. В цей час ватажки Центральної ради почали займати за столом президії місця...

Делегати, що залишили з'їзд, зібрались на нараду в Київському Центральному бюро професійних спілок. Серед них були делегати від усіх Рад України – більшовики і безпартійні, а також частина лівих есерів і українських

¹В. М. Спренжин – делегат I Всеукраїнського з'їзду Рад від Єлисаветградської Ради Робітничих і солдатських депутатів

соціал-демократів. Сюди ж прийшла і група селянських представників від «селянських спілок».

На обговорення наради було поставлено два питання: про ставлення до Центральної ради і про обрання Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад. Збори одностайно прийняли рішення про нещадну боротьбу з Центральною радою.

На нараді вирішили перенести роботу з'їзду в Харків, де були сильна Червона гвардія і озброєні робітники, які могли чинити належний опір Центральній раді. Крім того, у Харкові в цей час проводив роботу з'їзд Рад Донецько-Криворізького басейну, з яким передбачалось об'єднатися. До Харкова вирішили пробиратись невеликими групами, щоб не потрапити в руки гайдамаків...

*Хрестоматія з історії Української РСР для 9–10 кл. / Упорядкували
В. Є. Спицький і Г. І. Сургай. – К., 1971. – С. 80–81.*

1. Яких заходів вжила Центральна Рада, аби зірвати з'їзд Рад у Києві?
2. Чому вона вдалася до описаних вище заходів?
3. Яке рішення, після невдачі з'їзду Рад у Києві, прийняли більшовики?

З резолюції I Всеукраїнського з'їзду Рад 11–12 грудня 1917 р.

Про організацію влади на Україні

Влада на території Української Республіки віднині належить виключно Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів; на місцях – повітовим, міським, губернським і обласним Радам, а в центрі Всеукраїнському з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів, його Центральному Виконавчому Комітету і тим органам, які він утворить.

Україна проголошується Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Тимчасовому Центральному Виконавчому Комітету України доручається негайно поширити на території Української Республіки всі декрети і розпорядження Робітничо-Селянського уряду Федерації, які мають загальне для всієї Федерації значення – про землю, про робітничий контроль над виробництвом і про повну демократизацію армії, оголосити недійсними всі розпорядження Ради, які вона видала і видасть, а також скасувати всі раніше зроблені розпорядження Ради і Генерального секретаріату, які спрямовані проти інтересів робітників і найбідніших селян України...

Перший Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, визнаючи Українську Республіку як федеративну частину Російської Республіки, оголошує рішучу боротьбу згубній для робітничо-селянських мас

політиці Центральної ради, викриваючи її буржуазний, контрреволюційний характер.

З'їзд буде боротися за самовизначення України в інтересах робітників і селян, за їх панування, за усунення всяких національних обмежень, всякої національної ворожнечі і ненависті, за Українську робітничо-селянську Республіку, засновану на тісній солідарності трудящих мас України, незалежно від їх національної приналежності, з трудящими масами всієї Росії.

Хрестоматія з історії Української РСР для 9–10 кл. / Упорядкували В. Є. Спицький і Г. І. Сургай. – К., 1971. – С. 81–82.

• Охарактеризуйте рішення I Всеукраїнського з'їзду Рад у Харкові за такою схемою:

Створення нових органів державної влади	
Державний лад і форма державного устрою	
Законодавство	
Національне питання	

• Що означало на практиці поширення на території УНР «всіх декретів і розпоряджень» уряду Росії?

• Яким був партійний склад I Всеукраїнського з'їзду Рад у Харкові, чи міг він репрезентувати настрої та інтереси більшості населення України?

9.3. ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ. ОСТАННІ МІСЯЦІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (СІЧЕНЬ – КВІТЕНЬ 1918 Р.)

Теоретичне заняття

1. Розповідаючи про проголошення незалежності УНР, назвіть причини цієї історичної події та на основі документа охарактеризуйте основні положення Четвертого універсалу Центральної Ради за такою схемою:

- проголошення незалежності УНР;
- питання боротьби з більшовиками;
- земельні відносини;
- приватна власність, економіка.

2. Визначте прорахунки Універсалу (розпуск армії, переведення заводів і фабрик на мирний стан в умовах війни тощо) та проаналізуйте закон «Про національно-персональну автономію». З'ясуйте причини урядової кризи на початку 1918 р.

3. Розкрийте складність положення Центральної Ради у питанні права взяти участь у переговорах у Брест-Литовську. Охарактеризуйте склад української делегації, хід переговорів. Використовуючи документ, проаналізуйте Берестейський мирний договір та поясніть його історичне значення.

4. Поза вашою увагою також не має залишитися питання допомоги Австро-Угорщини та Німеччини УНР у боротьбі з більшовиками. З'ясуйте причини зацікавленості перших у цьому (поставки збіжжя Україною до названих держав та побоювання поширення більшовицької влади).

5. Аналіз більшовицьких заходів зі встановлення радянської влади на підконтрольних їй територіях України слід будувати за пропонуваним планом:

- скасування розпоряджень Центральної влади;
- соціально-економічне питання;
- формування владної вертикалі, встановлення влади на місцях;
- створення армії – Червоного козацтва.

6. Визначте причини наростання соціального невдоволення політикою більшовицької влади в Україні (свавільне захоплення землі, конфіскація сільськогосподарської продукції, вивіз хліба до Росії, націоналізація промислових та фінансових установ) і з'ясуйте головні рушійні сили опору.

7. Розглядаючи питання німецької та австро-угорської окупації України та падіння Центральної Ради, необхідно звернути увагу на таке:

- склад і чисельність військ Німеччини та Австро-Угорщини;
- окупація України;
- законодавчі заходи УЦР на останньому етапі існування, Конституція УНР;
- окупаційний режим;
- падіння Центральної Ради.

8. Наприкінці наведіть власні міркування щодо діяльності Української Центральної Ради, з'ясуйте її прорахунки та причини падіння, визначте історичне значення.

Основні поняття: більшовицька диктатура, національно-персональна автономія, радянізація, націоналізація, соціалізація землі, окупаційний режим.

Дати для запам'ятовування:

9 (22) січня 1918 р. – проголошення IV Універсалу УЦР;

27 січня (9 лютого 1918 р.) – підписання Берестейського мирного договору;

березень 1918 р. – вступ німецько-австрійських військ до Києва;

- 17–19 березня 1918 р.** – II Всеукраїнський з'їзд Рад;
29 квітня 1918 р. – ухвалення Центральною Радою Конституції УНР;
29 квітня 1918 р. – розпуск Центральної Ради.

Практична робота

1. Виконання тестових завдань.

1) 30 січня 1918 р. відбувся:

- А переїзд Народного секретаріату УНР з Харкова до Києва
- Б переїзд Генерального секретаріату УНР з Харкова до Києва

2) Бій під Крутами відбувся:

- А 17 листопада 1917 р.
- Б 16 січня 1918 р.
- В 17 березня 1918 р.
- Г 16 квітня 1918 р.

3) Голова Раднаркому Донецько-Криворізької Радянської Республіки у лютому – квітні 1918 р.:

- А Н. Махно
- Б В. Антонов-Овсієнко
- В Є. Бош
- Г Артем (Ф. Сергєєв)

4) Українську делегацію, що вела переговори у Брест-Литовську, очолював:

- А М. Любинський
- Б С. Єфремов
- В В. Голубович
- Г О. Севрюк

5) Зазначте дату події за документом: «Коли з боку Бахмача і Чернігова просувалися на Київ більшовицькі ешелони, уряд не зміг послати для відсічі жодної військової частини. Тоді зібрали наспіх загін із студентів і гімназистів старших класів і кинули їх – буквально на убій – на зустріч прекрасно озброєним і численним силам більшовиків...»:

- А 16 (29) січня 1918 р.
- Б 18 (30) січня 1918 р.
- В 16 (29) січня 1917 р.
- Г 16 (29) січня 1919 р.

6) Встановіть відповідність:

1) 25 січня 1918 р.	А) Народний Секретаріат переїхав з Харкова до Києва
2) 30 січня 1918 р.	Б) Народний секретаріат виїхав до Таганрогу
3) 22 березня 1918 р.	В) Рада народних міністрів виїхала до Житомира

7) Встановіть відповідність:

1) закон	А) постанова органів державної влади, що має силу закону
2) декрет	Б) нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, що його ухвалює вищий орган законодавчої влади держави
3) універсал	В) особливий публічно-правовий акт, що починається зі слів «всім і кожному»

8) За допомогою наведених положень складіть політичну програму Української національної ради:

А забезпечення демократичних прав і свобод для усього населення;

Б забезпечення широких повноважень національним меншинам;

В забезпечення національних прав і демократичних свобод лише для українського населення;

Г здійснення аграрної реформи за викуп;

Д здійснення аграрної реформи шляхом безкоштовної передачі великих поміщицьких володінь безземельним селянам;

Е підтвердження права приватної власності на землю;

Є скасування приватної власності на землю, її націоналізація та створення колективних господарств;

Ж запровадження 8-годинного робочого дня та соціальних гарантій для трудящих;

З запровадження державного контролю за виробництвом та розподілом;

И націоналізація фабрик і заводів.

2. Складання порівняльної таблиці.

Порівняйте програму Центральної Ради, викладену у тексті III та IV універсалів:

	III Універсал	IV Універсал
Статус УНР		
Органи державної влади та їх функції		
Принцип побудови зовнішньоекономічних відносин		
Організація місцевого самоврядування		
Земельна справа		
Перебудова промисловості		
Охорона державного ладу		
Національне питання		

3. Робота з джерелами.

Берестейський договір

Мировий договір між Українською Народною Республікою з одної, а Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з другої сторони.

Тому, що український народ на протязі сучасної світової війни проголосив себе незалежним і виразив бажання повернути мирний стан між Українською Народною Республікою і державами, що знаходяться у війні з Росією, постановили правительства Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини скласти мирний договір з правительством Української Народної Республіки; вони хотять цим вчинити перший крок до тривалого і для всіх сторін почесного світового миру, котрий не тільки має покласти кінець страхіттям війни, а також має вести до повернення дружніх відносин між народами на полі політичному, правному, господарському і умовому...

Стаття I

Українська Народна Республіка з одної і Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина з другої сторони заявляють, що воєнний стан між ними покінчений. Сторони, заключаючи договір, рішилися надалі жити взаємно в мирі-дружбі.

Стаття II

1) Між Українською Народною Республікою з одної і Австро-Угорщиною з другої сторони, оскільки ті дві держави граничитимуть із собою, будуть ті границі, які існували між Австро-Угорською монархією і Росією перед вибухом війни...

Стаття III

Опорожнювання зайнятих областей почнеться негайно по ратифікації цього мирового договору. Спосіб проведення опорожнення і передачі опорожнених областей означають повновласники інтересованих сторін.

Стаття IV

Дипломатичні і консулярні зносини між сторонами, що заключають договір, почнуться зараз по ратифікації мирового договору. Для, можливо, найбільшого допущення консулів обох сторін застерігаються окремі умови.

Стаття V

Сторони, що заключають договір, зрікаються взаємно звороту їх воєнних коштів, себто державних видатків на провадження війни, як також звороту їх воєнних шкід, то є тих шкід, які постали для них і для їх горожан у воєнних областях через військові зарядження, із включенням реквізицій, зроблених у ворожому краю.

Стаття VI

Воєнні полонені з обох сторін будуть відпущені додому, хіба б вони хотіли, за згодою держави, в котрій перебувають, залишитися у її областях або удатися до іншого краю.

Питання, що з тим стоять у зв'язку, полагоджуються в окремих договорах, передбачених в VIII статті.

Стаття VII

Сторони, які заключають договір, прийшли в справі господарських зносин до слідуєчої згоди:

I

Сторони, які заключають договір, зобов'язуються взаїмно нав'язати негайно господарські зносини і устроїти обміну товарів на підставі слідуєчих постанов: до 31 липня біжучого року треба буде переводити взаїмну обміну лишків найважніших сільськогосподарських і промислових виробів для покриття біжучих потреб...

II

...в основу господарських зносин між сторонами ...тимчасово, до заключення остаточного торговельного договору, але в усякому разі на протяг не менше як шість місяців заключення миру... повинні бути положені отакі постанови:

A

Для господарських зносин між Українською Народною Республікою і Німеччиною ті умови, які зложені в російсько-німецькому договорі... 1894–1904 рр.

B

Для господарських зносин між УНР і Австро-Угорщиною набирають силу умови російсько-австро-угорського договору 1906 р.

C

Що торкається господарських зносин між УНР, Болгарією і Туреччиною, то треба їх управильнити до заключення остаточного торговельного договору.

Жодна сторона не буде мати претензій до тих положень, котрі друга сторона признаватиме якій-небудь другій державі...

Стаття VIII

Привернення публічних і приватних правних зносин, виміна воєнних полонених і цивільних інтернованих, справа амнеції, як також справа поступовання з торговельними кораблями, що попали у власть противника, управильниться з Українською Народною Республікою в поодиноких договорах, котрі становлять щодо суті складову часть нинішнього мирового договору і по змозі рівночасно з ним вступають у силу.

Стаття IX

Умови, прийняті в цьому мировому договорі, творять неподільну цілість.

Стаття X

При толкуванню цього договору для зносин між Україною і Німеччиною є міродайний український і німецький тексти, для зносин між Україною і Австро-Угорщиною – український, німецький угорський тексти, для зносин між Україною і Болгарією – український і болгарський тексти, а для зносин між Україною і Туреччиною – український і турецький тексти.

Кінцеві постанови

Нинішній мировий договір буде ратифікований. Ратифікаційні грамоти мають бути обміняні якомога скоріше у Відні.

Мировий договір стає правосильним по його ратифікації, оскільки в ньому нічого іншого не постановлено.

На доказ того, повновласники отсей договір підписали і свої печаті приложили.

Зладжено в п'яти переписах в Берестю Литовським 9 лютого 1918 року.

Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Нью-Йорк, 1954. – Т. 1. – С. 423–431.

• Які статті договору засвідчують, що УНР дійсно виступала суб'єктом міжнародних відносин?

• Охарактеризуйте умови Берестейського договору за схемою:

Територіальні межі та кордони	
Військовополонені	
Контрибуційні та репараційні зобов'язання	
Економічні відносини між країнами, що підписали цей договір	

• Визначте значення Берестейського договору для процесу державотворення в Україні.

4. Доведення міркування.

Доведіть, що надання допомоги німецькими та айстро-угорськими військами УЦР фактично перетворилось на окупаційний режим в Україні.

5. Обговорення питань. Робота у малих групах.

Учні поділяються на 3 групи, кожна з яких має подати розгорнуту відповідь на запитання.

Група 1

Охарактеризуйте відносини між Центральною Радою і німецькою окупаційною адміністрацією.

Група 2

Охарактеризуйте законотворчу діяльність Центральної Ради в останні місяці її існування.

Група 3

Визначте здобутки і прорахунки Центральної Ради у державотворчій діяльності. Охарактеризуйте внутрішні та зовнішні чинники, що вплинули на падіння режиму УЦР.

9.4. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Теоретичне заняття

1. Висвітлюючи питання встановлення Гетьманату в Україні, необхідно звернути увагу на причини підтримки кандидатури П. Скоропадського на гетьманство кайзерівським урядом. Назвіть політичні партії та організації, соціальні сили, що склали підтримку новій владі. Користуючись документами, охарактеризуйте «Маніфест до українського народу» та «Закони про тимчасовий державний устрій». Відзначте, що нова влада ґрунтувалася на дивовижному сплетінні монархічних, республіканських і диктаторських засад.

2. Аналіз внутрішньої політики Гетьманату радимо будувати за таким планом:

- характеристика державного апарату;
- формування вищих та центральних органів влади;
- аграрна політика;
- фінансова політика;
- розбудова Збройних сил;
- заходи, спрямовані на розвиток культури.

3. Зробіть акцент на односторонній орієнтації гетьманського режиму на великих землевласників та підприємців, що мало наслідком зменшення підтримки серед селянства та робітників.

4. Висвітлення зовнішньої політики слід розглядати, опираючись на пропонований план:

- відносини з Німеччиною;
- дипломатичні відносини з радянським урядом Росії, вирішення територіального питання;
- зовнішньополітичні відносини з країнами Антанти.

5. Наприкінці радимо визначити успіхи та прорахунки зовнішньополітичної діяльності Гетьманату. Необхідно підкреслити, що видимі успіхи (відкриття дипломатичних та консульських представництв) не давали перспектив для утвердження незалежності. Потрапивши в міжнародну ізоляцію, режим міг розраховувати лише на власні сили.

6. Зазначте, що невдала аграрна політика П. Скоропадського у поєднанні з каральними діями німецько-австрійських окупантів вела до наростання невдоволення селянства, розгортання ним повстань. Підкресліть масштабність цього руху та наведіть конкретні приклади соціального невдоволення (повстання у Звенигородському і Таращанському повітах на Київщині, на Чернігівщині). Відзначте, що на серпень 1918 р. повстанський рух охопив 80 тис. люду. Особливу увагу зверніть на характеристику особистості селянського ватажка Нестора Махна та методи і гасла, під якими він вів збройну боротьбу проти існуючого режиму. Окремо слід зауважити, що неорганізованість та роз'єднаність селянських сил робили їх приреченими на поразку.

7. Підбиваючи підсумок, відзначте, що прихід до влади П. Скоропадського лише ускладнив внутрішньополітичну ситуацію в Україні. Розгляньте причини падіння нового режиму. Важливо звернути увагу на консолідацію та організаційне оформлення у цей період більшовицьких сил у єдину партію – Комуністичну партію (більшовиків) України та спробу подібного об'єднання українських партій в Український Національно-демократичний союз (на основі документа подайте аналіз меморандуму цієї організації). Наприкінці розповіді проаналізуйте спроби гетьмана порозумітися з УНДС, генералом А. Денікіним, що мали місце напередодні розгортання військового наступу більшовиків.

8. З'ясуйте історичне значення Української держави гетьмана П. Скоропадського.

Основні поняття: гетьманат, авторитаризм, конституційна монархія, меморандум.

Дати для запам'ятовування:

29 квітня 1918 р. – встановлення Гетьманату в Україні;

8–10 травня 1918 р. – Другий Всеукраїнський селянський з'їзд;

травень 1918 р. – створення Українського Національно-Державного союзу;

12 червня 1918 р. – підписання попереднього російсько-українського договору про припинення стану війни;

10 серпня 1918 р. – підписання нового економічного договору між Україною та союзниками (Німеччина та Австро-Угорщина);

4 вересня 1918 р. – офіційний візит П. Скоропадського до Берліну.

Практична робота

1. Складання порівняльної таблиці «Здобутки та прорахунки внутрішньої політики гетьмана П. Скоропадського»

Сфера внутрішньої політики	Здобутки	Прорахунки

2. Бесіда за запитаннями.

- Якими були відносини Гетьманату з радянським урядом Росії?
- Які заходи передбачала аграрна реформа П. Скоропадського для вирішення земельного питання?
- Які основні заходи були проведені у внутрішній політиці?
- Яких успіхів було досягнуто в національно-культурному будівництві?
- Які українські партії не підтримували гетьманський режим? Чому? Яке значення це мало для процесу державотворення в Україні?
- Які партії підтримували політику гетьмана? Чому?
- Які причини наростання селянських виступів влітку та восени 1918 р.?

3. Робота з джерелами.

Грамота гетьмана П. Скоропадського до всіх українських громадян і козаків (14 листопада 1918 р.)

Громадяни і козаки України!

Перемирря між Німеччиною і Державами згоди заключено. Найкровавіша війна скінчилась, і перед народами всього світу стоїть складне завдання утворити основи нового життя.

Серед решти частин страдниць Росії на долю України випала порівнюючи більш щаслива доля. Україна перша завела у себе основи порядку і законності. При дружній допомозі осередніх держав вона заховала спокій аж до нинішнього дня.

Ставлячись з великим співчуттям до всіх терпінь, які переживала рідна їй Великоросія, Україна всіма силами старалась допомогти своїм братам, виявляючи їм велику гостинність і підтримуючи всіма можливими засобами боротьбу їх за утворення в Росії твердого державного ладу.

Нині перед нами встають нові державні завдання.

Держави згоди здавна були приятелями колишньої великої і єдиної Російської держави.

Тепер, після пережитого Росією великого заколоту, умови її майбутнього існування повинні безумовно змінитись.

На інших початках, на принципах федеративних повинна бути відновлена давня могутність і сила Всеросійської держави.

В цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність в краю і в її межах вперше вільно одвели дух всі принижені і пригноблені більшовицьким деспотизмом громадяни бувшої Росії.

Від неї ж вийшли дружба і єднання з Всевеликим Доном і славетними Кубанським та Терським козацтвами.

На цих початках, які, я вірю, поділяють і всі спільники Росії – Держави згоди, а також яким не можуть не співчувати всі без винятку інші народи не тільки Європи, але й усього світу, повинна бути збудована майбутня політика нашої України.

Їй першій належить виступити в справі утворення Всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення Великої Росії.

В осягненню цієї мети лежить запорука добробуту як всієї Росії, так і забезпечення економічно-культурного розвитку цілого українського народу на міцних підставах державно-національної самобутності.

Глибоко переконаний, що інші шляхи були б загибеллю для самої України, я кличу всіх, кому дорогі її майбутність та щастя, тісно з'єднані з майбутністю і щастям всієї Росії, згуртуватись біля мене і стати на захист України і Росії.

Я вірю, що цій святій патріотичній справі Ви, громадяни і козаки України, а також і решта людності, вчините мені сердечну й могутню піддержку.

Новосформованому мною кабінетові я доручаю найближче виконання цього великого історичного завдання.

Павло Скоропадський

Дана у Києві, року Божого 1918, листопада в день 14-й.

Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. – К., 1994. – С. 86–87.

- Які мотиви спонукали П. Скоропадського проголосити цю грамоту?
- Яке значення, на думку гетьмана, для творення Української держави мав союз з Німеччиною?
- Який статус мала б Україна у складі Всеросійської держави?
- Чому гетьман відмовлявся від самостійного статусу України, а возз'єднання з Росією вважав єдино вірним шляхом для майбутнього розвитку України?
- Чому такі дії гетьмана не знайшли одностайної підтримки в українському суспільстві, серед тогочасних українських політичних сил?

4. Проведення тестування.

1. Окресліть період існування Української держави:

А березень 1917 – січень 1918 рр.

Б січень 1918 – квітень 1918 рр.

В квітень 1918 – листопад 1918 рр.

2. У своїй зовнішній політиці П. Скоропадський опирався на:

А Францію

Б Велику Британію

В США

Г Німеччину

3. Термін для позначення зосередження монопольної чи значної більшості влади в руках однієї особи чи групи осіб – це:

А демократія

Б охлократія

В авторитаризм

Г абсолютизм

4. Головою Ради Міністрів у травні 1918 р. було призначено:

А М. Устимовича

Б Ф. Лизогуба

В Д. Дорошенка

Г М. Чубинського

5. Встановіть відповідність між політичним діячем та посадою, яку він займав у гетьманському уряді:

А Д. Дорошенко

1) Міністр внутрішніх справ

Б І. Кістяківський

2) Міністр освіти

В Ю. Вагнер

3) Міністр закордонних справ

Г М. Василенко

4) Міністр праці

6. Уряд радянської Росії офіційно виправдовував наступ радянських військ на Україну наприкінці листопада 1918 р.:

А соціалістичною революцією в Німеччині, що вибухнула в листопаді 1918 р.;

Б наростанням широкого повстанського руху в Україні проти Гетьманату;

В зверненням українських опозиційних партій до уряду РСФРР з проханням допомоги у боротьбі за відновлення;

Г анулюванням урядом РСФРР Брестського миру з Німеччиною.

5. Виконання індивідуальних завдань.

А) «Гетьман не є і не був політичним ідеологом. Він був активним політичним діячем, що має відчувати час і що має здібність сконцентрувати

його, зреалізувати стихійні, часом неусвідомлені, але реальні, органічні вимоги мас», – так писав про П. Скоропадського його палкий прихильник М. Тимофієв.

Б) «...війна більшовиків з Україною рішуче поставила хрест над ідеологією «спільного революційного україно-російського фронту» ...дала почуття права керуватись в своїх відносинах єдиним добром українського народу, а не якимись інтересами спільної революції, спільної культури, спільної отчини...», – писав М. Грушевський.

В) «...як це не парадоксально, але більшовизм є проявом російського шовінізму... але організувати владу, підкорити робітничо-селянські маси лише силою зброї не можливо... потрібна цілісна доктрина...», – писав російський філософ М. Бердяєв.

Проаналізуйте судження істориків і наведіть аргументи, що засвідчують справедливість їхніх оцінок. Який з пропонованих поглядів є для вас більш прийнятним? Чому?

9. 5. ДИРЕКТОРІЯ. ВІДНОВЛЕННЯ УНР

Теоретичне заняття

1. Висвітлюючи питання утворення Директорії, розпочніть з опису подій 13–14 листопада 1918 р., коли відбулося таємне засідання Українського Національного союзу, на якому було створено п'ятиособовий орган УЦР – Директорію. Назвіть осіб, що увійшли до її складу. Після цього розкажіть про перебіг антигетьманського повстання за схемою: початок повстання у Білій Церкві → розгром гетьманських військ → захоплення Києва. Зверніть увагу на зречення гетьманом влади і створення Директорією уряду – Ради Народних Міністрів.

2. Розгляд внутрішньої політики Директорії варто розпочати з характеристики Декларації від 26 грудня 1918 р. та проаналізувати її положення стосовно:

- верховної влади в Україні;
- розв'язання земельного питання;
- системи соціального захисту;
- вирішення економічних проблем;
- зовнішньої політики.

3. Зазначте, що політика Директорії УНР у галузі державотворення супроводжувалася перманентним міжпартійним протистоянням, коли маятник політичних уподобань рухався від парламентської демократії європейського зразка до принципу організації трудових рад із пропорційним представництвом робітників і селян і до радянського ладу за більшовицьким прототипом.

4. Розгляньте результати діяльності Трудового Конгресу Народу України з організації влади, Державної наради з питань визначення спільної лінії щодо організації влади (відзначте її склад: члени Директорії, уряду, керівники політичних партій, представники корпусу січових стрільців). Розкажіть також про роботу Трудового Конгресу Народу України, проаналізуйте «Універсал Трудового Конгресу Народу України». Окремо слід засвоїти основні заходи внутрішньої політики Директорії, скориставшись таким планом:

- законодавча сфера (анулювання законів і декретів Гетьманату, радянської влади, часткове відновлення чинності законодавства УЦР);
- аграрна сфера (боротьба зі спекуляцією, запровадження хлібної повинності, скасування приватної власності на землю тощо);
- промислова і робітнича політика (розроблення проекту закону про фабрично-заводські комітети, плану першочергової допомоги безробітним, підготовка актів про поліпшення охорони праці й дотримання 8-годинного робочого дня тощо);
- обороноздатність і військово-будівництво (план створення Чорноморського флоту, збільшення витрат на армію).

5. Підсумуйте розповідь з'ясуванням прорахунків Директорії, розкриттям суті нового явища – отаманщини та аналізом чинників, що вели до загострення внутрішнього та зовнішнього становища України (переважний військовий потенціал радянської Росії, несприятливі зовнішньополітичні умови, обмеженість у часі, внутрішні конфлікти між членами Директорії).

6. Характеристику зовнішньої політики Директорії та опис подій її війни з радянською Росією та білогвардійцями радимо будувати за пропонованим планом:

- наступ більшовицьких частин наприкінці 1918 р.;
- оголошення Директорією війни радянській Росії, військові події січня – початку лютого 1919 р.;
- захоплення більшовиками Києва, воєнні дії на Правобережжі (лютий – серпень 1919 р.);
- інтервенція військ Антанти на Півдні України восени 1919 р.;
- наступ білогвардійців, «Київська катастрофа»;
- переговори С. Петлюри з Польщею, «Зимовий похід».

7. Завершуючи розповідь, зазначте, що незважаючи на всі зусилля українська дипломатія так і не досягла серйозних результатів (Антанта не визнала незалежності України, переговори з більшовицької Росією не принесли результатів, зближення з Польщею не віщувало вигідних перспектив). Відзначте, що Директорія виявилася безсилою вирватись за межі фактичної ізоляції, невдачі в пошуках союзників залишили її наодинці з переважними

більшовицькими військами, що й зумовило її подальшу поразку, а разом із тим і поразку Української національно-демократичної революції.

Основні поняття: Директорія, отаманщина, спекуляція, інтернування.

Дати для запам'ятовування:

- 14 листопада 1918 р.** – створення Директорії;
- 18 листопада 1918 р.** – розгром гетьманських військ військами Директорії;
- кінець листопада 1918 р.** – наступ більшовицьких військ на Україну;
- 14 грудня 1918 р.** – вступ військ Директорії до Києва;
- 26 грудня 1918 р.** – формування Ради Народних Міністрів;
- 16 січня 1919 р.** – оголошення Директорією війни радянській Росії;
- 23 січня 1919 р.** – початок роботи Трудового Конгресу Народу України;
- 5 лютого 1919 р.** – вступ більшовицьких військ до Києва;
- 31 серпня 1919 р.** – «Київська катастрофа», вступ до Києва білогвардійців;
- грудень 1919 – травень 1920 рр.** – «Зимовий похід УНР».

Практична робота

1. Складання порівняльних таблиць:

Політика гетьмана П. Скоропадського і Директорії

	<i>Гетьманат</i>	<i>Директорія</i>
Земельне питання		
Робітниче питання		
Громадянські права та свободи		

Основні засади політики Директорії УНР (вписати лише тези):

Засади державного будівництва	Засади будівництва економіки	Засади аграрної реформи	Засади міжнародної політики
Форма держави – Вищий орган влади..... Політичні права матимуть –			

2. Робота з джерелами.

❖ Прочитайте витяги з цих двох документів і визначте спільні і відмінні їх положення? Чому існували такі розбіжності?

А) «...Од імені організованої української демократії, від усього активного народнього громадянства, яке обрало нас, ми, Директорія Української Народної Республіки, сим оповіщаємо: Генерал Павло Скоропадський є насильник і узурпатор народньої влади. Все правительство його, як протинародне оповіщаємо недійсним. Пропонуємо генералові і його міністрам залишити... урядові посади... пропонуємо це зробити без пролиття крові» (із «Відозви до населення»).

Б) «...По наказу Директорії Української Республіки я, яко верховний главнокомандуючий, закликаю всіх українських солдат і козаків боротись за державну самостійність України, проти зрадника, бувшого царського наймита, генерала Скоропадського... обов'язок кожного громадянина під загрозою військового суду забороняється кровопийці гетьману допомагати... обов'язок кожного арештувати генерала і передати в руки республіканських властей... Гетьманські розпорядження і накази касуються... військові частини аби усунути даремного кровопролиття і розрухів повинні перейти до лав військ Республіки...» (із «Універсалу Головного Отамана військ України»).

Історія України : Хрестоматія : У 2-х ч. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Ч. 2. – К., 1996. – С. 23–56.

- ❖ Якого статусу, на вашу думку, прагнув набути С. Петлюра?
- ❖ Які суспільні тенденції ілюструють ці документи? Які наслідки їх для процесу державотворення в Україні?

3. Робота з картою.

Зазначте на карті:

- ✓ перебіг другої війни радянської Росії з УНР;
- ✓ території, підконтрольні військам Антанти станом на кінець зими 1919 р.;
- ✓ напрямки наступу денікінських військ улітку 1919 р.;
- ✓ міста, які вдалося захопити на деякий час військам УНР у ході «Зимового походу».

4. Бесіда за запитаннями.

- Які політичні сили розпочали антигетьманське повстання?
- Хто увійшов до складу Директорії?
- Яке військово-формування стало ядром повстанської армії?
- Коли проходив Трудовий Конгрес? Які були принципи його формування?

Назвіть його основні рішення.

- Зазначте головні аспекти зовнішньополітичної діяльності Директорії.
- Охарактеризуйте державотворчу діяльність Директорії. Які мали наслідки прорахунки у вирішенні аграрного питання? Порівняйте шляхи

вирішення аграрного питання, запропоновані Директорією, Центральною Радою та Раднаркомом Росії. Відзначте спільне і відмінне.

- Чому, на Вашу думку, військове будівництво відіграло одну з головних ролей у внутрішній політиці Директорії? Визначте причини невдач у вирішенні цього питання.

- Чому сучасники порівнювали скликання Трудового Конгресу із З'їздом хліборобів, на якому було обрано гетьманом П. Скоропадського?

- Розкрийте зміст поняття отаманщина? Що стало причиною її появи? Які негативні явища пов'язані з нею?

- Чому, на Вашу думку, Директорії не вдалося знайти спільну мову із представниками Антанти?

- Доберіть аргументи, які б доводили справедливість або спростовували положення про те, що члени Директорії, прийшовши до влади, не спромоглися забезпечити достатню організацію національного руху, натомість розпорошеність і неузгодженість дій, що вони демонстрували, призводили до посилення анархістських і стихійних елементів в українському суспільстві, поширення пробільшовистських настроїв.

5. Виконання тестових завдань.

1) До складу Директорії увійшли:

А В. Винниченко, М. Шаповал, Ф. Швець, Є. Коновалець, М. Міхновський

Б В. Винниченко, С. Петлюра, О. Андрієвський, А. Макаренко, Ф. Швець

В С. Петлюра, В. Винниченко, М. Шаповал, О. Андрієвський,

М. Тишкевич

Г С. Петлюра, А. Макаренко, Ф. Швець, П. Дяченко, М. Шаповал

2) Гетьманська армія була розгромлена військами Директорії у битві, що відбулася:

А в районі пагорба Лисоня 4 червня 1916 р.

Б під Крутами 16 січня 1918 р.

В поблизу с. Мотовилівки 18 листопада 1918 р.

3) Кому належить цитата: «Бувши ставленики німців Петлюра та його спільники і нині продовжують свою злу справу створення самостійної «Української держави», виступаючи проти відродження єдиної і неподільної Росії»?

А В. Винниченко

Б В. Вернадський

В В. Ленін

Г А. Денікін

4) «Зимовий похід» військ УНР відбувся у:

А грудні 1917 – січні 1918 рр.

- Б** січні – лютому 1919 р.
- В** грудні 1919 – травні 1920 рр.
- Г** лютому – березні 1919 р.

5) Більшовицькі війська Українського фронту, що із січня 1919 р. захоплювали територію України, очолював:

- А** В. Антонов-Овсієнко
- Б** М. Щорс
- В** В. Боженко
- Г** Г. П'ятаков

6) «Зимовий похід» 1919–1920 рр. – це:

А операція українських армій з визволення Правобережної України від Червоної армії

Б дії українських військ із визволення Києва

В п'ятимісячний рейд українських військ тилами денікінської та Червоної армій

7) Встановіть відповідність між політичним діячем і фактом із його біографії:

- А** В. Винниченко **1)** член ЦК УПСР, професор Вільного українського університету у Празі (з 1922 р.)
- Б** Ф. Швець **2)** член УСДРП, голова Директорії (до початку лютого 1919 р.)
- В** О. Андрієвський **3)** депутат парламенту Австро-Угорщини у 1907 та 1911 р., шостий член Директорії
- Г** Є. Петрушевич **4)** член УПСР, член Директорії (14.11.1918–04.05.1919)

б. Виконання індивідуальних завдань.

«Як і при Центральній Раді всю вину ми склали на руських більшовиків. Вони, мовляв, ішли на Україну з своїми військами й били нас. І знов треба було щиро й одверто сказати, що коли б проти нас не було повстання нашого власного селянства й робітництва, то російський совітський уряд не зміг би нічого зробити проти нас. І знов, як тоді, не більшовицькі агітатори розкладали наші республіканські війська, що так геройсько бились з гетьманцями й німцями, а ми, самі, наша балбачанівщина, петлюрівщина, коновальщина. І не російський совітський уряд виганяв нас з України, а наш власний народ, без якого й проти якого, ще раз кажу, російські совітські війська не могли би зайняти ні одного повіту з нашої території...» (Винниченко В. «Відродження нації»).

Винниченко В. Відродження нації. – Ч. I. – К., 1991. – С. 338–341.

- Які причини падіння режиму Директорії називає В. Винниченко?
- Чому можна погодитись або не погодитись із твердженням В. Винниченка про причини падіння режиму Директорії? Відповідь аргументуйте.

10. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

Теоретичне заняття

1. Розпочинаючи розповідь про проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, охарактеризуйте міжнародні події осені 1918 р. та визначте їхній вплив на вирішення українського питання у цьому регіоні (завершення Першої світової війни, маніфест австрійського цесаря Карла I «До моїх вірних австрійських народів»). Варто з'ясувати місце українського народу у маніфесті. Висвітліть процес утворення Української Національної Ради, проаналізуйте її склад і дайте оцінку її «Прокламації».

2. Зверніть увагу на роль українських збройних сил (діяльність Центрального Військового комітету, що його очолив Д. Вітовський). Розгляньте перебіг головних подій у Львові 1 листопада 1918 р., розкажіть про встановлення контролю УНР над Західною Україною, утворення Тимчасового Державного Секретаріату і затвердження нової назви держави – Західноукраїнська Народна Республіка.

3. Розкриваючи питання державного будівництва та соціально-економічних перетворень ЗУНР, радимо використовувати пропонований план:

- характеристика державних кордонів та етноконфесійного складу населення ЗУНР;
- створення системи органів державної влади й управління;
- закон про громадянство;
- військове будівництво (формування Галицької армії);
- економічні перетворення;
- аграрна реформа;
- грошова реформа (запровадження власної валюти);
- соціальне законодавство;
- культурно-освітня політика.

4. Зазначте, що процес формування демократичного правового громадянського суспільства, започаткований ЗУНР, був перерваний військовими діями.

5. Зверніть увагу на злуку УНР з ЗУНР (22 січні 1919 р.), розкажіть про переговорний процес щодо досягнення рішення про злуку. Дайте характеристику реакції населення на проголошення соборності України,

проаналізуйте документи (Грамоту-ухвалу ЗУНР та Універсал УЦР). З'ясуйте причини неможливості повної реалізації досягнутих рішень. Визначте історичне значення злуки ЗУНР з УНР.

б. Події українсько-польської війни варто розглядати, спираючись на такий план:

- причини війни;
- збройна боротьба за столицю (листопад 1918 р.);
- утворення і стабілізація фронту (грудень 1918 – січень 1919 рр.);
- боротьба за ініціативу (лютий – квітень 1919 р.);
- «Чортківська офензива», завершальний етап війни (травень – липень 1919 р.);
- причини поразки ЗУНР (зверніть увагу на міжнародний чинник).
- Підсумовуючи розповідь, з'ясуйте історичне значення утворення і діяльності Західноукраїнської Народної Республіки.

Основні поняття: маніфест, жандармерія, монополізація, соборність.

Дати для запам'ятовування:

16 жовтня 1918 р. – оголошення маніфесту австрійського цісаря Карла I «До моїх вірних австрійських народів»;

18 жовтня 1918 р. – утворення Української Національної Ради;

1 листопада 1918 р. – повстання у Львові;

листопад 1918 – липень 1920 рр. – українсько-польська війна;

9 листопада 1918 р. – утворення Тимчасового Державного Секретаріату;

10 листопада 1918 р. – затвердження назви держави – Західноукраїнська Народна Республіка;

22 січня 1919 р. – проголошення Акта Злуки УНР і ЗУНР;

4 квітня 1919 р. – впровадження нової валюти – гривні та карбованця;

8 квітня 1919 р. – ухвалення закону про громадянство;

8 травня 1919 р. – ухвалення аграрного закону;

червень 1919 р. – «Чортківська офензива»;

18 липня 1919 р. – окупація території ЗУНР польськими військами.

Практична робота

1. Бесіда за запитаннями.

• Які шляхи австрійська влада передбачала для вирішення «українського питання» в Західній Україні у жовтні 1918 р.?

• Назвіть основні події «Листопадового чину».

• Хто був керівником повстання у Львові? Хто очолив уряд ЗУНР?

2. Заповнення таблиці «Соціально-економічні реформи ЗУНР».

Промисловість	Аграрний сектор	Фінанси	Соціальний захист	Освіта

3. Робота з картою.

Покажіть на карті:

- ✓ територію новоствореної ЗУНР;
- ✓ основні удари польської армії на позиції УГА та відхід українських частин.

4. Робота з джерелами.

Акт Директорії про об'єднання Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки 22 січня 1919 р.

Іменем Української Народної Республіки Директорія оповіщає народ український про велику подію в історії землі нашої української.

3 січня 1919 р. в м. Станіславі Українська Національна Рада Західної Республіки, як виразник волі всіх українців бувшої Австро-Угорської імперії і як найвищий їхній законодавчий чинник, торжественно проголосила злуку Західної Української Народної Республіки з Наддніпрянською Українською Народною Республікою в одну цілну суверенну Народну Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народної Республіки ухвалила ту злуку прийняти й здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народної Республіки від 3 січня 1919 р.

Віднині воедино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України – Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) й Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України. Віднині є єдина незалежна Українська Народна Республіка. Віднині народ український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями своїх синів будувати нероздільну самостійну Державу Українську на благо й щастя всього її трудового люду.

22 січня 1919 р. у м. Києві

Голова Директорії *В. Винниченко*.

Члени: *С. Петлюра, О. Андрієвський, А. Макаренко, Ф. Швець*

Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 106.

- Визначте історичне значення об'єднання двох українських держав.
- Чому процес об'єднання двох держав не було завершено?

Українська Галицька армія

Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні / І. Майстренко // Канадський Інститут українознавчих студій. Альбертський університет. – Едмонт, 1985. – С. 90.

У штабі сотник-упражець в австрійській військовій формі посадив мене коло столу і став допитувати. Я його попросив дати щось з'їсти, бо я кілька днів, починаючи від Києва, нічого не їв. Мені принесли чашку какао чи може кави з молоком і невеличкий шматок хліба. Я швидко проковтнув це все і залишився, очевидно, ще голодний. Та офіцер і не думав нагодувати мене. Я почував себе в руках галицького війська значно спокійніше, ніж якби потрапив до рук наддніпрянської військової частини.

Я вже згадував раніше позитивно про дисциплінованість галичан. Це була справжня регулярна військова частина. Вона не бачила революції й існувала на старих засадах порядку й субординації, в той час, як навіть денікінська армія носила на собі сліди революції, не кажучи вже про армію УНР, де були скасовані офіцерські погони й старшини зверталися до вояків на «ви». Полюдськи це мені імпонувало, але в такій військовій частині тебе могли безпідставно й розстріляти – революційна стихія.

Але галичани виявляли й свої негативні риси. Особливістю галичан було також те, що вони не дуже добре розбиралися в українській наддніпрянській дійсності.

- Про які риси галицької армії говорить автор?
- У чому виявилася необізнаність галичан у справах Наддніпрянської України?

5. Виконання тестових завдань.

1. Лідером Тимчасового Державного Секретаріату 9 листопада 1918 р. було обрано:

- А Є. Петрушевича
- Б Д. Вітовського
- В К. Левицького
- Г М. Тарнавського

2. Зазначте, яка подія відбулась 22 січня 1919 р.

- А Утворення УСРР
- Б Бій під Мотовилівкою
- В Об'єднання УНР і ЗУНР

- Г Розпочалась українсько-польська війна
3. Серед внутрішньополітичних заходів уряду ЗУНР не було:
- А Грошової реформи
 - Б Запровадження 8-годинного робочого дня
 - В Освітньої реформи
 - Г Націоналізації промисловості та землі.
4. Закарпаття після розпаду Австро-Угорської імперії перебувало у складі:
- А Угорщини
 - Б Польщі
 - В Чехословаччини
 - Г Румунії
5. Акт злуки між УНР та ЗУНР було проголошено:
- А 1 листопада 1918 р.
 - Б 22 січня 1919 р.
 - В 25 січня 1919 р.
 - Г 25 червня 1919 р.
6. Яка з перелічених воєнних операцій принесла славу Українській Галицькій Армії і мала шанс переломити хід українсько-польської війни 1919–1920 рр.?
- А «Чортківська офензива»
 - Б звільнення Львова від польської армії
 - В Брусиловський прорив
7. Встановіть послідовність подій:
- А Ухвалення закону про громадянство
 - Б Створення Тимчасового Державного Секретаріату
 - В «Чортківська офензива»
 - Г Створення Української Національної Ради
6. Проведення історичних дебатів та ділової гри «Прес-конференція».

11. ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ТА ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ В УКРАЇНІ 1919–1921 РР.

Теоретичне заняття

1. Висвітлюючи події другого приходу більшовиків до влади в Україні в першій половині 1919 р., приділіть особливу увагу аналізу радянського державного будівництва. Радимо розглянути такі його складові:
- ✓ створення Тимчасового робітничо-селянського уряду України;

- ✓ суперечності між «п'ятаковцями» та «артемівцями»;
- ✓ перша Конституція УСРР;
- ✓ формування радянської влади на місцях (ревкоми, комбідни);
- ✓ діяльність Надзвичайних комісій;
- ✓ централізація та уніфікація державного життя;
- ✓ питання входження союзних республік до РСФРР.

2. Розповідаючи про економічну політику радянського керівництва в Україні, слід розкрити суть явища «воєнний комунізм», охарактеризувати його складові (націоналізація підприємств, соціальна політика, політика експропріації, створення колективних форм господарства, продрозверстка тощо). Підкресліть, що така політика грабунку селянства та експлуатації робітництва вела до загострення соціальних протиріч. Зазначте, що саме на хвилі невдоволення на арену політичного протистояння виходять організовані загони під командуванням отаманів Н. Махна, Зеленого, Соколовського, Гончара, Струка, Ангела та ін. Опишіть перебіг подій під час заколоту отамана М. Григор'єва, проаналізуйте виданий ним універсал «До українського народу», з'ясуйте причини поразки його виступу.

3. Зверніть увагу на військове протистояння більшовицьких військ і військ генерала А. Денікіна (його наступ). Зазначте, що окупація денікінцями України призвела до створення режиму, який захищав інтереси російських поміщиків та підприємців і мав на меті відновити імперські порядки у реформованому вигляді.

4. Поясніть, що прорахунки політики Денікінського режиму (аграрна реформа мала на меті підтримку великого землеволодіння, вирішення робітничого питання обмежувалося деклараціями, білий терор та антисемітизм) мали наслідком наростання страйкового руху, розгортання селянських повстань (Н. Махно) та успішний наступ більшовиків.

5. Характеристика політики радянського керівництва після третього приходу більшовиків до влади в Україні радимо будувати за таким планом:

- організація системи державної влади (створення Всеукраїнського та комнезамів);
- встановлення однопартійної комуністичної системи;
- соціалістичні перетворення в економіці (націоналізація промисловості, милітаризація виробництва, створення Української трудової армії, повернення до продовольчої диктатури і державної хлібної монополії тощо).

6. Розглядаючи питання остаточного утвердження радянської влади в Україні, насамперед, варто приділити увагу радянсько-польській війні та розгрому військ генерала Врангеля. У ході розповіді проаналізуйте основні положення Варшавської угоди 1920 р. між УНР та Польщею, визначте

прорахунки Директорії у питанні створення антибільшовицького фронту і розгляньте проблему вирішення українського питання Ризьким мирним договором між Росією, Україною та Польщею, розкрийте основні події перебігу Листопадового рейду 1921 р.

7. З'ясуйте причини військових перемог більшовиків у війні з білогвардійцями, опишіть бої за Південь і Схід України. Розкажіть про ліквідацію радянськими військами махновських загонів.

8. Підсумовуючи, відзначте, що в ході Української національно-демократичної революції українська політична еліта не змогла реалізувати свої плани розбудови незалежної Української держави та встановлення радянської влади в Україні.

Основні поняття: диктатура пролетаріату, централізація, воєнний комунізм, експропріація, націоналізація, контрибуція, комбіді, комнезами, комуна, артіль, радгосп, продрозверстка, мілітаризація праці, комунікація, державна хлібна монополія.

Дати для запам'ятовування:

28 листопада 1918 р. – утворення Тимчасового робітничо-селянського уряду України;

6 січня 1919 р. – проголошення Української Соціалістичної Радянської Республіки;

6–10 березня 1919 р. – III Всеукраїнський з'їзд Рад, Конституція УСРР;

1 червня 1919 р. – декрет ВУЦВК про «воєнно-політичний союз» радянських республік;

30 серпня 1919 р. – вступ до Києва білогвардійських військ;

16 грудня 1919 р. – вступ більшовиків до Києва;

21–24 квітня 1920 р. – Варшавська угода;

25 квітня 1920 р. – 18 березня 1921 р. – радянсько-польська війна;

травень 1920 р. – IV Всеукраїнський з'їзд Рад;

18 березня 1921 р. – Ризький мирний договір;

листопад 1921 р. – другий «Зимовий похід».

Практична робота

1. Робота з уривками художніх творів і спогадами сучасників.

Наступ Денікіна

Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні / І. Майстренко // Канадський Інститут українознавчих студій. Альбертський університет. – Едмонт, 1985. – С. 100.

Тим часом Денікін, набравшись сил, розпочав швидкий наступ. Ми ледве встигали організовано відступати. По дорозі наші бійці міняли своїх коней на свіжих селянських. Кінчалася степова Катеринославщина, ми вступали в Полтавщину, в наш Кобеляцький повіт. Тут по дорозі до нас вливалися наші місцеві сільські й волосні працівники, часто зі своїми дружинами, з кіньми й возами. Все наше повітове боротьбістське начальство впилося, без більшовиків, які десь поховалися. Наприклад, я чув, що військовий комісар Упир під час денікінщини торгував у Полтаві садовою. Можливо, то було партійне доручення, для зв'язку. Тільки з більшовицьких джерел відомо, що їхнє підпілля в Полтаві не існувало. Це я знаю також з особистої практики (коли перебував у Полтаві підкінець денікінщини). Я навів відомий мені приклад Упиря, який був ідейний і чесний більшовик. А що ж було з тими, хто примазався до більшовицької влади? А таких було багато.

З більшовицьких джерел відомо, що навіть підпільного центру КП(б)У не створено. Як відомо, ЦК РКП(б) розпустив бездіяльне ЦК КП(б)У і створив для діяльності в підпіллі Денікіна Зафронтове бюро КП(б)У, яке перебувало, однак, не в підпіллі, а на фронті на боці червоних. Взагалі кадри КП(б)У робили ставку не на організацію партизанської боротьби проти Денікіна, а на новий прихід російської Червоної армії в Україну. В таких умовах і підпільникові Упиреві залишалось тільки торгувати садовою в Полтаві.

- Охарактеризуйте етапи наступу військ А. Денікіна в Україні;
- Яку тактику боротьби вирішила застосовувати КП(б)У в умовах білогвардійської окупації?

Розгром армії Денікіна

Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні / І. Майстренко // Канадський Інститут українознавчих студій. Альбертський університет. – Едмонт, 1985. – С. 102.

Денікінський фронт розпадався тоді так само, як і фронт УНР, але і тільки не від тифу. Антанта озброювала, одягала й годувала армію і Денікіна. Постачала її ліками, в той час як для армії УНР, навіть, ліків західні демократії не давали, через що українське військо й вимирало від тифу. Та денікінська «Добровольча армія» розкладалася головне; від поразок у війні з Червоною армією. Це була єдина велика російська війна, переможна для російської держави. Усі інші, вславлені війни «непобедимого русского оружия», були переможними тільки над ослабленими державами (Туреччина, Польща) чи над і малими, технічно відсталими народами (на Кавказі, в Середній Азії). А от війна з модернізованою Японією чи з Австро-Німеччиною переможною вже не була.

- Хто надавав підтримку білогвардійській армії?
- Які проблеми існували в армії УНР?

- Яка військова сила завдавала поразок белогвардійцям?
- У чому справедливість такої оцінки автора: «Це була єдина велика російська війна, переможна для російської держави»?

Політична ситуація в Україні у другій половині 1919 р.

Яновський Ю. Вершники; Чотири шаблі : для ст. шк. віку. – К., 2009. – С. 54.

Любували шаблі, і коні бігали без вершників, і Половці не пізнавали один одного, а з неба палило сонце, а гелгання бійців нагадувало ярмарок, а пил уставав, як за чередою, ось і розбіглися всі по степу, і Оверко переміг. Його чорний шлик віявся по плечах. «Рубай, брати, білу кість!» Пил спадав. Дехто з Андрієвого загону втік. Дехто простягав руки, і йому рубали руки, підіймав до неба вкрите пилом і потім обличчя, і йому рубали шаблею обличчя, падав до землі і їв землю, захлинаючись передсмертною тугою, і його рубали по чім попало і топтали конем.

Загони зітнулися на рівному степу під Компаніївкою. Небо округ здійсалося вгору блакитними вежами. Був серпень 1919 року. Загоном Добровольчої армії генерала Антона Денікіна командував Половець Андрій. Купу кінного козацтва головного отамана Симона Петлюри вів Половець Оверко. Степові пірати зчепилися бортами, і їх кружляв задушливий шторм степу. Був серпень нечуваного тембру.

«Сюди веди!» І підводили високих степовиків, і летіли їхні голови, як кавуни (а під ногами баштан із кавунами, і коні зупинялися коло них), дехто кричав скажено і, мов у сні, нечутно, а цей собі падав, як підрубаний бересток, обдираючи геть кору й гублячи листя. «Шукай, куме, броду!»

Висвистували шаблі, хряскотіли кістки, і до Оверка підвели Андрія. «Ахвицер? Тю-тю, та це ти, брате?!» Андрій не похнюпився, поранену руку заклав за френч і зіпсував одержу кров'ю. «Та я, мазепо² проклятий!» – «Ну, що? Допомогли тобі твої генерали?»

Андрій розстебнув на грудях френч і підніс високо вгору поранену руку, ніби гукаючи своїм болем на поміч, а це він тамував кров з пораненої руки. «Ну й цирк!» – гукнули Оверкові хлопці, неподалік заіржав від болю кінь, кружляючи на місці, спека й задуха упала на степ, і на обрії стояли блакитні вежі південного неба.

«Петлюрівське стерво, – сказав Андрій, – мати Росію продаєш галичанам! Ми їх у Карпатах били до смерті, ми не хочемо австрійського ярма». Оверко засміявся, підморгнув козакам, зупинив хлопчак, що вихопив на Андрія шаблю. Хлопчак став колупати з досади шаблею кавуна, спека дужчала й дужчала, Андрій не опускав руки, кров текла в рукав, він стояв перед братом Оверком, готовий до всього. «Що тобі оце згадується? – допитувався

переможець. – Одеса чи Очаків?» – «А згадується мені, згадується батько Половець і його старі слова...» Оверко перебив, подивився на південний захід. «Майстро віятиме, – сказав він, – коли б дощу не навіяв...» – «І його старі слова: тому роду не буде переводу, в котрому брата милують згоду».

«Ну й цирк! – гукнуло Оверкове козацтво. – Крові з нього, як з бугая, це я так рубонув, ну вже й ти, от тобі хрест, що я, а що наш йому одповість, звісно що, гуляй душа без тіла, а тіло без душі!» – «Цирк? – перепитав Оверко. – Рід наш великий, голови не щитані, крім нас двох, іще троє рід носять. Рід – це основа, а найперше держава, а коли ти на державу важиш, тоді рід хай плаче, тоді брат брата зарубає, он як!»

«Ну й цирк!» – гукнули чорні шлики, а Андрій став одбілюватись на сонці, мов полотно, гаряче було в степу коням і людям, з південного заходу намірився віяти майстро. «Роде, мій роде, прости мені, роде, що я не милую згоди. Рід переведеться, держава стоятиме. Навіки амінь».

«Проклинаю тебе моїм руським серцем, ім'ям великої Росії – матінки, од Варшави до Японії, од Білого моря до Чорного, проклинаю ім'ям брата і згодою роду, проклинаю й ненавиджу в мою останню хвилину...» – «Та рубайте його, козацтво!» – скрикнув Оверко, і поточився Андрій, і заревли переможці, і дмухнув з південного заходу майстро, і стояли нерухомо вежі степового неба.

Здалеку закружляв вихор, веретеном устав догори, розквітнув під небом, вигнутий стовп пилу пройшов шляхом, затьмаривши сонце, перебіг баштан, прогув бойовищем і полетіло вгору лахміття, шапки, падали люди, кидалися коні. І смерч розбився об купу коней і трупів, упав на землю зливою задушливого пилу, вітер одніс його далі, і наче з хмари дощ, хилився він під подувом майстра.

Козацтво чхало і обтрушувалось, коні іржали, і з-за ліска вискочили вершники з чорним прапором, розгорнулися пропустивши наперед тачанки, «до зброї! по конях! кулемети! махновців!», а тачанки обходили з флангів, четверики коней гризли під собою землю, тачанки підскакували над землею, мов хури демонів, і строчили кулемети.

У пилюці, як у тумані, блискали постріли, груди розривала спека, майстро дмухав нерівно й гаряче, пробігли верці раз, другий, «наша бере, і морда в крові», «тримайся», «слава», одчайдушний свист, далекий грім прогуркотів, «роби грязь!» – почувалася команда Панаса Половця, раптом зупинились кулемети, раптом завмерли постріли. Майстро рівно односив пил. Оверкові чорні шлики падали під кінське копито, шаблі блищали в руках, бій закінчився раптом, як і почався.

Оверко Половець сидів під колесом тачанки просто на землі, голова в нього була розкраяна, він дивився собі на ноги, затуляв долонею рану, він ще не

вмирав, крізь рану не пролазило його могутнє життя, і Панас Половець підійшов із револьвером у руці, придивляючись до Оверка.

«Зустрілися, браток! – трусонув волоссям, що спадало аж на плечі. – Там і Андрій лежить, чиста шуточка, а я собі сиджу в лісочку й чекаю, доки вони кінчать битися, а вони й кінчили – один мертвий, а другий кволий, ну що – України тобі хочеться?»

Оверко не підвів очей. На коні, чорний від пороху, під'їхав чотирнадцятирічний Сашко Половець. «Дай я його домучу!» – «Дурню, це Оверко». Сашко зблід, зіскочив з коня, підійшов до брата, взяв його рукою за підборіддя й підвів йому голову. «Оверку, горе моє», – сказав він голосом старої Половчихи. Оверко виплюнув йому в обличчя кров з рота й застогнав.

«Махновський душогубе, – тихо сказав Оверко, дивлячись собі на ноги, – ненька Україна кривавими сльозами плаче, а ти гайдамачиш по степах із ножем за халявою». Панас стояв кремезний, мов дуб, і реготав. Сашко витирив з обличчя братову кров і хапався за зброю.

«Іменем батька Нестора Махна, – реготав Панас, – призначаю тобі суд і слідство. За вбивство рідного брата Андрія – утопити в морі, за підтримку української держави на території матері порядку анархії – одрубати голову». Оверко ще виплюнув жменю крові, хмара на південному заході катастрофічне росла, майстро поволі переліг на грего – протилежний вітер, грего підганяв хмару з усіх боків, він тирлував її, збивав докупи, мов отару, і чувся приглушений гуркіт, сонце палило, «дайте пити», – сказав Оверко.

Обвів очима ноги, що стояли густо перед ним, в ньому закипіло зло уключ, він спинив його і мовив: «Пам'ятаєш батькову науку? Тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду». Прогуркотів грім близького дощу. Панас Половець замислився, «рід наш рибальський, на морі бувальський, рід у державу вростає, в закон та обмеження, а ми анархію несемо на плечах, нащо нам рід, коли не треба держави, не треба родини, а вільне співжиття?»

«Проклинаю тебе...» – «Почекай проклинати, я вільний моряк батька Махна, даю тобі хвилину, а ти подумай собі і поміркуй, здохнути завше встигнеш, чи правду я кажу, хлопці, здохнути він устигне, та, може, він нашим буде, ловецького Половецького роду, завзятий і проклятий, дарма що по «Просвітах» в Одесі на театрі грав та вчительську семінарію пройшов, правду я кажу, брате?»

«Проклинаю тебе великою ненавистю брата і проклинаю тебе долею нашою щербатою, душогубе махновський, злодюго каторжний, у бога, в світ, у ясний день...» Оверко не зводив очей і не бачив своєї смерті, вона вилетіла з Панасового маузера, вибила Оверкові мозок на колесо, блискавка розколола хмару, слідом ударив грім, «дощем запахло, хлопці, по конях!» За кілометр

постала сіра висока пелена, там ішов дощ, до сонця підсувалися хмари, степ потемнів, земля ніби здригалася, чекаючи дощу, грего рівно дмухав у височині.

«Закопати треба, – сказав Панас Половець, спиняючи коня коло мертвого Оверка, – клятий був босяцюра». Дощ дрібно сік, дві тачанки поставлено нещільно поруч, між тачанками напнули ковдру, сам Половець, узявши шанцеву лопату, копав там притулок двом братам. Піт котився, як дріб, він був важкий і дебелий – цей четвертий Половець, колишній моряк торговельного флоту й контрабандист.

Сашко скулився на тачанці коло кулемета, він забув за дощ, йому мріялося, що рука старої Половчихи смиче його за чуба, навкруги берег, та навкруги море, і можна скупатися й не чекати кулі, і сітки сохнуть на приколах. Та таке недосяжне рибальське життя, та так пахне море, та й чого він взагалі пішов, а Панас його не жалує, ну, та назад хай чорт лисий ходить, а не він, Сашко, – таке кляте і Половецьке насіння!

Панас сопів, викидаючи з ями землю, він грався лопатою, як інший виделкою, «ну, здається, хватить! Хай не кажуть, що я рід зневажив!»

І похорон відбувся. Дощ напинав свої вітрила, над степом зрідка пробігав вітер, добрячий дощ пронизував землю. По обличчю Панаса Половця бігли дощові краплі, збоку здавалося, що він слізно плаче коло готової могили, у всього загону текли дощові сльози, це була страшна річ, щоб отак плакав гірко цілий військовий загін, а дощ не вгавав.

І тоді за дощем з'явилося марево: розгорнувся здалеку червоний прапор кінного загону інтернаціонального полку на чолі з Іваном Половцем. Лягнули перші постріли, а Панас уже сидів на тачанці, крутив на всі боки кулемета, Сашко подавав йому стрічки, тачанки пішли врозтіч, кіннотники розбіглися вмить, «здавайся! кидай зброю! червоні!» Та тікати було нікуди, Іван Половець заганяв їх на спішену кінноту, заганяв їх на кулі, і треба було вмерти або здатися, і Панас заплакав од безсилої люті. Він скочив на чийогось коня, кінь під ним упав, він сів на коня з тачанки, «хлопці, за мною! махновці не здаються!», спробував пробитися крізь Іванів фланг, загубив половину людей, дощ лив безперестанку, коні сковзалися, Іван Половець посилив натиск, і махновці здалися.

І дощ, витрусивши безліч краплин, посунув свої хмари далі, збирав до себе всі випари і перешиковував хмаровище, відганяв хмарки тендітні, оболочки прозорі, залишаючи темних, плідних, дощовитих, надійну підпору й силу.

Панас Половець стояв перед братом Іваном та його комісаром Гертом, усі кулі поминули Панаса, він стояв геть увесь заболочений, розхристаний, без шапки, довге волосся спадало на шию, високий і дебелий, стояв він перед сухорлявим Іваном.

«От де зустрілися, Панасе», – сказав Іван і перемовився кількома словами з Гертом. Полонених зігнали в купу, стали збиратися звідусіль переможці з інтернаціонального полку, сонце проглянуло з-за хмар, заблищав навкруги рівний степ, і потроху підносилися слідом за хмарами блакитні вежі степового неба.

Панас мовчки стояв, дивлячись кудись у небесний простір. Сашко підійшов, сів коло нього на землю, обличчя в нього було біле й увесь час смикалось, «та тут і Сашко», – посмутнів Іван, а Панас раптом закричав з усієї сили:

«Проклятий байстрюче, підземна гнидо, вугляна душе! Наймит Леніна й комуни, кому ти служиш, комісарська твоя морда?!»

«З тобою мова буде потім, – сказав Іван, – а я служу революції, Інтернаціоналу», – і, ще перемовившись з Гертом, мовчки підійшов до купи полонених, оглянув їх уважно, розглядаючи кожне обличчя, мов машинну деталь на браковці, пройшовся раз і двічі й почав говорити:

«Хлопці, – сказав Іван, – от і скінчилася ваша служба у зрадника й бандита батька Махна. І з вами говорить брат вашого Половця, а обоє ми з ним рибалки, батьки наші рибалки й увесь рід. Слова мої прості й некрасиві, та ви зрозумієте мене й так, бо скрізь по степах судяться зараз дві правди: правда багатих і правда бідних. Відступаємо ми перед кривавим царським генералом Денікіним, пробиваємось на Київ, і, відступаючи, б'ємо ворогів, не даємо пощади. От і ви, серед вас є, певно, і обдурені бідняки, ми закликаємо вас, бо ви з нами одного горя, – ставайте поруч битися за правду бідних. Бідняки й трудящі будуть з нами, і всі як один до перемоги, хай живе Радянська влада, Червона Армія!»

Герт подав команду, трохи людей одійшло ліворуч і стало, а решта пішла купою геть, нешвидким кроком пішла геть, всі очі дивилися на них, і панувала мовчанка. Купа одходила далі й далі, вони прискорювали кроки, дехто став підбігати, один вирвався з купи й побіг, за ним другий, третій, уся купа побігла, як отара овець, побігла щосили, не оглядаючись, тікаючи від смерті. Тоді Іван Половець наказав приготувати кулемети. За його знаком кілька кулеметів почало стріляти, і кулемети спинилися, коли завдання було виконано.

Панас не чекав собі милості, він бачив, як загинули його вояки, що їх він збирав зерно до зерна, а інші з них стали не його. У нього промайнуло в голові дитинство, й дитячі роки на шаланді, і нічні влови, і запах матеріної одежі, неосяжний простір моря. «Це – близько смерть», – подумав і звернувся до Івана з тим словом, що чув його від Оверка: «Чи чуєш, Іване, тут вже двоє загинуло, а тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду».

«Рід наш роботящий, та не всі в роді путящі. Є горем горьовані, свідомістю підкуті, пролетарської науки люди, а є злодюги й несвідомі, вороги й наймити

ворогів. От і бачиш сам, що рід розпадається, а клас стоїть, і весь світ за нас і Карл Маркс».

«Проклинаю тебе, – закричав Панас в агонії, – проклинаю моєю останньою хвилиною!» Він вихопив з-під френча маленький браунінг і пустив собі в рот кулю, трохи постояв нерухомо, став гойдатися й розхитуватись, скрутився, як сухий лист, гримнув об землю, і розлетілася з-під нього мокра земля.

«Стріляй і мене, – сказав Іванові клятий Сашко, – стріляй, байстрюче». – «Бісової душі вилупок», – промимрив Іван та взяв Сашка за чуба, що виглядав з-під шапки по махновському звичаю, став скубти, як траву, а Герт осміхнувся.

На степу під Компаніївкою одного дня серпня року 1919 стояла спека, потім віяв рибальський майстро, ходили високі, гнучкі стовпи пилу, грего навів тривалого дощу, навіть зливи, а поміж цим точилися криваві бої, і Іван Половець загубив трьох своїх братів, – «одного роду, – сказав Герт, – та не одного з тобою класу».

1. У чому полягала особливість внутрішньополітичної ситуації в Україні у 1919 році? Як це змальовано в романі?

2. Які сили вели боротьбу за владу в Україні? З якими гаслами вони виступали?

3. Чому брати з однієї родини опинились у різних політичних таборах? Які особливості перебігу політичних подій в Україні в 1919 році відображено у романі?

2. Робота з джерелами.

Наказ головноначальствуючого Катеринославської, Харківської, Курської і Полтавської губерній генерал-лейтенанта Май-Маєвського про заборону шкіл з українською мовою викладання (3 серпня 1919 р.)

Объявляю основные положения, принятые Особым совещанием по вопросу об «украинских школах».

1. Об учебных заведениях с преподаванием на малорусском языке

1. Все школы, в которых до появления «украинских» властей преподавание велось на русском языке, а затем, по распоряжению украинской власти, языком преподавания был сделан малорусский язык, должны вернуться вновь к преподаванию на русском языке.

2. В согласии с законом и правилами 1 июля 1914 г. преподавание на малорусском языке допускается в частных учебных заведениях, содержимых частными лицами или обществами (ст.7 правил 1 июля 1914 г.).

В согласии с законоположениями, изданными до 25 октября 1917 г., отпуск кредитов из казны на содержание учебных заведений с преподаванием на малорусском языке не допускается.

4. В согласии с пунктом б) ст.1 правил 1 июля 1914 г. земствам и городам

не предоставлено право учреждать и воспо­соблять учебные заведения с преподаванием на малорусском языке.

5. На основании вышеприведенных пунктов 2, 3 и 4 дальнейшее существование учебных заведений с преподаванием на малорусском языке, открытых «украинскими» властями и также земствами и городами, возможно при условии принятия их на содержание частными лицами и обществами в порядке правил 1 июля 1914 г.

II. *О правах учащихся учебных заведений с преподаванием на малорусском языке*

1. Права учащихся в учебных заведениях с преподаванием на малорусском языке определяются ст. 29 правил 1 июля 1914 г.

2. Начальнику Управления народного просвещения предоставляется право преобразовывать вышеупомянутые учебные заведения в учебные заведения с правом правительственных, если постановка преподавания в них будет признана Управлением равной постановке в правительственных учебных заведениях, а по духу своему преподавание будет признано укрепляющим идею единой русской государственности.

Пояснение к п. 2. Это преобразование, не изменяя источников содержания учебного заведения, повлечет за собой предоставление права педагогическому совету выдавать выпускные свидетельства и аттестаты, а в отношении лиц преподающих – право государственной службы.

III. *О преподавании «украиноведения» и малорусского языка*

1. Преподавание «украиноведения» (история и география Украины) упраздняется.

2. Преподавание малорусского языка и литературы допускается в качестве необязательных предметов на общих основаниях.

Подлинный подписал:

Главначальствующий генерал-лейтенант *Май-Маевский*

Гражданская война на Украине. Сборник документов и материалов. – Т. 2. – К., 1967. – С. 283–284.

• Охарактеризуйте политику білогвардійців на зайнятих ними українських територіях щодо навчальних закладів з українською мовою викладання:

<i>Форма власності навчального закладу</i>	<i>Політика</i>
Державні	
Приватні	
Земських та міських	

- Визначте місце і статус предметів історії України, української мови і літератури у навчальних програмах освітніх закладів згідно з цим документом.
- Які зміни у позицію правих російських сил у мовному питанні внесла Українська революція?

Доповідь інструктора Харківського губвиконкому Г. Шевкуна про вступ денікінців в Харків та їхній режим (13 липня 1919 р.).

В Президиум Харьковского губисполкома губернского инструктора Герасима Шевкуна

И н ф о р м а ц и о н н ы й д о к л а д

о положении в г. Харькове с момента вступления туда деникинской Добровольческой армии.

Д е н и к и н ц ы з а р а б о т о й

Белогвардейская Добровольческая армия идет под знаменем старой бюрократической России, т.е. под знаменем, состоящим из трех цветов: белого, красного и синего. На этом знамени часто можно видеть двуглавого орла, увенчанного царской короной. Вот такие знамена на другой день развевались почти на всех зданиях города. Красных революционных знамен, плакатов и воззваний, советских вывесок и вообще всего того, что носило революционный характер, и в помине не было. Все было уничтожено в первую же ночь прихода деникинцев. Не был пощажён и памятник жертвам революции, находившийся на Советской площади. Полотно и доски немедленно были расхищены. А на третий день уже было приступлено к раскопкам могилы и к извлечению погребенных там трупов павших борцов за дело революции. На месте могилы проложены канализационные трубы, яма засыпана землей и площадь устлана гранитом. 26 июня в городе уже красовались развешенные на всех видных местах белогвардейские воззвания, разные объявления и обращения к населению. Воззвания были полны всякой гнусной и бессовестной лжи и провокации на рабоче-крестьянскую власть и в большинстве случаев были обращены к красноармейцам с призывом оставить ряды советских войск, захватить с собой всех командиров и комиссаров и перейти в Добровольческую армию. В обращении к населению часто излагалась на разные лады с комментариями и без комментариев программа деникинской Добровольческой армии, сводящаяся к следующим трем основным вопросам:

1. Восстановление единой неделимой России.
2. Национальные собрания.

3. Восстановление собственности. Земля приобретаетс​я безземельными или малоземельными только по выкупу. Рабочие не должны быть эксплуатируемы владельцами предприятий.

Окончательное же решение и издание нового закона принадлежит национальному собранию – хозяину земли русской.

28 июня появились уже портреты Колчака и Деникина, которые были вывешены в городе и на станции в большом количестве. На портретах напечатаны выдержки: у Колчака – из его приказа по армии, а у Деникина – из его речи, произнесенной на общем собрании войскового круга Области Войска Донского. На портрете Колчака текст начинается так: «Приняв крест власти в весьма трудных условиях гражданской войны, я не пойду ни по пути реакции, ни по пути партийности» и т.д. На портрете же Деникина он начинается так: «Пойдем на север спасать Россию, спасти от гибели и распада, ибо здесь, на Дону и Кавказе, не может быть ни счастья, ни столь сносного существования, если там на севере...» и т.д.

Гражданская война на Украине. Сборник документов и материалов. – Т. 2. – К., 1967. – С. 228–229, 233.

- З якою метою денікінці намагалися знищити будь-які вияви діяльності більшовиків на зайнятій території?
- Назвіть основні ідейні засади політики Білого руху.
- Які факти засвідчують гостроту і непримиренність протистояння ворогуючих сторін у роки громадянської війни?

Повідомлення про репресії білогвардійців на захоплених ними територіях (серпень 1919 р.)

Репрессии и насилия слишком многочисленны, чтобы можно было их регистрировать. Расстрелы, грабеж, раскопка могил красноармейцев и коммунистов, повешение на столбах и проч. Особенным преследованиям подвергаются жены красноармейцев (порка и грабеж) и коммунистов, не говоря о них самих. Грабится также все имущество деревенских коммунаров... В с. Скочное, Корочанск[ого уезда] казаки изнасиловали двух женщин на глазах мужей. Красивых женщин крестьяне, вообще, вынуждены прятать. В с. Большое Городище крестьянин, ожидавший ранее белых, долго умолял отдать ему отнятую ими лошадь и нечаянно назвал офицера товарищем, за что был убит на месте... Репрессии совершаются, главным образом, по доносам кулаков и по инициативе помещиков. Много крестьян расстреляно по указанию корочанского лесничего.

Помещики. В Бахмутском и Мариупольском уезде помещики, кроме «законной» трети урожая, берут 380 руб. с десятины. В Изюмском уезде берут

половину урожая. В дер. Чмыревке, близ Чернявки, помещик забрал себе весь урожай и нанял людей со стороны исполу. Помещик Курской губернии князь Волконский собрал крестьян и велел им свезти все взятое ими из его имения имущество обратно, а затем приказал старикам встать на колени и просить прощения. Лесничий Корочанского уезда отказался от предложенного ему обществом откупа за дом, занятый под школу, – 80000 руб. и потребовал возобновления всех построек на новом месте. За прежний же дом обещал снести столько голов, сколько в доме углов.

В городах и промышленных пунктах Юзовка. Город при занятии был подвергнут официально разрешенному трехдневному грабежу и еврейскому погрому. Ежедневно происходят расстрелы красноармейцев. При побеге одного красноармейца был убит вместо него городской. Рабочие разбегаются. Зарплата 12–18 руб. Отменены бесплатные квартиры и бесплатный уголь. Хлеб – 9–12 руб. фунт, уголь – 7 руб. пуд.

Дебальцево. Жалованье железнодорожникам не платят 3 месяца. Дали маленькие авансы – 100–150 руб. Завод работает слабо. Шахты стоят, товаров в вольной продаже много всяких. Создается убеждение, что «все кончено», родные не надеются увидеть ушедших с Красной Армией.

Марьевка. Шахты не работают. Хлеб – 5 руб.; черный – 3 руб. Мясо – 8 руб.

Каменский рудник. На руднике вывешен приказ: неработающие должны выбраться с рудника, иначе они будут выселяться силой, а квартиры заколачиваться. На всем руднике рабочих человек 20. Заработная плата 10 руб. вместо прежних 30. Продовольствие неработающим на руднике не выдается. Мобилизацию объявляли 4 раза. Никто не являлся.

Гражданская война на Украине. Сборник документов и материалов. – Т. 2. – К., 1959. – С. 325–326.

- Охарактеризуйте політику Денікінського режиму у робітничому питанні щодо селянства.
- Які верстви стали опорою Денікінського режиму?
- Спробуйте виокремити наслідки революційних потрясінь для пересічної людини.

Генерал А. Денікін про махновський рух восени 1919 р.

...Еще хуже складывалась обстановка в тылу.

После весеннего разгрома, понесенного Махно, он бежал с небольшим конным отрядом в район Александровска. Там вокруг него собрались

спасшиеся за Днепр его мелкие отряды, присоединилась часть повстанцев Григорьева и красноармейцев разбитой советской крымской группы.

Теснимый с востока нашими частями, Махно подвигался в глубь Малороссии; в августе, задержавшись в районе Елисаветграда – Вознесенска, он был снова разбит правым крылом генерала Шиллинга и к началу сентября, продолжая уходить к западу, подошел к Умани, где попал в полное окружение: с севера и запада – петлюровцы, с юга и востока – части генерала Слащева.

Махно вступил в переговоры с петлюровским штабом, и обе стороны заключили соглашение: взаимный нейтралитет, передача раненых махновцев на попечение Петлюры и снабжение Махно боевыми припасами. Доверия к петлюровцам у Махно, однако, не было никакого, к тому же повстанцев тянуло неудержимо к родным местам... И Махно решился на смелый шаг: 13 сентября он неожиданно поднял свои банды и, разбив и отбросив два полка генерала Слащева, двинулся на восток, обратно к Днепру. Движение это совершалось на сменных подводах и лошадях: 13-го – Умань, 22-го – Днепр, где, сбив наши части, наскоро брошенные для прикрытия переправ, Махно перешел через Кичкасский мост, и 24-го он появился в Гуляй-Поле, пройдя в 11 дней около 600 верст.

В ближайшие две недели восстание распространилось на обширной территории между Нижним Днепром и Азовским морем. Сколько сил было в распоряжении Махно, не знал никто, даже он сам. Их определяли и в 10, и в 40 тысяч. Отдельные банды создавались и распылялись, вступали в организационную связь со штабом Махно и действовали самостоятельно. Но в результате в начале октября в руках повстанцев оказались Мелитополь, Бердянск, где они взорвали артиллерийские склады, и Мариуполь – в 100 верстах от ставки (Таганрога). Повстанцы подходили к Синельниково и угрожали Волновахе – нашей артиллерийской базе... Случайные части – местные гарнизоны, запасные батальоны, отряды государственной стражи, выставленные первоначально против Махно, легко разбивались его крупными бандами.

Положение становилось грозным и требовало мер исключительных. Для подавления восстания пришлось, невзирая на серьезное положение фронта, снимать с него части и использовать все резервы. В районе Волновахи сосредоточены были терская и чеченская дивизии и бригада Донцова. Общее командование над этими силами поручено было генералу Ревизиному, который 13 октября перешел в наступление на всем фронте. Наши войска в течение месяца наносили один удар за другим махновским бандам, которые несли огромные потери и вновь наполнялись, распылялись и воскресали, но все же катились неизменно к Днепру. Здесь, у никопольской и кичкасской переправ,

куда стекались волны повстанцев в надежде прорваться на правый берег, они тысячами находили смерть...

К 10 ноября весь левый берег Нижнего Днепра был очищен от повстанцев.

Деникин А. И. Поход на Москву. (Очерки русской смуты). – К., 1990. – С. 145–147.

- З яких військових угруповань, за повідомленням А. Денікіна, складалася армія Нестора Махна?
- Які мотиви спонукали махновців і петлюрівців заключити військову угоду?
- Назвіть території, охоплені повстанським рухом під проводом Н. Махна.
- Яке значення мав повстанський рух Н. Махна у перемозі над білогвардійськими військами?

3. Робота з картою.

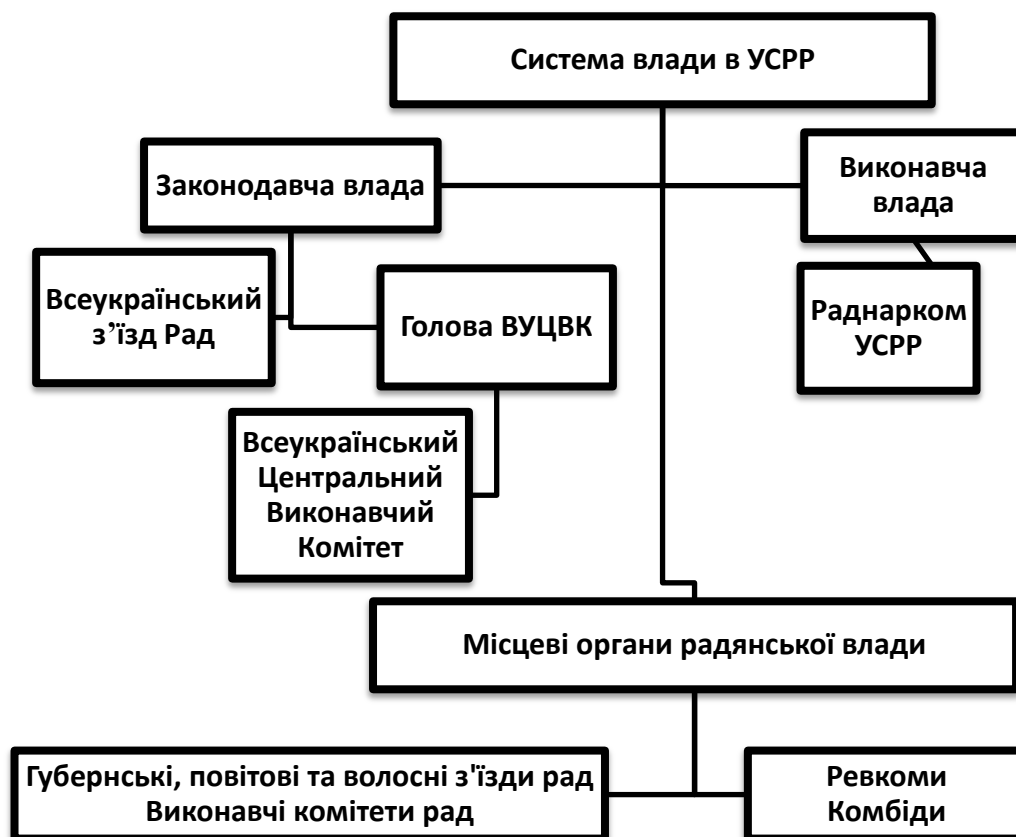
Покажіть на карті:

- ✓ території України, зайняті денікінськими військами;
- ✓ територію розгортання селянського руху Н. Махна;
- ✓ напрямок удару українсько-польських військ навесні 1920 р.

4. Бесіда за запитаннями.

- Розкрийте зміст «воєнно-політичного союзу» радянських республік 1919 р.
- Визначте методи будівництва радянського комуністичного суспільства у 1919 р.
- Які наслідки мав антибільшовицький виступ отамана Григор'єва?
- Чому білогвардійській армії генерала А. Денікіна вдалося швидко витіснити більшовиків з України та захопити владу?
- Назвіть причини падіння білогвардійського режиму.

5. Складання схеми органів радянської влади у 1920 р. в Україні. Учні мають відобразити схему органів радянської влади, що повинна мати приблизно такий вигляд:

6. Обговорення питань. Робота у малих групах. Кожна група учнів готує розгорнену відповідь, доповідає аудиторії, можливе доповнення відповіді у ході колективного обговорення.

Група 1

Охарактеризувати внутрішньополітичні заходи більшовиків у 1919 р. у соціально-економічній сфері.

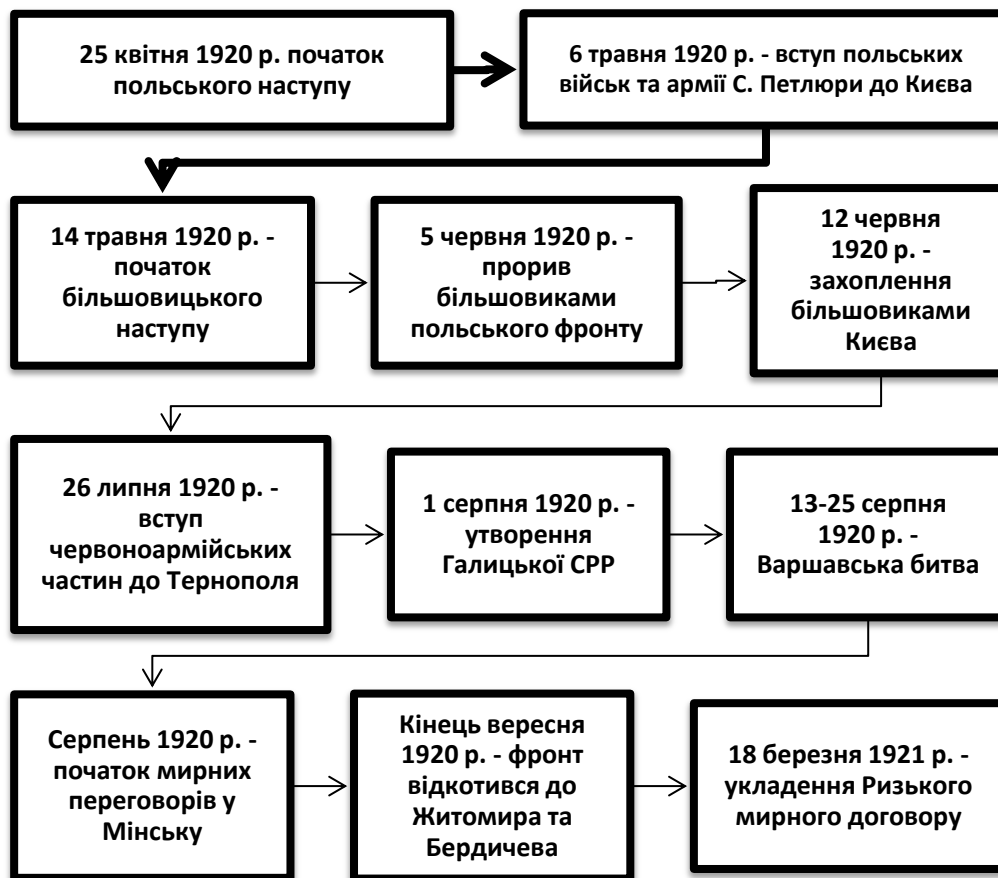
Група 2

Охарактеризувати заходи більшовиків у державно-політичній сфері.

Група 3

Охарактеризувати заходи більшовиків у національно-культурній сфері.

7. Складання «хронологічної стрічки». Керівник гуртка подає на дошці схему, у якій є пропуски або написані лише події чи лише дати. Учні мають відновити повну картину, заповнивши всі пропуски.

8. Висловлення думок щодо проблемних питань.

- Охарактеризуйте основні умови Варшавської угоди 1920 р. Чому вона викликала таку неоднозначну реакцію серед української еліти?
- Які історичні наслідки для Української національно-демократичної революції мало укладання Ризького мирного договору?
- Які шанси на успіх, на Ваш погляд, мали учасники Другого Зимового походу та махновці у боротьбі з більшовиками?
- Які причини остаточного утвердження радянської влади в Україні та перемоги більшовиків над своїми супротивниками?

9. Виконання тестових завдань.

1. Організації сільської бідноти, аналогічні комбідам, які активно проводили більшовицьку політику на селі та забезпечували контроль над діяльністю місцевих рад і їх виконавчих органів, – це:

- А комнезами
- Б ревкоми
- В «чека»
- Г продзагони

2. У сфері фінансів та промисловості більшовицький уряд в Україні у 1918 р.:

А встановив державний контроль та передав у власність РРФСР фінанси, а також промислові об'єкти в Україні

Б здійснив денационалізацію державних підприємств, передав їх у руки робітників

В звернувся за допомогою до РРФСР для ліквідації кризи в фінансах і промисловості України

Г залучив іноземний капітал до реконструкції підприємств

Д орієнтувався на власні сили й підтримку з боку українських підприємців та робітників

3. Головою Ради Народних комісарів УСРР у 1919–1923 рр. був:

А М. Скрипник

Б Є. Бош

В Х. Раковський

Г Ю. Коцюбинський

4. Після евакуації з Криму військ Антанти і білогвардійців наприкінці квітня до червня 1919 р. на півострові було створено:

А Автономну республіку Крим у складі Туреччини

Б Автономну республіку Крим у складі РСФРР

В Автономну республіку Крим у складі УСРР

Г Кримську Соціалістичну Радянську Республіку

5. Голова Раднаркому Донецько-Криворізької Радянської Республіки у лютому – квітні 1918 р.:

А Артем (Ф. Сергєєв)

Б В. Антонов-Овсієнко

В Є. Бош

Г Н. Махно

6. Встановіть хронологічну послідовність подій:

А Підписання Ризького мирного договору

Б Вступ денікінських військ до Києва

В Обрання головою ТРСУУ Артема (Ф. Сергєєва)

Г Прийняття Конституції УСРР

7. Згідно з Конституцією УСРР, що була прийнята у 1919 р.:

А радянська Україна проголошувалася незалежною суверенною державою

Б створювалися нові структури центральної законодавчої та виконавчої влади, не підзвітні керівництву РРФСР

В буржуазія, поміщики та близькі до них партії й групи були позбавлені виборчих прав

Г УСРР об'єднувалася з РРФСР на федеративних (рівноправних) засадах

Д в УСРР забезпечувались демократичні свободи для всіх без винятку категорій населення

Е була ліквідована приватна власність на знаряддя праці та засоби виробництва

Є була ліквідована приватна власність тільки на землю і великі заводи й фабрики, право на дрібну підприємницьку діяльність зберігалося

Ж УСРР заявляла про входження до складу РФСРР на правах автономії.

10. Виконання індивідуальних завдань.

Обґрунтуйте справедливість або спростуйте таке твердження українського історика О. І. Ганжі:

«Саме позиція селянства в значній мірі визначала перемогу або поразку будь-якої політичної сили, що боролася за владу. Двократна поразка більшовиків в Україні наочно довела, що селянство не сприйняло комуністичної доктрини... Відмова від негайної комунізації села, зміна продрозкладки проподатком та дозвіл торгувати призвели до поступового згасання збройного селянського опору та утвердження радянської влади на більшості території України» (О. І. Ганжа. *Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.)*. – К., 2000).

Чому справедливим є твердження, що саме селянство відіграло вирішальну роль під час утвердження тієї або іншої влади в Україні в роки Української революції 1917–1921 рр. та в умовах громадянської війни? Аргументуйте справедливість оцінки вченого.

12. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 РР.)

Теоретичне заняття

1. Рекомендуємо розмежувати теоретичний матеріал за структурними підрозділами: доба УЦР; доба Гетьманату; доба Директорії УНР; радянська політика у сфері культури.

2. Розвиток культури за цими підрозділами бажано висвітлювати за таким логічним планом: загальні особливості національно-культурного будівництва в Україні; вплив суспільно-політичних умов на культурне будівництво; розвиток освіти, науки, літератури, театрального та мистецького життя.

3. У ході зайняття необхідно: з'ясувати роль діяльності І. Огієнка та Д. Антоновича для розвитку української культури періоду УНР; визначити особливості релігійного життя України; сформулювати вміння аналізувати й узагальнювати інформацію, систематизувати набуті знання, висловлювати

власний погляд; виховувати повагу до надбань культури, естетики смаку, толерантне ставлення до мистецьких уподобань інших.

Основні поняття: українізація, лікнеп.

Дати для запам'ятовування:

осінь 1917 р. – відновлення діяльності «Просвіт»;

жовтень 1918 р. – відкриття двох державних українських університетів в Києві та Кам'янець-Подільському;

27 листопада 1918 р. – відкриття Української академії наук (УАН);

1919 р. – проголошення Української автокефальної православної церкви;

червень 1920 р. – постанова Наркомосу УСРР «Про запровадження в життя єдиної трудової школи».

Практична робота

1. Проведення репродуктивної бесіди.

- Визначте головні тенденції розвитку української культури в добу УЦР.
- Охарактеризуйте внутрішні та зовнішні чинники, що перешкодили реалізації ідеї надання Українській Православній Церкві статусу автокефальної.
- Визначте вклад у розвиток української освіти й науки міністра гетьманського уряду М. Василенка.
- Назвіть головні заходи гетьманського уряду, що були спрямовані на поглиблення процесу українізації системи освіти.
- Чому гетьманський уряд опікувався мистецьким життям Української Держави?
- З'ясуйте причини негативної реакції більшої частини православного кліру на ідею надання автокефалії українській православній Церкві.
- Дайте загальну оцінку державній політиці Директорії УНР у галузі культури.
- Яку роль у піднесенні національно-культурного життя відіграли міністри УНР І. Огієнко та Д. Антонович?
- На які дві основні групи поділялася українська інтелігенція у ставленні до культурної політики Директорії УНР?
- Чому, на Вашу думку, автокефалія УПЦ була проголошена саме у період УНР?
- Визначте історичне значення закону Директорії від 1 січня 1919 р.
- Яке значення відводили більшовики мережі агітаційно-пропагандистських закладів?
- Проаналізуйте заходи радянської влади у галузі освіти?

- Які зміни у системі вищої освіти були запроваджені більшовицьким режимом?
- Назвіть головні риси театрального життя України у період більшовицької влади?
- З чим, на Вашу думку, була пов'язана поява чисельних напрямів та шкіл в літературі й образотворчому мистецтві?
- Чому радянська влада боролась із Церквою та релігією загалом? Визначте зміст поняття «атеїзм».

2. Виконання індивідуальних завдань.

Проаналізуйте уривок із партійної програми, що була затверджена VIII з'їздом РКП(б) у 1919 р., та висловіть власне бачення проблеми:

«РКП керується переконаннями, що лише здійснення планомірності та свідомості в усій суспільно-господарській діяльності має потягнути за собою повне відмирання релігійних забобонів».

Чому, на Ваш погляд, більшовики активно виступали проти православної церкви?

13. ОСНОВИ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Теоретичне заняття

На цих заняттях варто розглянути перспективні напрями досліджень історії України XIX – поч. XX ст. Це допоможе учням обрати тему наукового дослідження та обґрунтувати її. Наступним етапом у написанні наукової роботи є визначення об'єкта, предметата структури наукового дослідження, ознайомлення з правилами оформлення вступної частини наукової роботи. Необхідно також проаналізувати проблему в науковій літературі та зробити обґрунтування актуальності та відповідності проблеми сучасним вимогам суспільства. Далі керівник гуртка має ознайомити учнів з методами дослідження, пояснити у чому полягає теоретична і практична цінність науково-дослідницької роботи, допомогти під час підготовчого етапу щодо написання роботи. Написання та оформлення науково-дослідницької роботи, підготовка до захисту науково-дослідницької роботи учнями також ведуться під керівництвом учителя, який ознайомлює з вимогами до написання роботи та підготовки доповіді, надає рекомендації з оформлення наочних матеріалів, використання технічних засобів, а також основ публічних виступів та етикету під час дискусії.

Практична робота

Під час проведення практичних робіт учні безпосередньо займаються розробкою концепції дослідження, визначають мету і завдання роботи, створюють перспективний схематичний план дослідницької діяльності та плану-проспекту наукової роботи, вибирають методи дослідження, підбирають джерела, літературу та опрацюють їх. Важливим етапом є набуття досвіду щодо створення вступної частини наукового дослідження, структурування основної частини наукової роботи, укладання розділів (написання основного тексту роботи), формування узагальнень і висновків, оформлення посилань та відповідного наукового апарату. Наступний етап – це оформлення згідно з останніми вимогами списку використаних джерел і літератури, укладання додатків, а також редагування та корегування роботи, підготовка матеріалів до друку.

Доцільно звернути особливу увагу на набуття учнями досвіду з підготовки як до написання доповіді, так і до публічного захисту, обговорення виступів, визначення недоліків, коментування, порад.

14. КОНКУРСИ, ЛЕКТОРІЇ, ЕКСКУРСІЇ

Пропонується провести такі тематичні екскурсії: «Модерне ХІХ століття й Україна», «Україна на початку ХХ ст.», «Україна у добу війн та революції (1914–1921 рр.).

Під час цих екскурсій рекомендуємо звернути увагу гуртківців на зміни, що відбулися у повсякденному житті людини, на нові технічні винаходи, побутові умови, моду, транспорт і зв'язок. Разом із цим варто простежити вплив усіх цих категорій на свідомість різних соціальних верств, соціальну мобільність, усвідомлення індивідумом себе та свого місця у соціумі під час переходу від аграрного (традиційного) до індустріально-аграрного суспільства.

У ході екскурсій та інших тематичних заходів, присвячених Українській національно-демократичній революції 1917–1921 рр., учні мають зрозуміти, як «революційна хвиля» докотилася до їхнього краю, дізнатися, які події і процеси відбувалися протягом 1917–1921 рр. на території їхнього населеного пункту.

Радимо запропонувати учням написати есе (обсягом в одну сторінку) на тему «Буремні роки визвольних змагань та повсякденне життя людей».

Традиційно учні беруть участь у конференціях, конкурсах, олімпіадах, виставках. Пропонується відвідування тематичних виставок. Організуються наукові читання, лекторії.

15. ПІДСУМОК

Підбиття підсумків роботи гуртка за навчальний рік. Відзначення кращих вихованців. Рекомендації щодо подальшої дослідницької роботи. Завдання на літо.

Орієнтовне планування теоретичної і науково-практичної роботи на наступний навчальний рік. Анкетування гуртківців. Висловлення побажань щодо подальшої роботи гуртка.

Вищий рівень, другий рік навчання

1. ВСТУП

Теоретичне заняття

Під час проведення першого заняття радимо ознайомити з планом роботи гуртка. Обговорити організаційні моменти. Керівнику гуртка варто зупинитися на основах періодизації історії України у ХХ ст., поворотних моментах та епохальних подіях, а також провести актуалізацію опорних знань із минулого навчального року. Необхідно надати учням список рекомендованої літератури на поточний навчальний рік. Обговорити теми: «Історичні виклики і трагічні сторінки українського народу за радянської доби», «Радянська модель мислення і поведінки людей у ХХІ столітті».

Практична робота

Виконання індивідуальних творчих завдань.

Написання історичного есе на тему: «Причини поразки української революції 1917–1921 рр. та сьогоденні загрози у справі українського державотворення».

Список рекомендованої літератури

Підручники та посібники:

1. Бойко О. Д. Історія України : Навч. посіб. / 3-тє вид., вип., доп. / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2007. – 688 с.
2. Гупан Н. Новітня історія України : 1914–1939 : 10 кл. : Навч. посіб. / Н. М. Гупан, О. І. Пометун. – К. : А.С.К., 2009. – 352 с.
3. Гупан Н. Новітня історія України : Підручник для 11-го кл. / Н. М. Гупан, О. І. Пометун, Г. О. Фрейман. – К. : А.С.К., 2007. – 354 с.
4. Даниленко В. М. Історія України. 10 кл. Навч. посібник. / В. М. Даниленко та ін. – Запоріжжя : Прем'єр, 2001. – 324 с.
5. Коляда І. Історія України (1914–1939). 10 кл. Навч. посібник / І. А. Коляда. – Харків : Скорпіон, 2001. – 115 с.
6. Кульчицький С. Історія України (1914–1939) : Підручник для 10-го класу / С. Кульчицький, Ю. Шаповал. – К. : Генеза, 2009. – 320 с.
7. Кульчицький С. Історія України (1939–2001) : Підручник для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. / С. Кульчицький, Ю. Шаповал. – К. : Генеза, 2005. – 320 с.
8. Реєнт О. Історія України. 10 кл. Підручник / О. П. Реєнт, О. В. Малій. – К. : Генеза, 2009. – 315 с.

9. Струкевич О. Історія України. Підручник для 11 класу (рівень стандарту, академічний рівень) / О. К. Струкевич. – К. : Грамота, 2011. – 320 с.

10. Турченко Ф. Новітня історія України. (1939 – початок ХХІ ст.) : Підручник для 11-го класу / Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко. – К. : Генеза, 2006. – 323 с.

11. Турченко Ф. Новітня історія України. 1917–1945 рр. Підручник для 10 кл. / Ф. Г. Турченко. – К. : Генеза, 2001. – 384 с.

Наукова та науково-популярна література

12. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 [Текст] : суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. / І. Г. Білас. – Кн. 2. – К. : Либідь, 1994. – 685 с.

13. Верстюк В. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. / В. Верстюк, О. Дзюба, В. Репринцев. – К. : Наукова думка, 1995. – 596 с.

14. Гунчак Т. Україна : перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії / Тарас Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 323 с.

15. Даниленко В. Сталінізм на Україні (20–30-ті роки) / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький. – К. : Наукова думка, 1991. – 342 с.

16. Касьянов Г. Україна 1991–2007 : нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К. : Наш час, 2007. – 432 с.

17. Конквест Р. Жнива скорботи : Радянська колективізація і голодомор [Текст] / Р. Конквест ; пер. з англ. Н. Волошинович [та ін.]. – Луцьк : Терен, 2007. – 455 с.

18. Кульчицький С. Комунізм в Україні : перше десятиріччя (1919–1929) / С. Кульчицький. – К. : Либідь, 1996. – 125 с.

19. Реєнт О. Україна між світовими війнами 1914–1939 рр. Події. Люди. Документи. Нариси історії / О. П. Реєнт, І. А. Коляда. – К. : «Школа», 2004. – 544 с.

2. РАДЯНСЬКА УКРАЇНА (1921–1939 РР.)

2.1. УСРР В УМОВАХ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921–1928 РР.). ЕКОНОМІЧНЕ І СОЦІАЛЬНЕ ЖИТТЯ УСРР В РОКИ НЕПУ

Теоретичне заняття

1. Характеризуючи питання голоду 1921–1923 рр., приділіть увагу, насамперед, з'ясуванню причин його виникнення:

- ✓ несприятливі природні умови (посуха 1921 р.);

✓ вилучення радянською владою хліба у селян (продрозкладка).

2. Наводячи конкретні показники щодо урожайності хліба в Україні 1921–1923 рр. та обсягів продрозкладки, доведіть надмірність останніх. Розгляньте реакцію радянського уряду на перші ознаки голоду, дайте оцінку його діям щодо посилення силових заходів для вилучення хліба у селянства. Висвітліть значення діяльності закордонних організації допомоги голодуючим. Підкресліть, що голод виявився фактором, який ефективніше, ніж каральні експедиції, придушував селянських повстанців.

3. Розкриваючи питання політики комунізації села в умовах НЕПу, радимо опиратись на такий план:

- боротьба радянської влади із селянськими загонами;
- проголошення нової економічної політики;
- збільшення обсягів посівних площ;
- перехід до фіксованого грошового податку;
- боротьба з приватним господарством і створення сільськогосподарських кооперативів.

4. Зазначте, що незважаючи на позитивні наслідки НЕПу щодо села, більшовицька влада не збиралась відмовитися від принципу економічної диктатури під час розв'язання аграрного питання.

5. З'ясовуючи особливості проведення НЕПу в промисловості, необхідно акцентувати увагу на таких змінах:

- реорганізація управління націоналізованою промисловістю (створення госпрозрахункових трестів);
- проведення грошової реформи;
- бюджетна політика;
- будівництво великих енергетичних об'єктів (реалізація плану ГОЕЛРО);
- розвиток машинобудування;
- розвиток легкої та харчової промисловості.

6. З'ясуйте позитивні й негативні наслідки НЕПу (головний позитив – вступ України на шлях промислової модернізації). Відзначте, що НЕП був спробою компартії в умовах однопартійної диктатури та ідеологічної монополії пристосувати ринок до комуністичної доктрини, охарактеризуйте наслідки такої політики, породжені нею протиріччя.

Основні поняття: продродаток, терор, колективізація, концесія, трест, кооперація.

Дати для запам'ятовування:

1921–1922 рр. – голод в Україні;

1921 р. – X з'їзд РКП(б), проголошення «Нової економічної політики»;

19 квітня 1922 р. – постанова ВУЦВК «Про відбудову та зміцнення сільського господарства України»;

1924–1925 рр. – перехід від продрозкладки до продподатку на селі.

Практична робота

1. Складання порівняльних таблиць «Фактори об'єднання радянських республік» за схемою:

Ідеологічні	Політичні	Економічні	Військові	Зовнішні

НЕП та «воєнний комунізм»

НЕП			«Воєнний комунізм»		
Галузі господарства	Заходи	Результати	Галузі господарства	Заходи	Результати
Промисловість			Промисловість		
Сільське господарство			Сільське господарство		
Торгівля			Торгівля		

2. Робота з документами.

А) «...Воля народів радянських республік, які недавно зібралися на з'їзди своїх Рад і одностайно прийняли рішення про утворення «Союзу Радянських Соціалістичних Республік», служить надійною запорукою того, що цей Союз є добровільним об'єднанням рівноправних народів, що за кожною республікою забезпечене право вільного виходу з Союзу, що доступ в Союз відкритий усім соціалістичним радянським республікам, як існуючим, так і тим, що мають виникнути у майбутньому, що нова союзна держава буде гідним наслідком закладених ще в жовтні 1917 року основ мирного співжиття і братерського співробітництва народів, що вона буде надійним оплотом проти світового капіталізму і новим вирішальним кроком на шляху об'єднання трудящих усіх країн у Світову Соціалістичну Радянську Республіку...» (із Декларації про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, 30 грудня 1922 р.).

Б) «Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (РСФРР), Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), Білоруська Соціалістична Радянська Республіка (БСРР) і Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (ЗСФРР – Грузія, Азербайджан і Вірменія) укладають цей союзний договір про об'єднання в одну союзну державу – «Союз Радянських Соціалістичних Республік» – на таких засадах:

1. До відання Союзу Радянських Соціалістичних Республік в особі його верховних органів належать:

- а) представництво Союзу в міжнародних зносинах;
- б) зміна зовнішніх кордонів Союзу;
- в) укладення договорів про прийняття до складу Союзу нових республік;
- г) оголошення війни і укладення миру;
- д) укладення зовнішніх державних позик;
- є) ратифікація міжнародних договорів;
- ж) встановлення систем зовнішньої і внутрішньої торгівлі;
- з) встановлення основ і загального плану всього народного господарства Союзу, а також укладення концесійних договорів;
- й) регулювання транспортної і поштово-телеграфної справи;
- к) встановлення основ організації збройних сил Союзу Радянських Соціалістичних Республік;
- л) затвердження єдиного державного бюджету Союзу Радянських Соціалістичних Республік, встановлення монетної, грошової і кредитної системи, а також системи загальносоюзних, республіканських і місцевих податків;
- м) встановлення загальних засад землевпорядження і землекористування, а так само користування надрами, лісами і водами по всій території Союзу;
- н) загальне союзне законодавство про переселення;
- о) встановлення основ судоустрою і судочинства, а також цивільне і кримінальне союзне законодавство;
- п) встановлення основних законів про працю;
- р) встановлення загальних засад народної освіти;
- с) встановлення загальних заходів у галузі охорони народного здоров'я;
- т) встановлення системи мір і ваги;
- у) організація загальносоюзної статистики;
- ф) основне законодавство в галузі союзного громадянства по відношенню до прав іноземців;
- х) право загальної амністії;
- ц) скасування постанов з'їздів Рад, Центральних Виконавчих Комітетів і Рад Народних Комісарів союзних республік, що порушують союзний договір (із Договору про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, 30 грудня 1922 р.).

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. –

Т. 1. – К., 1995. – С. 311–314.

- Які проголошувались засади утворення СРСР?
- Якими повноваженнями наділялись союзні органи влади?
- Складіть схему вищих органів влади СРСР.

3. Робота з картою.

Покажіть на карті:

- ✓ райони, охоплені посухою у 1921 р.;
- ✓ райони, найбільш охоплені голодом 1921–1923 рр.;
- ✓ райони найбільших селянських виступів.

• Які були причини масового селянського руху опору політиці більшовиків?

- Чому більшовикам так довго не вдавалось придушити цей рух?

4. Бесіда за запитаннями.

- Назвіть причини та наслідки голоду 1921–1923 рр. в Українській СРР.

• Охарактеризуйте заходи, які застосовувала радянська влада для боротьби з голодом. Визначте їхню ефективність.

• Визначте основні наслідки переходу до нової економічної політики для розвитку сільського господарства в УСРР.

• Які причини викликали перехід більшовиків до кооперативного будівництва на селі?

- Що таке «кооперативне будівництво»? Якими були успіхи цієї політики?

• Назвіть позитивні наслідки нової економічної політики для фінансового розвитку УСРР. Визначте зміст явища «голодна фінансова норма».

5. Обговорення питань. Робота у малих групах.

Група 1. «...нова економічна політика... стала «передешкою», стратегічним відступом, який у найближчому майбутньому міг забезпечити ширший фронт для комуністичного наступу...» (*Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. : Навч. посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів історичних факультетів вузів, вчителів / Я. Й. Грицак. – [2-ге вид.]. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.).

• Доведіть, що нова економічна політика більшовиків не була їхньою кардинальною відмовою від ідеї реалізувати комуністичну доктрину в СРСР та УСРР.

Група 2. «...нинішній голод не є стихійним явищем... він породжений порушенням природного порядку праці, тим, що найнепрацездатнішій частині населення дано перевагу, а працездатне подавлено... можна чекати голоду і на майбутній рік і далі... наш уряд подавив найпрацездатнішу частину населення, відібрав у неї землю, і нині ця земля нічого не родить... Необхідно повернутись до свободи... свободи торгівлі... свободи друку, слова, не потрібно хапати направо і наліво... Якщо і можливий для Росії вихід, то він в одному –

поверненні до свобод», – писав у своєму листі до М. Горького від 9 серпня 1921 р. Володимир Короленко.

• Чому, на Вашу думку, московський центр знехтував ситуацією неврожаю 1921 р. саме в УСРР і надав переважну допомогу в боротьбі з голодом Поволжю та центральним регіонам Росії? Які наслідки мала така політика радянського керівництва?

6. Виконання тестових завдань.

1. Нова економічна політика (НЕП) була проголошена більшовиками на:

А Пленумі ЦК КП(б) у в 1921 р.

Б X з'їзді РКП(б) у 1921 р.

В Жовтневому пленумі ЦК РКП(б) у 1922 р.

Г VII Всеукраїнському з'їзді Рад у Харкові у 1922 р.

2. Голод 1921–1922 рр. охопив територію:

А Західної України

Б Буковини, Закарпаття

В південних губерній УСРР

Г північних губерній УСРР

3. «Найбільші, технічно обладнані, доцільно організовані і відповідно розташовані підприємства даної галузі промисловості можуть бути з'єднаними в особливе об'єднання, організоване на засадах господарського розрахунку...»:

А трест

Б артіль

В корпорація

Г концерн

4. Політична криза на початку 1921 р. була спричинена:

А діяльністю опозиційних до КП(б)У політичних партій

Б зовнішньополітичними обставинами

В нерозв'язаністю національного питання

Г політикою «воєнного комунізму», яка призвела до господарської розрухи.

5. Розвиток вугільної промисловості УСРР перевершив довоєнний рівень у:

А 1925 р.

Б 1926 р.

В 1927 р.

Г 1928 р.

6. Серед основних результатів НЕПу в УСРР не було:

А виробництво електроенергії перевищило довоєнний рівень (розпочалось будівництво Дніпрогесу, Штерівської ДРЕС, Чугуївської ДРЕС)

Б перетворення УСРР на індустріальну країну

В успішно розвивалось машинобудування (у 1921 р. на Кічканському машинобудівному заводі випустили перший український трактор)

Г значно перевищили довоєнний рівень виробництва шкіряна, взуттєва, текстильна, швейна, хлібопекарна, борошномельна, м'ясна галузі та деякі інші

7. Встановіть хронологічну послідовність подій:

А Завершення голоду 1921–1922 рр.

Б Перехід від продрозкладки до продподатку

В Запровадження НЕПу

Г Прийняття конституції СРСР

2.2. КУЛЬТУРА І ДУХОВНЕ ЖИТТЯ В УСРР У РОКИ НЕПУ

Теоретичне заняття

1. Починаючи загальну характеристику політики більшовиків у культурно-освітній сфері, з'ясуйте суть понять «коренізація» та «українізація» та їх риси. Розгляньте такий напрям здійснення політики коренізації, як розширення сфери вживання української мови. Висвітліть етапи проведення українізації. Проаналізуйте її наслідки у всіх сферах суспільного життя (українська мова в державному діловодстві, викладанні, видання україномовних газет і журналів, радіомовлення тощо). Зазначте, що незважаючи на помітні успіхи, українізація проходила суперечливо (назвіть сили партійного апарату, що чинили їй опір) і викликала занепокоєння Москви, адже:

- зумовила перехід частини комуністів на національні позиції;
- сприяла витворенню українського пролетаріату;
- збільшувалася частка українського міського населення;
- активізувалася освітня культурна і наукова діяльність старої і молодшої української еліти.

2. Як підсумок до характеристики політики коренізації та українізації відзначте, що вже з 1929 р. на зміну добі творення прийшла доба жорстокого бюрократичного централізму, русифікації, масового терору, перший удар якого впав на національну еліту – українську інтелігенцію. Зазначте, що українізація була покликана лише сприяти намаганням більшовиків позбутися статусу чужорідної чи окупантської сили.

3. Розповідь про розвиток освіти в роки НЕПу варто будувати за пропонованим планом:

- шкільна освіта (ліквідація неписьменності, боротьба з сирітством та безпритульністю);
- розвиток вищої освіти (створення системи навчальних закладів);
- науково-дослідницькі установи (ВУАН).

4. Особливий акцент слід поставити на питанні роботи історико-філологічного відділу ВУАН, діяльності М. Грушевського, проведенні досліджень у галузі українознавства. Розгляньте також наукову працю фізико-математичного відділу ВУАН, вибори академічного керівництва у 1928 р.

5. Характеризуючи розвиток літератури, поясніть, чому 1920-ті рр. в історії розвитку української літератури стали періодом «відродження», розкрийте діяльність неокласиків, розкажіть про створення «Вільної академії пролетарської літератури».

6. Зверніть увагу на розвиток:

- образотворчого мистецтва (Асоціація художників Червоної України, Асоціація революційного мистецтва України, Асоціація панфутуристів);
- архітектури (Товариство Сучасних Архітекторів України);
- кіномистецтва (Одеська кінофабрика, Київська кіностудія);
- музики (Товариство ім. Леонтовича, Всеукраїнське товариство революційних музик);
- театрального мистецтва (харківський театр «Березіль», Перший державний театр ім. Т. Шевченка).

7. Необхідно згадати також про діяльність видатних художників: І. Їжакевича, Ф. Кричевського, Г. Світлицького, М. Самокиша, М. Бойчука, О. Богомазова, В. Меллера, М. Семененко; архітекторів Д. Дяченка, О. Вербицького, П. Альошина, В. Троценка; кінорежисерів О. Довженка, Д. Вертова, композиторів М. Вериківського, В. Костенка, театральних діячів і драматургів Л. Курбаса, І. Дніпровського, П. Саксаганського, О. Мар'яненка, М. Крушельницького, О. Сердюка, А. Бучми, Н. Ужвій, О. Добровольської, Ю. Шумського та ін.

8. Висвітліть релігійну ситуацію в Україні в роки НЕПу, з'ясуйте роль Української Автокефальної церкви як чинника національного відродження, проти якої з 1926 р. було розпочато активний наступ.

Основні поняття: коренізація, українізація, українознавство, неокласицизм.

Дати для запам'ятовування:

1922–1928 рр. – перебування на посаді голови ВУАН О. Левицького;

1923 р. – XII з'їзд РКП(б), проголошення політики «коренізації»;

1927–1933 рр. – перебування на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У М. Скрипника;

1925 р. – введення обов'язкового вживання української мови в офіційному діловодстві.

Практична робота

1. Проведення бліц-опитування.

- Якою була політика більшовиків у сфері культури в 1920–1923 рр.?
- Яке рішення прийняв XII з'їзд РКП(б)?
- Що таке «українізація»?
- Як українізація вплинула на освіту?
- Які зрушення відбулися у розвитку літератури, музики, мистецтва?
- Чому виникла літературна дискусія 1925–1928 рр.? У чому полягала її суть?
- Які Ви знаєте літературні об'єднання цього часу?
- Хто входив до ВАПЛІТЕ?
- Хто був засновником театру «Березіль»?
- Якими течіями була представлена українська література в період НЕПу?
- Назвіть перший фільм О. Довженка.
- Чому, на Вашу думку, радянська влада боролася з церквою?

2. Робота з джерелами.

1. З директив пленуму ЦК КП(б)У з національного питання 17 жовтня 1922 р.

1) Щодо української мови

а) Повна абсолютна рівноправність української і російської мов, рішуча боротьба проти всякої штучної українізації і русифікації і разом з тим усунення тих перешкод, які затримували б природний розвиток української культури, або які відрізували б українському селянству доступ до ознайомлення з російською культурою. Боротьба проти будь-якого прагнення зробити з української мови засіб відособлення і протиставлення українських робітників і селян – російським. Вживання тієї чи іншої мови є воля кожного, і держава не повинна поділяти свої установи на такі, в яких вплив був би за російською мовою, і такі, в яких вплив був би за українською мовою.

б) Необхідно заборонити офіційним установам і особам відмовлятися від розгляду тих чи інших документів або матеріалів на тій лише підставі, що вони написані російською або українською мовою.

в) У школах з викладанням російською мовою необхідно ввести обов'язкове вивчення української мови, а в школах з українською мовою російська мова повинна бути обов'язковим предметом вивчення.

г) Мова викладання в школах повинна вводитися згідно з організованим волевиявленням населення, вираженого у вигляді постанови пленуму Ради, або з'їзду Рад, що повинно бути узаконено окремим декретом. А думка викладацького персоналу при визначенні мови викладання до уваги не повинна братися.

д) З метою сприяння вивченню комуністами української мови вважати необхідним введення викладання української мови, як обов'язкового предмета, в радпартшколах, виділивши йому достатню кількість годин з тим, щоб ті, які закінчують школу, фактично його знали. В тих губерніях, де є для цього умови, визнати бажаним вести викладання в радпартшколах українською мовою.

2) Щодо української народної школи

Без неухильного прагнення до радянзації української народної школи остання неминуче стає цитаделлю українського націоналізму.

Головне завдання партії в наступний період у галузі освіти полягає в оволодінні українською народною школою, у перетворенні її з розсадника шовінізму в знаряддя комуністичної освіти серед українського селянства, для чого необхідно:

а) Спрямувати діяльність «Всеиздата» насамперед на створення української радянської навчальної літератури та на негайне складання стислих загальнодоступних українських підручників популярною мовою, які мають дати учням трудової школи перші елементарні знання з історії УСРР та її Конституції. Доручити компетентній особі написати історію України з марксистської точки зору.

б) З огляду на те, що підручники є одним із засобів тиснення на національні меншості і взагалі на національні групи, вжити заходів до усунення національної пропаганди через підручники так, щоб кожна національна школа мала підручники рідною мовою в достатній кількості.

в) Доручити Оргбюро ЦК і губкомам дати працівників на інспекторські посади в Наркомосі та губнаросвітах. Питання про інспекторат поставити конкретно в радянському порядку.

г) Звернути особливу увагу на необхідність посилення професійної роботи серед учительства. Запропонувати фракції Південбюро ВЦРПС подати на одне з найближчих засідань Політбюро Доповідь про роботу Всеросійської спілки працівників освіти.

д) Доручити Політбюро розробити в радянському порядку основні принципи, викладені у вступі Закону про народну освіту, прийнятому ВУЦВКом.

Комуністична партія України в резолюції і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1. – С. 212–213.

- Визначте принципи мовної політики більшовиків в Україні у 1920-ті рр.
- Охарактеризуйте політику комуністичної партії у галузі шкільної освіти.

Із постанови ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвиткові української мови» від 1 серпня 1923 р.

Ті спокійні обставини, що склалися після перемоги над контрреволюцією і над голодом, дають Радянській владі змогу розвинути той визвольний національний процес, що почала Жовтнева революція через скинення влади поміщиків і капіталістів, які разом з царською бюрократією були на території України не тільки експлуататорами робітників і селян, але й русифікаторами, що переслідували та пригнічували українську національність.

За короткий час існування Радвлади на Україні, незважаючи на відтягнення всіх сил культурного фронту, зроблено вже багато в справі розвитку української культури, в справі школи та книжки. Але ця робота не могла усунути нерівності культур, що створилася внаслідок вікового утиску.

Через те найближчим завданням Уряду мусить бути усунення цієї нерівності в галузі національної культури.

Те ж саме завдання диктує Радянській владі ще й потреба зміцнення тісної спілки робітників і селян і ще більше пристосування державного апарату до потреб, до побуту і до мови українського народу. Для цього треба збільшити українізацію всього державного апарату.

Залишаючи і на майбутнє обов'язковість для службовців знання російської мови, що є засобом взаємин з найбільшою національною меншістю на Україні і з народами всього Союзу, зокрема з російським народом, і вважаючи, що в сучасних умовах російська мова перестала бути засобом пригнічення в руках привілейованих класів і, навпаки, є засобом прилучення української культури до високорозвиненої, що має світове значення, – російської культури, Робітничо-селянський уряд України визнає за потрібне все ж таки протягом найближчого часу зосередити увагу держави на поширенні знання української мови. Формальна відмінність, що визнавалася до цього часу між двома найбільш поширеними на Україні мовами – українською та російською, – недостатня. Внаслідок відносно слабого розвитку української школи і української культури взагалі, внаслідок відсутності потрібних підручників для

навчання, відсутності підготовленого до певної міри персоналу – життя, як ми бачимо на досвіді, приводить до фактичної переваги російської мови.

Щоб усунути таку нерівність, робітничо-селянський уряд вживає низку практичних заходів, які, додержуючи рівноправність мов усіх національностей, що є на території України, мусять забезпечити українській мові місце, відповідне числу та питомій вазі українського народу на території УСРР.

Щоб досягти зазначеної мети, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів постановили:

I. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ

Мови всіх національностей, що є на території України, проголошуються рівноправними.

Кожному громадянину будь-якої національності забезпечується можливість в його зносинах з державними органами і в зносинах державних органів з ним користуватися рідною мовою.

Відповідно до переважного числа населення, що говорить українською мовою, вибрати, як переважаючу для офіціальних зносин, українську мову.

Відповідно до політичного та культурного значення російської мови та її поширеності на Україні, вважати за найпоширеніші на Україні обидві мови – українську та російську.

Згідно з цим робітничо-селянська влада звертатиметься до всього населення України в цілому обома найпоширенішими мовами – українською та російською.

В адміністративно-територіальних одиницях (районах, округах, губерніях), а також і в містах з більшістю населення, що належить до національних меншостей, органи влади користуються мовою більшості населення, з одержанням, проте, гарантій для решти національностей, що є в цьому районі.

Примітка 1. Національна меншість творить більшість для даної адміністративно-територіальної одиниці (чи міста) в тому разі, коли вона перевищує своїм числом половину всього населення.

Примітка 2. В тих місцевостях, де ні одна з національностей не має абсолютної більшості, органи влади користуються переважно мовою відносної більшості населення цієї місцевості.

На з'їздах, засіданнях Рад, зборах, мітингах, конференціях, прилюдних читанках і всіляких прилюдних виступах кожному громадянину надається правовільно говорити своєю рідною мовою <...>

Україна в ХХ столітті : Збірник документів і матеріалів (1900–1939 рр.) / Упор. : А. Г. Слюсаренко, А. О. Буравченков, Н. І. Миронець та ін. – К., 1997. – С. 197–199.

• Які мотиви проведення політики «українізації» наведено у постанові? Порівняйте їх із тими, що подано у підручнику.

• Як врегульовувалося мовне питання у місцях компактного проживання національних меншин. Визначте статус російської мови в УСРР.

3. Складання порівняльної таблиці «Розвиток української науки» за схемою:

Галузь науки	Вчені	Основні здобутки та проблеми

4. Заслуховування повідомлень учнів про літературні та мистецькі об'єднання (вчитель завчасно призначає теми доповідей).

5. Обговорення проблемних питань.

«...Політика більшовиків у відношенні до інтелігенції не відрізнялася від політики щодо селянства. Гаслу «пролетаризації селянства» відповідало гасло «пролетаризації інтелігенції». Це означало: інтелігенція як окрема група повинна бути заперечена і пролетаріат повинен заступити місце інтелігенції. Різниця між робітником фізичної і робітником розумової праці повинна була бути знищена...» (В. Петров «Діячі української культури (1920–1940). Жертви більшовицького терору»).

Чому, на думку історика, більшовики проводили аналогічну селянству політику щодо інтелігенції? У чому справедливість такої оцінки? Аргументовано доведіть.

6. Виконання тестових завдань.

1. Політика «коренізації» була проголошена у:

А квітні 1923 р.

Б квітні 1924 р.

В травні 1923 р.

Г травні 1924 р.

2. Режисером художнього фільму «Земля» є:

А В. Гардін

Б Д. Вертов

В О. Довженко

Г І. Кавалерідзе

3. У 20-ті роки ХХ ст. у ВУАН існували відділи:

А історичний, фізичний, демографічний

Б історико-філологічний, фізико-математичний, соціально-економічний

В гуманітарний, фізико-математичний, соціологічний

Г технічний, гуманітарний, економічний

4. Особливістю літературного процесу в Україні у 1917–1920 рр. було:

А розмаїття його течій і напрямків

Б його фактичне припинення в умовах революції та громадянської війни

В поширення альтернативної літератури

Г повне неприйняття авангардистських напрямків, характерних для світової літератури.

5. Першим президентом Української академії наук був:

А М. Грушевський

Б А. Кримський

В В. Вернадський

Г Д. Багалій

6. М. Бажан, О. Довженко, М. Куліш, П. Панч, Ю. Смолич, В. Сосюра, П. Тичина, Ю. Яновський були членами:

А «Вільної академії пролетарської літератури»

Б Асоціації художників Червоної України

В Товариства Сучасних Архітекторів України

Г Всеукраїнського товариства революційних музик

7. Беззаперечним досягненням більшовиків у галузі освіти у 1920-х рр. було:

А Організація боротьби з неписьменністю

Б Скасування державної власності на культурно-освітні заклади

В Відокремлення школи від церкви

Г Перехід до 10-річної системи освіти

8. Встановіть відповідність між історичною персоналією та галуззю культури:

А А. Макаренко

1) математика

Б М. Зеров

2) педагогіка

В Д. Граве

3) образотворче мистецтво

Г М. Самокиш

4) література.

9. Назвіть характерні риси релігійної політики більшовиків.

2.3. СТАЛІНСЬКА МОДЕРНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ (1928–1938 РР.)

Теоретичне заняття

1. Характеризуючи становище УСРР в умовах сталінського стрибка в індустріалізацію, необхідно насамперед з'ясувати суть поняття

«індустріалізація», розкрити причини її проведення радянським керівництвом. Висвітлення особливостей її проведення радимо будувати за таким планом:

- організація «справ над буржуазними спецами»:
 - ✓ справа інженерів Кадіївського і Лідійського рудників Донбасу;
 - ✓ «справа про економічне шпигунство» на Дніпровському заводі;
 - ✓ «Шахтинська справа»;
- розгортання «соціалістичного змагання»:
 - ✓ стаханівський рух;
 - ✓ ізотівський рух;
- будівництво промислових об'єктів та електростанцій;
- розвиток харчової промисловості.

Відзначте успіхи та невдачі радянських методів керування економікою.

Особливу увагу варто приділити розвитку сільського господарства:

- ✓ політика «ножиць цін»;
- ✓ розкуркулення;
- ✓ колективізація;
- ✓ голодомор 1932–1933 рр. (визначте причини та наслідки).

2. Проаналізуйте політику радянського керівництва на селі, наведіть числові показники щодо кількості депортованих «куркульських» сімей, експропрійованих селянських господарств. Розкажіть про форми спротиву колективізації, наведіть приклади. Зазначте, що подібні зміни привнесли деградацію та дезорганізацію колгоспного виробництва. Розгляньте роль партійного керівництва (зверніть увагу на діяльність Надзвичайної хлібозаготівельної комісії) у розгортанні голодомору 1932–1933 рр.

3. Зробіть акцент на тому, що в умовах наростання соціальної напруги та голоду 1932–1933 рр. сталінське керівництво змушене було шукати шляхів удосконалення управління селом, модернізації та підвищення ефективності і продуктивності сільськогосподарського виробництва, пробудження у селянства зацікавленості в результатах своєї праці.

4. Відзначте, що в жертву «сталінському стрибку в індустріалізацію» було принесено життєвий рівень населення (підтвердьте це наведенням показників щодо споживання харчових продуктів).

5. Характеризуючи громадсько-політичне життя в УСРР в умовах сталінського тоталітарного режиму, розкрийте діяльність ЦК КП(б)У на чолі з П. Постишевим, розгляньте організацію сталінським керівництвом партійних чисток і масових репресій. Зазначте, що поряд із цим розгорталась інша, більш глибока й руйнівна репресивна кампанія – боротьба з «носіями українського буржуазного націоналізму». Висвітліть репресивну політику сталінського режиму, розкажіть про сфальсифіковані справи «Спілки визволення України»,

«Українського національного центру», «Всеукраїнського боротьбистського центру», «Українського центру білогвардійців-терористів»; «Терористичної групи М. Зерова»; «Блоку українських націоналістичних партій»; «Троцькістсько-націоналістичного терористичного блоку»; «Українського троцькістського центру»; «Націоналістичної фашистської організації України» тощо. З'ясуйте масштаб репресій проти військових кадрів та пересічних громадян.

6. Підсумовуючи, відзначте, що 1930-ті рр. характеризувалися поворотом і в національній політиці сталінського керівництва до русифікації, депортації українського, татарського, польського, німецького населення до Сибіру і Далекосхідних регіонів.

Основні поняття: індустріалізація, стахановський рух, ізотівський рух, реконструкція, колективізація, депресія, «ножиці цін», розкуркулення, колгосп, депортація, деградація, модернізація, русифікація, геноцид.

Дати для запам'ятовування:

14 липня 1924 р. – справа інженерів Кадіївського і Лідійського рудників Донбасу;

2 липня 1925 р. – «справа про економічне шпигунство» на Дніпровському заводі;

1928 р. – «Шахтинська справа»;

31 січня 1929 р. – перший договір про соціалістичне змагання між донецькими шахтарями «Центральної» та «Північної» тресту «Артемвугілля»;

1932–1933 рр. – Голодомор;

31 серпня 1935 р. – застосування О. Стахановим прогресивного методу, заснованого на поділі виробничих операцій між вибійниками й кріпильниками;

лютий 1936 р. – початок ізотівського руху.

Практична робота

1. Проведення бліц-опитування.

- Яке рішення ухвалив XV з'їзд ВКП(б)?
- У чому полягала суть «сталінського стрибка» в індустріалізацію?
- Назвіть роки першої п'ятирічки.
- Які особливості першого п'ятирічного плану щодо УСРР?
- Які найважливіші промислові об'єкти були споруджені під час першої п'ятирічки в УСРР?
- Які результати індустріалізації в УСРР?

- Чим відрізнялися і що було спільного у методах і завданнях політики «воєнного комунізму» та «індустріалізації»?
- У чому полягав авантюристичний характер цих директив щодо економічного розвитку?

2. Складання порівняльних таблиць:

Індустріалізація в УСРР

Основні завдання	Джерела	Заходи	Результати

Аграрна політика більшовиків за «воєнного комунізму», НЕПу, колективізації

«Воєнний комунізм»			НЕП			Колективізація		
Методи	Зміст	Результат	Методи	Зміст	Результат	Методи	Зміст	Результат

Порівняння Конституції УСРР 1919 р. та УРСР 1937 р.

Система державних органів влади	Функції та повноваження

3. Бесіда за запитаннями.

- Що таке «ножиці цін»?
- Які причини проведення колективізації?
- Коли розпочалась суцільна колективізація в Україні?
- Коли мала завершитись колективізація в Україні?
- Яку політику проводили щодо «куркульських» господарств?
- Які основні наслідки колективізації в Україні?
- Коли і яким чином вдалося відновити рівень сільськогосподарського виробництва кінця 1920-х рр.?

4. Виконання запропонованих завдань та представлення результатів. Робота в малих групах. Здійснюється поділ на три групи, кожна з яких отримує завдання і за певний час має представити напрацювання.

Група 1

Порівняйте політику більшовиків у промисловості в період НЕПу та сталінської «форсованої індустріалізації». У чому полягали основні відмінності?

Група 2

Порівняйте причини та наслідки голодоморів 1921–1922 рр. та 1932–1933 рр.

Група 3

Якими є визначальні риси тоталітарного режиму? Доведіть їх притаманність політичному режиму, що існував в УРСР у 30-ті рр. ХХ ст.

5. Робота з картою.

Покажіть на карті області та райони УРСР, які зазнали найбільших демографічних втрат у 1932–1933 рр.

- Про що можуть свідчити дані статистики?
- Зробіть відповідні висновки з отриманої інформації.
- Якими методами комісія на чолі з Молотовим забезпечувала виконання планів хлібозаготівель УРСР?
- Яких демографічних втрат зазнала Україна внаслідок Голодомору 1932–1933 рр.?

6. Робота з джерелами.

Сталінські репресії і доля людини

Багрянний І. Сад Гетсиманський. – К., 2005. – С. 386, 388–390.

Ад'ютант казав правду. Астрономічна цифра виявилася зовсім не божевільною фантазією, а божевільною дійсністю. Андрій це усвідомив в першу ж мить, як переступив поріг камери ч. 12, однієї з загальних камер Другого Спецкорпусу, про які говорив ад'ютант. І першим почуттям, яке вразило його свідомість, було почуття, що, мабуть, ніякі найсміливіші чутки й припущення все-таки не можуть перевершити реальної дійсності в державі. До цього почуття приєдналася ціла веремія інших. Та, мабуть, найвиразнішим з усіх тих почуттів було все-таки почуття радості. Так, радості. Радості істоти, що, zdegradovana з категорії людей в категорію «людішетек», найдужче боялася загинути в цім царстві самотньою. І от радість ця була від приголомшуючого факту – люди! Безліч людей. Безліч. Сила-силенна. Вони ворушилися, здавалось, незчисленною масою в сизих хмарах тюремного диму, ні, під тими хмарами, що текли в усі боки пасмами. Вони ворушилися під тим димом, як під шаром води, переснованої баговинням і медузами, на підлозі, як на дні океану. Оброслі мохом, обплутані водоростями ганчір'я, якісь сині всі, мов

потопельники, мов привиди в якомусь підводному, моторошному царстві. Ті привиди сиділи навпочіпки в шість рядів, виповнюючи камеру так щільно, що здавалося неможливим пройти не те що в другий, далекий кінець камери, якого за димом і не видно було, а бодай на якийсь метр вперед. Цілий світ! Ціла держава! Цілий СРСР! З облич і з гулу розмов можна було відразу визначити інтернаціональність складу мешканців цього світу. Андрій стояв біля дверей і не знав, що йому робити. Його вкинуто, зачинено двері за спиною – і хай сові як знає. Він стояв і дивився на дивовижну картину. В камері було півтемно, і треба було очам звикнути, щоб добре бачити. Після першого враження прийшло інше – враження, що це величезний ярмарок, або мусульманська молильня, або жидівська синагога, де люди сиділи в молитовних позах, здавалось, безконечними рядами, що губилися в диму, й бубоніли щось, гомоніли, дрімали, щось робили, сварились, співали, божевільно лаялись... Вірмени, жиди, німці, росіяни, а найбільша кількість – господарів цієї землі, українців. Ще були представники інших, непередбачених національностей. Праворуч – була низка заграбованих вікон, обчіпляних гронами торбинок, торбиночок, вузликів, лахміття, з повстромлюваними межи ґрат, в клітини, як в бджолину вощину, хлібними пайками, черевиками, якимись згортками, горнятками, горщиками. Ліворуч була суцільна стіна, а в ній прохід посередині, без дверей. Там теж були люди... Там ще одна камера. Люди товпилися на тих дверях, влазили й вилазили...

Ще перед сном (перед тим, як заснути) Андрій вислухав пояснення інженера Н, що ж то був за військовий, найстарший чином. То був начальник облвідділу НКВС, призначений на місце покійного Мазо. Мазо ж – колишній заступник начальника «Всеукраїнського» управління ВЧК-ОГПУ славнозвісного Балицького – застрілився. А застрілився він зовсім недавно. І застрілився з причини «розходження» нібито з «генеральною лінією партії», а чи то з причини «національного ухилу». Як Хвильовий і Скрипник. Так нібито згідно з інтерпретацією інженера Н.

Ось так закінчився четвертий день, про який Андрій твердо пам'ятав, що він був четвертий. Далі все обернулося в уже згадану саламаху, в чадне марево без початку й кінця, змонтоване з химерного маячіння й з реальної дійсності, яка видавалася химернішою за маячіння, проти якої найбожевільніші візії видавалися реальністю. Рахунок дням згубився, як згубилися й чіткі грані між порами дня, між вечором і ніччю, між ранком і днем, – була лише пора, коли інтенсивно кличуть на допити і коли не кличуть; пора, коли належиться, згідно команди, спати, але ніхто не спить, і пора, коли спати заборонено, але всі дрімають, не в силі перебороти сон. Пора, коли люди тільки лежать, і пора, коли тільки сидять. А за грані правлять – між ніччю й ранком – «поверка», між

ранком і днем – обід, між днем і вечором – вечеря, а між вечором і ніччю – команда «спати!», гримання засувів, дрібне тремтіння в колінах і рев мотора за мурами, переснований підозрілими вибухами.

А над усім тим печать кричущого безглуздя, розгублености, безнадії й повного очманіння. Люди, ввергнуті в безодню жаху, в пекло наруги й середньовічної інквізиції без жодної вини за собою, – люди, що пройшли вогні й води, або люди, що досягли вершин знання, вершин найбільшого злету людського духу й мислі, – билися одчайдушне душами в каламутному морі безглуздя й нічого не розуміли. Хотіли збагнути все і не могли. Хотіли пояснити все і не вміли. І билися над всім, як тля в зачарованому колі, ламаючи лезо думки. Все було, здається, абсолютно просте й зрозуміле і в той же час все було абсолютно абсурдне й незрозуміле. І не вкладалося ані в якісінькі рамці понять про честь, мораль, етику, класову й людську солідарність, доцільність, культуру, цивілізацію... Всі ті поняття видавались абсолютно зайвими, дурними, спекулятивними. А в цілому все те, всю переживану й спостерігану епопею, грандіозність масштабів якої кожен знав достеменно, а надто відчував на собі самому, кожен розумів і пояснював по-різному.

Дошукуючись логіки в нелогічному, сенсу в безсенсовому, системи в хаосі, говорили:

Одні – що це грандіозна кампанія «очищення тилу» від інакомислячого й небезпечного соціально-політичного елемента перед можливою війною, а грандіозність кампанії визначається грандіозністю самої країни з 200-мільйонним населенням, де щонайменше 199,5 мільйона незадоволених, «ворогів народу».

Другі – що це кампанія «реконструкції людини», в якій віддано на зламання геть все, що думало інакше, аніж Політбюро ЦК ВКП(б), на знищення геть все, що не поділяло «генеральної лінії» кількох людей з верхівки компартії.

Треті – що корабель повертає вправо і це сталінський Термідор. Говорячи так, посилалися на винищення не тільки позапартійних, а й всієї старої гвардії партії – всіх тих, що ще мали ідею в серці, а в революції ту ідею скріпили своєю кров'ю й забезпечили тій революції успіх.

Четверті – що це реставрація Російської імперії, а щоб її зробити, треба поламати геть все, що може чинити опір, особливо в національних республіках.

П'яті – що всі ці чотири пояснення абсолютно вірні і що вони в сумі й становлять справжній сенс всього того, що відбувається.

Що ж до методів, то виходило, що тут, як ніде, з найбільш оголеним цинізмом і брутальною послідовністю застосовано гасло «Мета виправдовує всі засоби», а діалектичну істину «Буття визначає свідомість» змодернізовано й пристосовано до філософії, світогляду та моралі сучасних інквізиторів і тепер

вона звучить – «Биття визначає зізнання». Але цю підміну однієї діалектичної істини такою ж другою діалектичною істиною зроблено по-російськи, і в цій мові воно звучить ідеально опухло й красномовно: Було – «Бітіє определяет сознание», а стало – «Бітіє определяет сознание». Уявіть собі, змінено тільки одну-однісіньку літеру, але як геніально той перифраз відобразив епоху й її модерну філософію та внутрішню суть. «Бітіє». Цебто биття. У всьому. Нещадне, тотальне, безперервне биття. Купка фанатичних, і малописьменних, і безпринципних реформаторів тресують 200 мільйонів. А тресуючи чи шукаючи морального опертя, вони тезу про «бітіє» доповнили тезою, що стала заповіддю костоправів: «Ліпше поламати ребра ста невинним, аніж пропустити одного винного!» І ця заповідь стала девізом епохи.

Оскільки ж тим «одним винним» є в дійсності той, хто тримає кермо влади в руках, то ребра усіх 200 мільйонів опинилися в небезпеці. Ось тому так тріщать геть всі тюрми від перевантаження, і ось тому в цій одиночній камері сидить майже тридцятьо людей, і ось тому таким нагальним темпом будується багато тюрем нових, і, нарешті, – ось тому так торохтить цілі ночі авто-мотор з глушителем.

Вечорами, як і вночі, і вдень, через певні періоди повз затулене залізним щитом вікно десь у тюремному подвір'ї гриміли кроки – там хтось грізно бив у камінь кованими чобітьми, йдучи гусячим кроком. Здавалося, що там щонайменше йде чота солдат, і не просто солдат, а чота тяжкої німецької піхоти повз вікно. Але знавці пояснювали, що то йде всього-на-всього троє людей – караульний начальник і два бійці-патрулі – це зміна варти. А гупають вони так хвацько в камінь подвір'я зумисне, такий стиль, бач, – це, щоб чули «вороги народу» за мурами й тремтіли перед могутністю й грізною силою «органів революційної законности». Прогупавши повз вікно, кроки віддалялися, множені луною, що металась і торохтіла в кам'яному колодязі, утвореному з стін тюрми, управління й комендатури. Потім патрулі ставали з громом і чути було якісь ритуальні фрази, говорені при зміні варти тим, хто уступав, і тим, хто приймав варту. Дуже було цікаво почути б, які саме фрази, які слова вони там говорять, але годі було розібрати. Лише виразно було чути команду: «Шагом!» – наприкінці. Одначе ті самі знавці (а такими були всезнаючий Охріменко та Краснояружський) запевняли, що, змінюючись, вартові говорять таку заведену формулу:

Один: «Пост по охроне врагов народа сдал!»

Другий: «Пост по охроне врагов народа принял!»

А потім команда: «Шагом марш!» – і кроки знову гримлять мимо вікон. Так повторюється кілька разів на добу, лише вдень не так чуть, як уночі. Ті кроки справляють справді тяжке, гнітюче враження, особливо на малодухих.

В чадній саламасі днів металась людські душі на вузюсінській території одиночної камери й абсолютно нічого не знали, що станеться з ними завтра, а може, й за годину, не знали, куди діваються ті, кого не повертають назад до камери, взяті «без вещей», а куди ті, кого взято «з вещами». Дехто твердив, що перші, кого не повертають до камери, потрапляють на розстріл зразу після швидкого суду спецколегії або до божевільні, збожеволівши після тортур. А ті, кого беруть «з вещами», – йдуть або на етап, або до іншої тюрми, або до камери смертників; ніхто тільки всерйоз не припускав, щоб хтось міг іти на волю, – те зовсім неможливе з низки причин, а найперше – згідно із залізною тезою, діючою в цій установі, що – «ніхто, потрапивши сюди, не може звідси вийти на волю живим і навіть мертвим. Звідси один вихід – або в землю, або на каторгу», що означає теж в землю.

І це було зрозуміло – організатори і натхненники цієї бійні не можуть нікого звідси випускати, бо кожен такий звільнений – то був би живий свідок дивовижних, небачених мерзостей. «Ліпше закопати в землю сто невинних, аніж не закопати одного винного» – так би треба перефразувати тезу про ламання ребер.

Дехто намагався встановити закономірність в явищах і твердив, що всі ті, кого беруть «з вещами» опівночі або після півночі – йдуть на смерть, а ті, кого беруть «з вещами» вдень – йдуть на етап, а ті, кого беруть рано або ввечері – йдуть додому. Але то все були лиш «мрії», хоч і вмотивовані логічно, наприклад: звільняють з тюрми увечері тому, щоб не йшов чоловік вулицями завидна, а йшов потемну або рано – рано, щоб його ніхто не бачив, який вий блідий і змучений. Ну, й в тім же дусі. Та тільки ж в цім пеклі немає логіки взагалі.

Так щодо тих, кого викликають «з вещами», так і щодо іншого, невідомого в'язням, але болюче-цікавого, як от, наприклад: куди дівають померлих або розстріляних? Одні кажуть, «на мило переробляють», другі – «натоптують в ями й засипають негашеним вапном», треті – «годують ними псів-енкаведистів, щоб ті не знали для в'язнів пощади».

Але були речі, які не потребували гадання, а були ясними й безсумнівними. До таких належав факт, що кожен в'язень обвинувачується одразу по кількох пунктах статті 54-ї т. зв. Карного Кодексу УССР, як от: п. топ. 1 (зрада Вітчизні), 2 (збройне повстання), 8 (терор), 10 (агітація) й 11 (організація) – і все це одноразово, про що кожному в свій час пред'являється т. зв. «протокол обвинувачення». Окремо трималися обвинувачені по п. 6 (шпигунство) – їх тримали на окремому – п'ятому – поверсі тюрми, й від самого сидіння там люди сивіють і божеволіють. Хоч

дехто, а зокрема Карапет'ян, який побував уже й на п'ятому поверсі, – твердив, що немає зовсім ніякої різниці між поверхом п'ятим і поверхом першим.

Отже, зовсім смирні й зовсім безбидні люди мали по кілька страшних пунктів обвинувачення і, що найцікавіше, – вони ті всі страшні пункти признавали й підтверджували, зізнавалися в найстрашніших злочинах проти «уряду, партії й родіни». «Розколювались». І часом ті люди були могутньої будови, атлетичного складу.

Такою ж безсумнівною річчю була цілковита нездібність людини протистояти злові, роззброєність тієї людини через внутрішнє роздвоєння, а роздвоєння те повстає з колізії – людина робила революцію й будувала новий порядок речей, нове життя, а той новий порядок речей знайшов непередбачене вивершення в системі терору й узаконеного паскудства, яка (система) посадила цю людину в тюрму, і от тепер та людина є з одного боку в'язнем системи й її мучеником, а з другого – організатором і будівничим тієї системи. Коротше – вона, як той інженер Н., збудувала гарну, модерну, досконало спроектовану тюрму, а потім в неї сама сіла. І от тепер сидить і морально не може протистояти, бо не має сили й внутрішньої цілості. І тільки одиниці становлять винятки: вони є проблесками нової ери, краплинами сили, що не знає компромісів, рішуча й непримиренна, вона приходить як заперечення. І зродилося те заперечення з тих самих джерел, з яких зродилась була й та прекрасна Революція, що заповідалася на прихід царства любови, братерства, рівності, а виродилась отак от в паскудство і ляше в окремих іскрах десь збереглася в первісній чистоті й пішла на мучеництво. Такою іскрою був, можливо, комбриг Васильченко.

Ще безсумнівною річчю було те, що, втративши все, безсила протистояти фізичному й духовному розчавленню, геть з усього зрезигнувавши, людина лишала собі сміх. І взяла той сміх за прапор. І з тим сміхом стоїть, ні, отак от гола сидить під шибеницею й, давши себе розіп'ясти морально та втоптати в болото, з тієї шибениці глузує. Як глузує й з усієї інквізиції, намагаючись перемогти її по корою, згодою на брехню й підлоту, поглиблюючи ту брехню й підлоту до крайнього абсурду, а потім стаючи геть над нею високо з своїм сміхом. Той, хто вигадав слова «кунді-бунді» та «чих-пих» – висловився тим самим за всіх з усім презирством до мордування й до розстрілу. Нема розстрілу – є лише ідіотський «чих-пих», дурний спалах двох грамів порошу, і тільки. І той спалах приносить визволення. І нема страшних мук – є лише ідіотське штовхання під ребра та биття по голові, тупе й безглузде «кунді-бунді»...

- Який режим називають тоталітарним?

- Які причини встановлення в СРСР тоталітарного режиму та одноособової сталінської диктатури?
- Чому сталінський тоталітарний режим вдався до тотальних репресій проти власного народу?
- Які місця твору свідчать про масштабність та безглуздість репресій?
- Як пояснювали репресії самі жертви?

Із доповідної записки голові ДПУ УСРР В. А. Балицькому «Про підсумки роботи по викриттю контрреволюційного підпілля по Україні у зв'язку із справою «СВУ». 1 грудня 1929 р.

В результате операции, произведенной в 28 округах по вскрытию украинского подполья, связанного с «СВУ», арестовано свыше 700 человек. Операция охватила правые украинские круги и выявила целый ряд группировок и организаций, проводивших антисоветскую работу на селе и в окружных центрах.

В ряде округов выявлены организационные ячейки «СВУ», проводившие работу под непосредственным руководством и по указанию Киевского центра или отдельных членов президиума «СВУ» (Ефремов, Чеховский и др[угие]).

Наряду с этим операция показала, что почти все ликвидированные контрреволюционные группировки и организации идеологически родственны с «СВУ» и так или иначе, если не всегда организационно, то по своей целеустремленности, методам работы, программной платформе, связаны с ликвидированным ныне украинским контрреволюционным подпольным центром «СВУ».

Україна в ХХ столітті : Збірник документів і матеріалів (1900–1939 рр.) / Упор. : А. Г. Слюсаренко, А. О. Буравченков, Н. І. Миронець та ін. – К., 1997. – С. 368–369.

- Як Ви вважаєте, чому Сталінське керівництво за допомогою спецорганів організувало усі ці сфабриковані політичні процеси і публічно проводило судові засідання?
- Представники яких соціальних верств у першу чергу були арештовані у справах «СУМ» та «СВУ»?
- Які наслідки політичних процесів 1930-х років? Які з них не подолано і сьогодні?

8. Виконання тестових завдань.

1. Відбудова промисловості України була завершена у:

- А 1919–1920 рр.
- Б 1921–1922 рр.

В 1925–1926 рр.

2. «Криза збуту», що охопила економіку УСРР у 1922–1923 рр., полягала в тому, що:

А виробництво сільськогосподарської продукції за темпами відставало від промислового, а це призвело до зниження цін на промислові товари, тоді як на товари сільського господарства ціни зростали

Б виробництво сільськогосподарської продукції за темпами випереджало промислове виробництво, а це призвело до зниження цін на товари сільського господарства, тоді як на товари промисловості ціни зростали

В була низька купівельна спроможність населення

3. У 1928 р. було сфабриковано так звану:

А Справу по викриттю «Блоку українських націоналістичних партій»

Б Справу по викриттю «Української військової організації»

В Справу над 45-ма «членами СВУ»

Г «Шахтинську справу»

4. Визначте зміст політики радянської влади щодо українського селянства у роки перших п'ятирічок:

А боротьба з основним ворогом радянської влади – заможним селянством

Б боротьба з усім селянством – дрібним приватним власником, як ворожим радянській владі класом

В боротьба за реалізацію соціально-економічних потреб селянства

5. Оберіть основні ознаки адміністративно-командної системи управління промисловістю:

А економічний інтерес трудящих

Б позаекономічні важелі

В участь трудящих в управлінні

Г надмірна централізація та бюрократизація в системі управління економікою

Д директивне планування

Е скорочення апарату управління

6. Друга п'ятирічка охоплювала період:

А 1931–1935 рр.

Б 1932–1936 рр.

В 1933–1937 рр.

Г 1934–1938 рр.

7. Встановіть відповідність

На захист національно-державних інтересів УСРР проти принципів утворення СРСР виступили у:

А 1922 р.	1) економіст М. Волобуєв
Б 1926 р.	2) нарком освіти УРСР О. Шумський
В 1928 р.	3) голова РНК УСРР Х. Раковський

8. Встановіть відповідність

А Голодомор в Україні	1) 1932–1933 рр.
Б Рік «суцільної колективізації»	2) 1932 р.
В Завершення колективізації в Україні	3) 1929 р.

9. Встановіть відповідність:

А політика колективізації	1) примусове об'єднання сільськогосподарських виробників у колективних господарствах
Б політика індустріалізації	2) політика, яка допускала лібералізацію в сільському господарстві, легкій промисловості і торгівлі, однак давала змогу радянській владі зберігати «командні» позиції у важкій промисловості, транспорті, банківській та земельній справах, кадровій політиці
В п'ятирічний план	3) концентрація фінансових та організаційних зусиль на розвитку важкої промисловості з метою перетворення УСРР на індустріально розвинену країну
Г НЕП	4) основна форма планування радянським урядом процесів соціально-економічного розвитку

2.4. СТАН КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ В 1930-ТІ РР.

Теоретичне заняття

1. Висвітлюючи розвиток освіти в Україні у 30-ті рр. ХХ ст., відзначте, що під увагою радянського партійно-державного керівництва продовжувало залишатись питання подолання неписьменності серед населення. Розкриваючи особливості шкільної політики, згадайте про такі негативні риси реформування школи, як: уніфікація її діяльності, ідеологізація змісту навчання, посилення русифікації (розкрийте значення цих понять) та ін. Розгляньте питання створення молодіжних організацій, проведення репресій серед учительських та наукових кадрів. Поряд із цим відзначте й позитивні зміни, які відбувалися: збільшення кількості шкіл та учнів, зростання масштабів підготовки фахівців із

вищою освітою, відновлення діяльності ВНЗ у Києві, Дніпропетровську, Одесі й Харкові.

2. Розкриваючи розвиток наукових досліджень в Україні, дотримуйтесь такого плану:

- реформування ВУАН, ліквідація вільнодумства в академічних установах;
- робота Українського фізико-технічного інституту Харкова;
- дослідження у галузі техніки;
- розроблення проблем історії України.

3. Підсумуйте, що у 30-х рр. ХХ ст. ВУАН перестала бути справді репрезентаційною інституцією України, а перетворилася на експозитуру московського центру і його централістичних планів; хвиля терору поглинула тисячі жертв серед працівників української науки, яка відтоді вже ніколи не спромоглася на свою незалежність.

4. Висвітліть суть поняття «розстріляне відродження», охарактеризуйте розвиток літератури та мистецтва:

- розвиток літератури, утворення Спілки письменників України (творчість П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, М. Зерова, А. Малишка, М. Семенка, В. Сосюри, М. Драй-Хмари, М. Хвильового, О. Досвітнього, М. Ялового, Г. Косинки, Є. Плужника, А. Головка, І. Ле, Ю. Смолича, Ю. Яновського, І. Кочерги, І. Микитенка, М. Куліша, Остапа Вишні);
- театральне мистецтво (М. Садовський, П. Саксаганський, А. Бучма, Н. Ужвій, Ю. Шумський, В. Добровольський, Г. Юра та ін.);
- музичне мистецтво (Б. Гмиря, М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинський, О. Петрусенко, М. Вериківський, Л. Ревуцький, К. Данькевич, В. Косенко, Б. Лятошинський);
- кіномистецтво (О. Довженко, І. Кавалерідзе).

5. Розкажіть про репресивну політику радянського керівництва стосовно діячів літератури та мистецтва.

На розгляд заслуговує також релігійне життя України. Відзначте, що у 30-х рр. ХХ ст. відбувався наступ і на церкву, проводили політику націоналізації та реквізицій церковного майна, нищення культових споруд, розпалювалися внутрішні суперечності всередині УАПЦ (наведіть приклади).

6. Акцентуйте увагу на тому, що головним підсумком культурного розвитку України у 30-х рр. ХХ ст. стало остаточне утвердження надзвичайно жорстокої форми комуністичного тоталітаризму. Майже повністю була винищена та інтелігенція, яка сформувалась на початок ХХ століття, зокрема розстріляна й розсіяна по таборах ліва художня інтелігенція, яка свого часу

активно підтримала революцію. Літературу, мистецтво, всю гуманітарну культуру зведено до примітивного рівня.

Основні поняття: ідеологізація, уніфікація, русифікація, комсомольський рух, реквізиція.

Дати для запам'ятовування:

1930 р. – вихід у світ фільму О. Довженка «Земля»;

січень 1930 р. – Надзвичайний Всеукраїнський церковний собор, на якому було прийнято рішення «про саморозпуск УАПЦ»;

березень 1930 р. – «справа СВУ»;

липень 1930 р. – постанова ЦК ВКП(б) «Про загальне обов'язкове навчання»;

1932 р. – створення Інституту електрозварювання ВАУН;

червень 1934 р. – заснування Спілки письменників України.

Практична робота

1. Складання порівняльної таблиці «Видатні діячі культури УРСР в 30-ті рр. ХХ ст.»

Література	Образотворче мистецтво	Музика	Кіномистецтво

2. Обговорення доповідей гуртківців про діячів «Розстріляного відродження», завчасно розподілених керівником гуртка між учнями.

3. Бесіда за запитаннями.

- В яких умовах розвивалась освіта в УРСР в 1930-ті рр.?
- Яку мету переслідував сталінський режим, організовуючи процеси проти представників української інтелігенції?
- Які три ступені шкіл існували в УРСР?
- Коли в УРСР запровадили загальну початкову освіту?
- Хто вніс визначний вклад у дослідження термоядерного синтезу?
- Чому українські письменники стали жертвами репресій?
- Чому тоталітаризм руйнував духовне життя українського народу?
- Якими мотивами керувалися деякі митці культури і діячі науки, пристосовуючись до режиму, що існував? Якими методами сталінський режим залучав до комуністичного будівництва українську творчу інтелігенцію?

4. Аналіз прикладів образотворчого мистецтва у стилі «соціалістичний реалізм».

- Представники яких соціальних верств стали героями картин жанру соціалістичного реалізму? Чому?
- Яке завдання мали виконувати митці, дотримуючись ідейних засад «соціалістичного реалізму»?
- Які прийоми використовували художники для ідеалізації та прикрашення радянської дійсності?

5. Робота з уривком літературного твору.

Сорока М. Колимська теорема Кравчука. Біографічний роман / М. Сорока. – К., 2010. – С. 76–79.

Якби Кравчукові заздалегідь сказали, що до нього прибуде такий жаданий гість, він щиро посміявся б. У житті, звичайно, все буває: зустрічі ждані й неждані, радісні й журні, але такої... Ще не народилася та циганка, яка зуміла б наворожити святу правду!

Якесь дивне, досі незнане передчуття змусило Кравчука одірватися від алгебраїчних вислідів і позирнути в розчинене вікно. Глянув і заляк: біля хвіртки стояв невисокий на зріст, міцної статури чоловік, тримаючи в руках повнобокого портфеля, сірого плаща і запиленого капелюха. Широке, із заглибиною над переніссям чоло, вихорець русявого волосся на потилиці, пукасті скельця окулярів у простенькій оправі. «Та це ж Зеров!» – ледь не скрикнув Кравчук і прожогом кинувся до дверей.

Мовчки, без велемовних привітань, без обіймів, але з благоговінням, зійшлися вони посеред двору, пильно один одному в очі, одночасно зітхнули.

Ти ж на листи не відповідаєш, от я й приїхав... – поправивши окуляри, всміхнувся Зеров.

І все-таки: що сталося?

А тобі й ще невтямки? Тоді показуй мерщій своє господарство, потім поговоримо.

Кравчук охоче повів гостя в школу. Показав уже готові до приймання учнів навчальні кабінети, столярну майстерню, колективно створений музей.

– Та це ж справжнісінький Лувр! – подивувався Зеров. – Де ти назбирав стільки всякої всячини?

– Школярі позносили. А щодо Лувру ти явно неправий. Ось такої прядки Париж, їй-богу, ніколи не бачив. Знаєш, скільки їй років? Триста!.. А ось ці металеві вироби – із тутешнього старого городища. Як на мене, це – німі свідки того, що за часів Київської Русі тут було міське поселення Саварка. О, якби сюди археологів: кургани Велика Могила й Гайворон могли б повідати дещо й про скіфів. До речі, недалечко звідси пролягає Зміїв Вал...

– Бачу, й електрика є? – натиснув пальцем на вмикач Зеров.

– Була! – з душевним болем відповів Кравчук. – Хтось спалив млина, а в ньому – й чотириста пудів хліба, на який мала утримуватися школа. Все пішло димом...

– І як же тепер?

– Не питай. Але селяни на будь-які жертви йдуть, аби вчилися діти.

За обідом Кравчук розповів, як гуртом рятували млина, як було рятувати, коли чотири дерев'яні поверхи одним язиком полум'я завело. Встигли витягти лише шкіряного паса. І то Михайло Люлька тричі обливався водою...

І потекла розмова про сільське життя, про буденні шкільні клопоти. Нарешті Зеров запитав:

– Попри все, Михайле, що тебе тут тримає?

Кравчук відчув: питав його не той Микола Зеров, студент історичного факультету університету, з яким вони лише мріяли колись про життєві шляхи-дороги, запитував уже відомий у країні поет і літературознавець, визнаний перекладач творів Вергілія, Горація.

– Повір, Миколо, все це не так просто...

– Просто чи не просто, а знаєш, що мені сказав Граве? З його слів я почув тобі присуд: похоронити такий талент, зректися великих математичних ідей, не вдихнути в них життя – це страшний злочин! Мовляв, ти і сам не відаєш, на яку стежку в науці натрапиш, куди та стежка може вивести. А знаєш: я тямлюся на математиці. Зрозумів лише, що повернутися без тебе в Київ не можу.

– Ну що ж, в'яжи і вези, – кинув жартома Кравчук.

– А коли серйозно? Я тобі писав, що сам по кількох ти завіявся з Києва, виїхав до Баришівки. Викладав там на курсах, тільки університет є університет. Дати раду і без нас дадуть, а вища школа без фахівців – все одно що корабель без штурмана.

– Не агітуй, друже, я все розумію. Але тримає мене тут саме життя.

– Тепер я не розумію.

– А пам'ятаєш наші студентські дискусії: хто ми і для чого? Все то були красиві, але плюсклі слова. Мабуть, кожен із нас має ний подих смерті, щоб збагнути, для чого живеш...

– І знову не второпаю.

– Я йшов до цього ще з гімназії. Вже тоді мріяв присвятити себе не тільки математиці, а й революції. Еваріст Галуа, Микола Кибальчич... Які це велети мислі і духу! Отож іще в Луцьку вступив до запільної організації «Вільна школа».

Коли потрапив до охранки, дійшов висновку: прислужитися народові можна не тільки на барикадах! І знаєш, як студіював я відтоді математику, щоб сказати в ній своє слово? Та настав час, коли я понад усе захопився філософією,

а затим із філософії перекинувся на історію, культуру. Саме це і врятувало мене від хибного шляху. Я збагнув: скільки зробили для слави Вітчизни Сковорода й Остроградський, Шевченко і Франко, а народ як був знедолений, так і лишився.

– Але ж навіть те, що ти зробив студентом, реабілітовує тебе перед революцією. Вже одне – вперше дати українському школяреві та студентові алгебраїчну й геометричну термінологію – надто багато важить. А математичний словник – це ж частинка революції! Уявляєш: міне десяток-другий років, і школярі вже й не знатимуть, що «коло», «кут», «дотична» – таких слів до революції не було в нашій мові. А хто їх виносив, народив? Ти! І народилися вони разом з революцією...

Може... Але я хочу сказати, що в критичний момент для Вітчизни міг би прийняти й краще рішення – не просто піти з Києва, щоб не служити «рицарям тернового вінця». А йшов я, чесно зізнатися, не знаючи куди. Зрештою, так і вийшло... Отоді-то я й збагнув, що таке життя – зблиск, блідий промінчик у велетенському просторі! І чи людина тільки народилася, чи обірвала їй життя петля, як Миколі Кибальчичу, – все одно промінчик! Зумій же, людино, вчасно замислитись над ним, промінчиком, зумій виміряти свій квант у житейському космосі та зробити все, аби помітили його люди. Тільки тоді продовжиться життя. Півжиття, півсмерті не сприяють поступу...

Але хто і за що привів тебе до смерті?

– Звела-таки мене доля з Мульгіним. Пригадуєш такого?.. Спасибі добрим людям, врятували.

Хто ж ті люди?

Двоє саварчан. І обох уже немає. Огія Стариченка, політкаторжанина, не замордували денікінці, так додушили невідомі бандити. Вони ж убили і Євдокима Процака. Тепер суди: можу я кинути школу, до якої ходять їхні онуки? Скажу тобі так: барикади неписьменності на селі – може, найважчі з усіх, які треба брати сьогодні. Але у мене не тільки школа. Передай Дмитру Олександровичу, що сиджу тут не без діла. Написав два підручники. Не забув і теореми, які залишив йому, – перший розділ монографії, вважай, завершений.

Зеров мовчки слухав, супив брови, і тільки нерівне дихання видавало його хвилювання.

А як же ти? Що зробив за ці роки? – запитав Кравчук.

Написав, може, із сотню віршів. Дещо переклав із старогрецької, французької, англійської. Нині маю кафедру в університеті, чи як тепер кажуть: Інституті народної освіти.

А як Агатангел Юхимович?

Кримський? Секретарює в Академії наук. Передавав вітання. Казав, що десь у цих краях захряс і Дмитро Загул. Чи не чув?

Як же, вчителює у Ставищах. Недавно зустрічалися. Повертаюсь якимось із Ольшаниці, іду полем, аж бачу: край шляху сидить чоловік і щось пише, тримаючи на колінах записника. Вуса рудим клинцем, руда борідка, а лице бліде, як із воску. Пише і так кашляє, бідолашний, аж душу йому вивертає. Підходжу, питаю: «Чи не скажеш, чоловіче добрий, як на Богуслав іти?» А він підводить голову, луп-луп очицями, та як схопитися на ноги, як заволає на все поле: «Світе милий, та це ж Кравчук!!! Звідкіля? Куди мандруєш?..» Розказую, як потрапив на береги Росії, а він місця собі не знаходить. «Кину, – каже, – свою вчительську семінарію і переїду до Саварки. Там такий університет розбурхаєм!..» А потім спохмурнів і мовив: «Розкидала нас лиха година, розкидала по всіх усюдах. А чи зберемося?..»

- З'ясуйте, ким були люди, прізвища яких згадано в уривку.
- Охарактеризуйте становище освіти і науки у постреволюційну добу.
- Пригадайте становище української науки у період денікінського режиму.
- Спробуйте змодельовати життя науковців у революційну та постреволюційну добу.

6. Виконання тестових завдань.

1. У березні 1930 р. було сфабриковано так звану:

А справу по викриттю «Блоку українських націоналістичних партій»

Б справу по викриттю «Української військової організації»

В справу над 45-ма «членами СВУ»

Г «Шахтинську справу»

2. «Гарт», «Плуг», «Ланка» «Авангард» – це:

А театральні колективи

Б літературно-художні об'єднання

В революційні організації

Г музичні ансамблі

3. Встановіть хронологічну послідовність подій:

А заснування Інституту електрозварювання ВУАН

Б розстріл 300 кобзарів та лірників у Харкові

В постанова ЦК ВКП(б) «Про загальне обов'язкове навчання»

Г створення І. Кавалерідзе кіноопери «Наталка Полтавка»

4. Визначте справедливість твердження: «Українізація – це політика більшовицької партії, спрямована на зміцнення свого впливу в Україні, завоювання прихильності у середовищі національно свідомої інтелігенції,

сприяння розвитку національної мови та культури з метою укорінення комуністичної ідеології у свідомості найширших мас населення»:

А Так

Б Ні

5. Встановіть відповідність:

А «шумськізм»	1) «націоналістичний ухил», представники якого були прихильниками піднесення української культури, зокрема літератури, до європейського рівня, відмови від орієнтації «на Москву»
Б «хвильовизм»	2) «націоналістичний ухил», представники якого вважали, що московський уряд проводить колоніальну політику щодо України; ставили питання про надання Україні більшої економічної самостійності
В «волобуєвщина»	3) «націоналістичний ухил», представники якого були прихильниками самостійності української школи, творення нової освіти, відмінної від московської

6. Встановіть відповідність між режисером та його фільмом:

А І. Кавалерідзе

1) «Земля», «Арсенал»

Б І. Пир'єв

2) «Наталка Полтавка», «Запорожець за Дунаєм»

В О. Довженко

3) «Багата наречена», «Трактористки»

Г І. Савченко

4) «Дума про козака Голоту»

7. Встановіть відповідність етапів згорання політики «українізації»:

А постанова ЦВК СРСР про використання

у діловодстві російської мови

1) 1939 р.

Б самогубство М. Скрипника

2) квітень 1938 р.

В постанова про обов'язкове вивчення

російської мови у школах України

3) 1933 р.

Г ліквідація національних районів

4) 1929 р.

8. У 1930 році президентом ВУАН став:

А О. Богомолець

Б Є. Патон

В О. Палладін

Г М. Скрипник

3. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921–1939 РР.)

Теоретичне заняття

1. Висвітлення соціально-економічного розвитку західноукраїнських земель у період між двома світовими війнами радимо розпочати з характеристики загального становища регіону (назвіть, до складу яких держав входили західноукраїнські території, проаналізуйте етнічний склад окремих частин регіону та ін.). Далі варто дотримуватися пропонованого плану:

- загальна характеристика соціально-економічного становища;
- соціально-економічна політика Польщі;
- аграрна реформа румунського уряду;
- наділення селян землею чехословацьким урядом;
- кооперативний рух у Західній Україні.

2. Порівняйте становище окремих регіонів, що перебували у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини.

Аналізуючи політичне життя в регіоні, розгляньте такі питання:

- асиміляційна політика Польщі та Румунії щодо українства;
- переслідування православної церкви;
- політичне життя українців Закарпаття і Пряшівщини;
- селянський рух у Західній Україні (Ліньське та Татарбунарське повстання).

3. Зазначте, що лише на території українських земель, що входили до складу Чехословаччини, політичне життя йшло більш-менш демократичним шляхом, натомість Польща та Румунія показували приклад, якою не повинна бути національна держава.

4. Характеризуючи особливості українського національного руху Західної України, приділіть увагу розгляду діяльності й аналізу політичних платформ таких організацій і партій, як:

- ✓ Українське національно-демократичне об'єднання Галичини;
- ✓ Українська національна партія (Буковина та Бессарабія);
- ✓ Українське національне об'єднання Закарпаття;
- ✓ Український союз хліборобів-державників;
- ✓ Комуністична партія Західної України;
- ✓ Українське селянсько-робітничє об'єднання;
- ✓ Комуністична партія Буковини;
- ✓ Українська військова організація.

5. Окремо варто висвітлити процес утворення Організації Українських націоналістів, яку очолив Є. Коновалець. Розгляньте її гасла та проаналізуйте діяльність у 30-ті рр. ХХ ст.

6. Розповідаючи про культурний розвиток Західної України, розкрийте стан освіти, науки, літератури, образотворчого мистецтва, театру та музики, відзначте прояви впливу асиміляторської політики Польщі та Румунії. Розкрийте політику чехословацького уряду стосовно розвитку української культури. Розкрийте діяльність Українського наукового інституту в Берліні та Варшаві. Підкресліть, що незважаючи на розчленування західноукраїнських земель між різними державами культурний процес у цьому регіоні ніколи не припинявся, а навпаки – документував свою силу, був доказом того, якою була динаміка культурно-творчих кадрів українського народу, який був стан національної свідомості широких мас і які були їх стремління.

Основні поняття: аграрне перенаселення, парцела, кооперація, асиміляція, «пацифікація», «ревінцикація», конкордат, політика «нормалізації», націоналізм, румунізація.

Дати для запам'ятовування:

1920 р. – створення Української військової організації;

1920 р. – створення Українського союзу хліборобників-державників;

вересень 1924 р. – Татарбунарське повстання;

1925 р. – створення Українського національно-демократичного об'єднання;

1929 р. – створення Організації Українських Націоналістів;

1930–1935 рр. – вихід у світ тритомної «Української загальної енциклопедії»;

травень – червень 1932 р. – Лінське повстання;

14 березня 1939 р. – проголошення незалежності Карпатської України;

17 березня 1939 р. – падіння Карпатської України.

Практична робота

1. Робота з картою.

Покажіть на карті:

✓ західноукраїнські території, що входили до складу Польщі, Чехословаччини, Румунії;

✓ територію, охоплену селянськими виступами у Румунії;

✓ територію Карпатської України. Визначте історичне значення проголошення її незалежності.

2. Складання порівняльних таблиць і схем:

Аграрні реформи у Західній Україні

	Польща	Румунія	Чехословаччина
Особливості проведення			
Результати та наслідки			

Керівник гуртка розробляє історичну схему «Громадсько-політичне життя», у якій є пропуски. Учням необхідно їх заповнити. Пропонується робити завдання на основі поданої схеми:

Заповніть таблицю:

Політичні партії та рухи Галичини

	УНДО	ОУН	Української соціалістично-радикальної партії
Державний устрій			
Соціально-економічний лад			
Принципи культурної і національної політики			

3. Бесіда за запитаннями.

• У чому, на Вашу думку, причина відмінностей аграрної політики чехословацького уряду і політики польського та румунського урядів на західноукраїнських землях?

- Чому уряди Польщі, Румунії та Чехословаччини не сприяли розвитку важкої промисловості краю?

- Назвіть спільні та відмінні риси економічного розвитку західноукраїнських земель у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини.

- Визначте соціально-економічні та національні наслідки проведення парцеляції західноукраїнських земель урядом Польщі.

- У чому виявлялась політика колонізації та румунізації на західноукраїнських землях?

- Чому, на Ваш погляд, польська влада організувала проведення акції ревіндикації?

- Які історичні наслідки мала політика Польщі, Румунії, Чехословаччини на західноукраїнських землях?

4. Робота з джерелами.

**З відозви Ковельського міського комітету КСМЗУ
від 13 березня 1935 р. до молоді з закликом до боротьби за безплатне
навчання, проти колонізації шкіл**

...Шкільна молодь! Вся незаможня молодь м. Ковеля і околиць! Працюючі громадяни, батьки дітей і шкільної молоді. Сьогодні будуть намагатись втягнути вас у святкування іменин вождя сучасної фашистської системи маршала Пілсудського. Не давайте ввійти себе на прекрасні слова і пусті обіцянки! Не беріть участі у вуличних походах, святкових академіях тощо.

Замість цього закликаємо вас до боротьби з сучасним урядом нужди, безробіття і терору. Протестуйте проти шкільних оплат, ліквідації шкіл, знущання над незаможною молоддю, фашизації молодіжних організацій!

Вимагаймо безплатного навчання! Вимагаймо праці для незаможної молоді!

Вимагаймо шкіл з рідною мовою викладання!

Готуймося до шкільних страйків!

Хай живе спільна боротьба за школи на державний кошт!

Геть уряд темноти і нужди!

Геть фашизм та його вождя ката Пілсудського!

Хай живе робітничо-селянський уряд!

*Хрестоматія з історії Української РСР для 9–10 кл. /
Упорядкували В. Є. Стіцький і Г. І. Сургай. – К., 1971. – С. 144.*

- Відкинувши ідеологічні штампи, розкрийте основні вимоги української молоді.

- Використовуючи матеріали історичної літератури, охарактеризуйте національно-культурну політику Польщі в Західній Україні.
- Якій політичній силі належить цей документ?
- Розкрийте ставлення цієї політичної сили до СРСР та політики більшовиків в УРСР.

Інформація газети «Правда» (Москва) про румунізацію населення Бессарабії. 12 жовтня 1919 р.

Румынской школьной инспекцией уволены все учителя высших и начальных школ в Бессарабии, не принявшие румынского подданства и не знающие румынского языка.

На места уволенных посажены румыны. Во всех правительственных учреждениях и школах... упразднен русский язык и заменен румынским. Румынизация проводится самым энергичным образом вплоть до переименования городов и улиц.

Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945). Навчальний посібник для 10 кл. серед. шк. – К., 1998. – С. 324.

- Охарактеризуйте національну політику Румунії щодо українських земель.
- Чому редакція більшовицької газети була настільки стурбована ситуацією з витісненням російської мови, натомість щодо української не сказано жодного слова?

З промови депутата від Закарпаття І. Мондока в палаті депутатів Чехословаччини про політику уряду на Закарпатті. 20 жовтня 1926 р.

Скандал, який стався останніми днями в Ужгороді, коли державний цензор конфіскував саме слова «українець», «український», «український народ», «Закарпатська Україна», не можна прирівняти навіть до того відомого всьому світу царського указу...

Це наслідки тої бандитської політики, яку проводить буржуазний уряд відносно українського народу...

А урядовий чехословацький цензор конфіскує, робить своє. Забороняє 600 тис. громадян називати себе іменем свого народу. Це є злочин, якого не виправдає ніякий закон. Доходить до такого абсурду, що на просьбу, вимушену господарським терором, у селах, де немає жодної чеської дитини, закладають чеські школи. В 1920 р. була тільки в Ужгороді одна чеська школа... а в 1926 р. – 54, не рахуючи середніх та торговельних шкіл.

До того треба додати, що в більш як третині народних шкіл учителі є чехи...

Цілі години довелося б говорити про зловживання і сваволлю поодиноких урядовців...

В Севлюському судовому окрузі заарештовують без найменших причин людей і гонять їх потім на роботу до поодиноких урядовців без ніяких харчів, а по закінченню роботи без ніяких протоколів пускають додому.

Відомі на ціле Закарпаття лови, де жандарми сотнями гонять людей на гони і так без ніякої зарплати примушують їх гонити на втіху панів і присутніх урядників звірину.

Хрестоматія з новітньої історії України (1917–4–1945). Навчальний посібник для 10 кл. серед. шк. – К., 1998. – С. 326–327.

- Яка ситуація викликала обурення у депутата?
- Як він охарактеризував національно-культурну політику Чехословацької республіки щодо українців?
- Які засвідчують безправне становище українського населення Закарпаття?
- Про який царський указ йшлося?
- Чому щодо українського населення чехословацький уряд міг проводити таку дискримінаційну політику?

5. Обговорення питань.

- Яким передбачався державний устрій Карпатської України?
- Назвіть законодавчі та виконавчі органи влади.
- Визначте державні символи новоутвореної держави.

6. Виконання тестових завдань.

1. Продовжте речення:

Варшавський процес – це суд над:

А лідерами «Промпартії»

Б членами ОУН

В членами СВУ

2. У 20–30-ті рр. ХХ ст. Західна Україна залишається:

А індустріальним регіоном

Б постіндустріальним регіоном

В аграрним регіоном

Г аграрно-індустріальним регіоном

3. Першим головою ОУНстав:

А С. Бандера

Б Є. Коновалець

- В** А. Мельник
- Г** А. Волошин

4. Закарпаття після розпаду Австро-Угорської імперії перебувало у складі:

- А** Угорщини
- Б** Польщі
- В** Чехословаччини
- Г** Румунії

5. Вставте пропущене:

Проголошення української державної автономії Закарпаття у 1938 р. стало можливим завдяки:

- А** зростанню впливу українського національно-визвольного руху
- Б** Мюнхенській угоді 1938 р.
- В** окупації Закарпаття радянськими військами

6. Визначте політичну та економічну мету діяльності ОУН:

- А** самостійність Української держави
- Б** територіальна цілісність українських земель
- В** федеративний устрій України
- Г** автономізація українських земель у складі Польщі

Д розвиток національної економіки на основі державної, приватної кооперативної власності

Е розвиток національної економіки лише на основі державної власності

7. Встановіть відповідність:

А угода між польським урядом та УНДО про примирення	1) денаціоналізація
Б політика, спрямована на заперечення факту існування української нації, її прав на культурне та державне самовизначення	2) пацифікація
В кампанія польської влади у Східній Галичині з метою «втихомирення» українського населення	3) нормалізація

8. Встановіть хронологічну послідовність подій:

- А** проведення Першого конгресу ОУН
- Б** обрання В. Липинського головою УСХД
- В** утворення Українського селянсько-робітничого об'єднання.

9. Встановіть відповідність:

А) УНДО	1) 1929 р.	а) Є. Коновалець,
С. Бандера
Б) КПЗУ	2) 1919 р.	б) К. Саврич,
М. Заячківський

4. УКРАЇНА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ (1939–1945 РР.)

Теоретичне заняття

1. Розпочинаючи характеристику становища УРСР напередодні Другої світової війни (1939 – перша половина 1941 рр.), слід звернути увагу на позитивні зміни у промисловому розвитку за роки довоєнних п'ятирічок. Насамперед, це перетворення України з аграрної країни на індустріальну. Це твердження має бути підкріплене конкретними даними (наприклад, показниками обсягу виплавлення чавуну та видобутку вугілля).

Подальшу розповідь радимо будувати за таким планом:

- індустріальний розвиток УРСР;
- промислові центри;
- оборонна промисловість;
- аграрні перетворення;
- будівництво колгоспного ладу на селі.

2. Аналізуючи економічний стан країни напередодні Другої світової війни, варто порівняти темпи розвитку важкої (т. зв. група «А»), легкої і харчової промисловості (т. зв. група «Б») та з'ясувати роль радянського керівництва у розбіжностях росту між ними. Розглядаючи особливості аграрного розвитку визначте суть «експерименту» насильницької колективізації та її наслідки. З'ясуйте характерні риси радянських методів керівництва економікою УРСР.

3. Висвітлюючи процес возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР, розпочніть із розгляду радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р. та акцентуйте увагу на характеристиці таємного протоколу до нього, де йшлося про приєднання у майбутньому західноукраїнських земель до СРСР.

4. Початок процесу радянзації Західної України можна проаналізувати, використовуючи пропоновану логічну схему: приєднання Західної України (радянсько-польська війна) – зміна системи управління (кадрова політика) – промислова політика (колективізація) – розвиток культури (освіта) – репресії. Завершити розгляд цього питання радимо розкриттям позитивних і негативних наслідків об'єднання всіх українських земель у складі УРСР.

5. З'ясування причин катастрофічних поразок Червоної армії в 1941–1942 рр. варто проводити у взаємозв'язку з розглядом «плану Барбаросса», який визначав напрямки наступу німецьких військ. Розповідь про перебіг військових дій у перший рік війни радимо побудувати за таким планом:

- початок війни, втрата Західної України;

- проголошення Української держави, Я. Стецько;
- оборона Києва та Одеси, Севастополя;
- окупація нацистськими військами України.

6. Причини поразок Червоної армії необхідно деталізувати:

1) несприятлива внутрішня обстановка в країні (політика репресій щодо військових кадрів, недоукомплектованість військ);

2) незавершення переозброєння радянських військ;

3) недовіра радянського керівництва фактам розвідки про можливий напад Гітлера;

4) недоліки в дислокації радянських військ;

5) прорахунки сталінського керівництва щодо стратегії і тактики в майбутній війні;

б) неадекватна реакція радянського керівництва на драматичну ситуацію на фронтах.

7. Підсумовуючи виклад, варто виділити групу об'єктивних і суб'єктивних причин поразок військ СРСР.

8. Визначаючи особливості нацистського «нового порядку», що був встановлений в Україні, слід розпочати з характеристики адміністративного поділу УРСР. Назвіть території, що увійшли до кожної адміністративної частини.

9. Далі варто визначити поняття «новий порядок», встановлення якого передбачалося за планом «Ост», і перейти до розповіді про його складові: пограбування економіки України, масові репресії та винищення населення, експлуатація трудових ресурсів, культурна політика. З'ясовуючи суть поняття «Голокост», необхідно на конкретних прикладах висвітлити особливості його втілення.

10. Характеризуючи антифашистський рух Опору на території України, зверніть увагу на три його складові (радянське комуністичне підпілля та партизанський рух; український самостійницький підпільний та партизанський рухи; польський рух опору) та розгляньте діяльність кожного напрямку. Варто з'ясувати причини невдач на першому етапі війни радянського комуністичного підпілля, розглянути особливості діяльності партизанського руху, розкрити процес створення УПА та її діяльність.

11. Завершити розповідь можна аналізом відносин між представниками різних напрямів руху Опору та загальним висновком щодо їхньої ролі у перебігу війни.

12. Висвітлення питання варто розпочати з характеристики загальних змін на радянсько-німецькому фронті наприкінці 1942 – на початку 1943 рр. та перейти до аналізу першого наступу військ СРСР на території України.

Говорячи про невдачу наступу, визначте його негативні наслідки для населення. Після цього варто розглянути процес звільнення України від німецьких загарбників за такою схемою:

- звільнення Лівобережної України;
- бої за Київ;
- звільнення Правобережної України, Корсунь-Шевченківська операція;
- бої на Західній Україні, Карпатсько-Ужгородська операція;
- остаточне звільнення території УРСР.

13. Пояснити особливості культурного життя України в роки війни СРСР проти фашистської Німеччини вам допоможе такий план:

- особливості культурного життя України у 1941 рр. (розглянути зміни у культурному житті на початковому періоді окупації та розкрити у цьому роль ОУН);

- розвиток культури в умовах нацистської окупації у 1942–1944 рр. (розкрити негативні наслідки окупації для культурного поступу, репресивну політику щодо діячів культури, нищення пам'яток історії та культури, вивіз до Німеччини історико-культурних цінностей).

14. Наприкінці необхідно з'ясувати роль українських письменників у відродженні національної ідеї, розглянути роботу навчальних закладів УРСР, висвітлити внесок українських науковців у перемогу над нацистськими військами.

15. Завершити розповідь варто розкриттям внеску українського народу в розгром нацизму в 1941–1945 рр., визначенням наслідків війни (людських та матеріальних втрат).

Основні поняття: політика «радянзації», окупація, «новий порядок», «Голокост», колабораціонізм, концентраційний табір, Рух Опору, «рейкова війна».

Дати для запам'ятовування:

1 вересня 1939 р. – початок Другої світової війни;

17 вересня 1939 р. – перехід радянськими військами польського кордону;

22 червня 1941 р. – напад Німеччини на СРСР;

11 липня – 26 вересня 1941 р. – оборона Києва;

5 серпня – 16 жовтня 1941 р. – оборона Одеси;

20 серпня 1941 р. – утворення рейхскомісаріату «Україна»;

30 травня 1942 р. – утворення Українського штабу партизанського руху;

18 грудня 1942 р. – початок звільнення України від фашистсько-німецьких загарбників;

6 листопада 1943 р. – звільнення Києва;

24 січня – 17 лютого 1944 р. – Корсунь-Шевченківська операція;

10 квітня 1944 р. – звільнення Одеси;

28 жовтня 1944 р. – звільнення Закарпатської України.

Практична робота

1. Робота з картою.

Покажіть на карті:

✓ напрямки ударів гітлерівців та їхніх союзників по території УРСР;

✓ найбільші оборонні та контрнаступальні операції у 1941 р.;

✓ напрямки просування радянських військ для звільнення Лівобережної України;

✓ території України звільнені в результаті Житомирсько-Бердичівської, Корсунь-Шевченківської, Луцько-Рівненської, Проскурів-Чернівецької, Ясько-Кишинівської, Львівсько-Сандомирської, Східно-Карпатської військових операцій радянських військ.

2. Складання порівняльної таблиці «Порівняння політики радянзації Західної України 1939–1941 рр. та німецького окупаційного порядку в УРСР».

Критерії порівняння	Радянзації Західної України 1939–1941 рр.	Німецький окупаційний порядок в УРСР
Заходи у промисловості		
Заходи в сільському господарстві		
Соціальна політика		
Сфера культури		

3. Проведення дискусії.

У чому проявився колабораціонізм певної частини українства? Якими мотивами керувалися колабораціоністи?

4. Виконання інтерпретаційних вправ. Робота у малих групах.

Учні поділяються на три групи, кожна з яких представляє від першої особи у формі звіту діяльність свого напрямку Руху Опору в Україні в роки Великої Вітчизняної війни (форма звіту довільна).

Група 1 – Радянські партизани.

Група 2 – Молодіжний і стихійний підпільний рух.

Група 3 – Націоналістичний підпільницький рух та УПА.

5. Бесіда за запитаннями.

- Як розгортався процес визволення України від фашистів?
- Розкажіть про битву за Дніпро.
- Який вплив справила війна на розвиток культури?
- Як розвивалася культура в умовах німецької окупації України?
- Назвіть українських вчених, що працювали на зміцнення обороноздатності та військового потенціалу СРСР в евакуації.
- Чому Й. Сталін розкритикував кіноповість О. Довженка «Україна у вогні», звинувативши його в «українському буржуазному націоналізмі»?

6. Виконання тестових завдань.

1. Включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання з УРСР відбулося:

- А вересень 1939 р.
- Б жовтень 1939 р.
- В листопад 1939 р.
- Г вересень 1940 р.

2. Розширення території УРСР за рахунок включення Північної Буковини і Придунайських українських земель відбулося:

- А вересень 1939 р.
- Б червень 1940 р.
- В червень 1941 р.

3. У 1943 р. територія Лівобережної України була звільнена радянською армією в результаті таких військових операцій:

- А Харківсько-Белгородської та операції з визволення Криму
- Б Харківсько-Белгородської та Київської наступальної операції
- В Харківсько-Белгородської, Львівсько-Сандомирської

4. «Карпатський рейд» радянських партизан, під час якого були виведені з ладу нафтопромисли в Західній Україні, був здійснений:

- А влітку 1942 р.
- Б восени 1942 р.
- В влітку 1943 р.
- Г взимку 1943 р.
- Д взимку 1944 р.

5. Співпраця громадян окупованої держави з окупаційною адміністрацією – це:

- А колабораціонізм
- Б тероризм
- В евакуація

Г радянська

6. Гітлерівський план «Ост» передбачав:

А надання Україні в майбутньому державної незалежності

Б перетворення України на частину Німеччини, а українців – на її громадян

В перетворення України на колонію, аграрно-сировинний придаток, а населення підлягало фізичному винищенню

7. Остаточно визволено територію України від нацистських окупантів було:

А 28 жовтня 1944 р.

Б 27 жовтня 1944 р.

В 14 вересня 1944 р.

Г 8 вересня 1944 р.

8. Встановіть відповідність:

А окупація	1) вивезення з місцевості, що перебуває під загрозою окупації, матеріальних цінностей
Б депортація	2) тимчасове захоплення чужої території
В евакуація	3) примусове виселення з місця постійного проживання особи, групи осіб, народу, визнаних владою соціально небезпечними

9. Встановіть відповідність:

А 22 червня 1941 р.

1) оборона Києва

Б 23–29 червня 1941 р.

2) оборона Севастополя

В 5 серпня – 16 жовтня 1941 р.

3) оборона Одеси

Г 11 липня – 26 вересня 1943 р.

4) напад Німеччини на СРСР

Д жовтень 1941 р. – 3 липня 1942 р.

5) танкова битва у районі

Луцьк – Броди – Рівне

7. Індивідуальне завдання.

Оцініть вклад УРСР та українців у перемогу над нацизмом.

5. УРСР У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (ДРУГА ПОЛОВИНА 40-Х – ПОЧАТОК 50-Х РР. XX СТ.)

Теоретичне заняття

1. Розпочати висвітлення цього питання доцільно з підсумування людських жертв і матеріальних втрат України в роки Другої світової війни. Варто особливо підкреслити трагізм і жахливість наслідків війни, навести конкретні дані про кількість загиблих та сучасні дані про вартість матеріальних збитків.

2. Розкриваючи питання повоєнних адміністративно-територіальних змін, необхідно звернути увагу на характеристику рішень Тегеранської (1943 р.) та Ялтинської (1945 р.) конференцій, на яких вирішувалися питання про повоєнні кордони. Подальшу розповідь радимо будувати, опираючись на пропонований план:

- врегулювання радянсько-польського територіального питання;
- радянсько-чехословацькі відносини, приєднання Закарпатської України;
- радянсько-румунський договір 1947 р.

3. Необхідно визначити позитивні та негативні наслідки процесу врегулювання територіальних питань для УРСР.

4. Характеристику суспільно-політичного життя в УРСР у повоєнне десятиліття (1944–1953 рр.) потрібно будувати на аналізі ідеологічних кампаній, що проводилися в цей період в УРСР і були спрямовані проти діячів науки, літератури і мистецтва:

✓ боротьба з «буржуазним націоналізмом» науковців Інституту історії України АН УРСР;

✓ розвінчування «реакційного вейсманізму-менделізму-морганізму» в генетиці;

✓ репресивні постанови проти літераторів і діячів культури;

✓ «справа лікарів»;

✓ репресії щодо церкви.

5. Розповідаючи про повоєнну відбудову народного господарства, слід акцентувати увагу на несприятливому становищі, що склалося в сільському господарстві (голод 1946–1947 рр., проблема фінансування, застосування репресивних методів тощо), та форсованому розвитку важкої індустрії (швидка реконструкція металургійних заводів, побудова нових підприємств, швидке зростання обсягів валової продукції промисловості тощо); провести паралелі між методами її проведення в УРСР та на Заході (Західна Європа, США). Заслуговує також на розгляд грошова реформа 1947 р., її соціальні наслідки. З'ясуйте її суть та грабіжницький характер.

6. Поряд із аналізом економічного розвитку зверніть увагу на повсякденне життя населення УРСР у середині 1940-х – на початку 1950-х рр.: низький рівень життя та матеріального забезпечення робітників та їхніх родин, продовольча проблема, негативні наслідки грошової реформи, житлова проблема; доведіть, що життєвий рівень населення у цей час значно погіршився.

7. Економічні, суспільно-політичні та культурні зміни, що відбувалися в Західній Україні у процесі радянізації 1940–1950-х рр. радимо характеризувати у такій послідовності:

- причини, що ускладнювали процес відбудови у західноукраїнському регіоні;
- суть перетворень у західних областях УРСР;
- суперечливий характер змін, що відбувалися в процесі радянізації на території Західної України;
- розвиток освіти;
- рух Опору на західноукраїнських землях у другій половині 1940-х – 1950-ті рр. ХХ ст.
- проведення операції «Вісла», її наслідки.

8. Вивчаючи питання зовнішньополітичної діяльності УРСР, варто відзначити ті зміни, що відбулися після січня 1944 р., коли було прийнято рішення про розширення прав союзних республік у сфері міжнародних відносин, розповісти про чинники подібного кроку та навести конкретні приклади змін (утворення Наркомату закордонних справ УРСР, вступ республіки до ООН тощо), наголосивши на декларативному характері таких змін.

9. Завершити розгляд питання необхідно висвітленням особливостей культурного життя УРСР в першому повоєнному десятиріччі, визначенням позитивних і негативних наслідків змін, що проводилися радянським керівництвом у цей період.

Основні поняття: інфляція, «культурна революція», депортація, «холодна війна», космополітизм.

Дати для запам'ятовування:

червень 1945 р. – возз'єднання Закарпатської України з УРСР;

1946–1947 рр. – голод в Україні;

листопад 1946 р. – обрання президентом АН УРСР О. Палладіна;

10 лютого 1947 р. – радянсько-румунський договір;

березень – грудень 1947 р. – перебування на посаді першого секретаря КП(б)У Л. Кагановича;

грудень 1947 р. – скасування карткової системи на отримання продовольчих та промислових товарів;

14 грудня 1947 р. – початок проведення грошової реформи;

квітень 1947 р. – операція «Вісла»;

березень 1950 р. – загибель головнокомандуючого УПА Р. Шухевича.

Практична робота

1. Складання порівняльних таблиць:

УРСР у другій половині 1940-х – на поч. 1950-х рр.

Діяльність УРСР на міжнародній арені	Особливості соціально-економічного розвитку		Територіальні зміни УРСР після Другої Світової війни
	У промисловості	У сільському господарстві	

Голодомори в Україні

	Голодомор 1932–1933 рр.	Голод 1946–1947 рр.
Причини		
Наслідки		

Операція «Вісла»

Причини	Привід	Хід операції	Характер	Наслідки

УРСР на поч. 1950-х рр.

Події суспільно-політичного життя	Економічний розвиток республіки	Наслідки	
		позитивні	негативні

Українська культура у повоєнні роки

Галузь культури	Діячі	Твори

Порівняння політики радянзації Західної України до та після Великої Вітчизняної війни

Критерії порівняння	Радянська 1939–1941 рр.	Радянська другої пол. 1940-х – поч. 1950-х рр.

2. Робота з картою.

Покажіть на карті новоутворені області УРСР.

3. Бесіда за запитаннями.

- Чому радянське керівництво знову допустило УРСР до сфери міжнародних відносин?
- Які причини та наслідки грошової реформи 1947 р.?
- Відзначте причини ліквідації УГКЦ в Західній Україні.
- Чому сталінське керівництво вдалося до депортації кримськотатарського населення?
- Зазначте основні досягнення науки і культури у повоєнні роки.

4. Проведення гри «Суд історії».

Планується розглянути дві справи: «Відбудова народного господарства – ціна завищена?» та «Ждановщина» – сталінський пропагандистський піар чи захист держави від внутрішнього ворога?»

Учні поділяються на 4 групи. *Група 1* – готує обвинувачення за першою справою; *Група 2* – виступає у ролі захисника; *Групи 3 та 4* – виступають як присяжні та виносять свою ухвалу.

Під час розгляду другої справи *Група 3* – готує обвинувачення; *Група 4* – захист; *Групи 1, 2* – присяжні.

5. Виконання тестових завдань.

1. Закарпаття увійшло до складу УРСР у:

А 1939 р.

Б 1940 р.

В 1945 р.

2. Розкрийте зміст поняття «радянізація»:

А комплекс заходів, спрямованих на виселення із західноукраїнських земель польського населення з передачею його власності українському населенню

Б система докорінних змін у політичній, соціально-економічній сферах, спрямованих на утвердження засад радянської моделі

В заходи, спрямовані на створення сприятливих умов для соціально-економічного та національно-культурного розвитку Західної України

3. Оберіть правильний варіант відповіді:

У процесі радянізації у Західній Україні відбулися такі позитивні зміни:

А спеціалістів-українців було висунуто на керівні посади в органах місцевого самоврядування, розширилася мережа українських навчальних

закладів, відбулася українізація вищої школи, вводили безкоштовне медичне обслуговування

Б конфісковано поміщицькі та церковні землі з подальшою передачею їх селянам; західноукраїнських спеціалістів були висунуто на керівні посади в органах місцевого самоврядування; легалізовано діяльність українських партій, розширилася мережа українських шкіл, відбулася українізація вищої освіти, вводили безкоштовне медичне обслуговування

В конфісковано поміщицькі та церковні землі з подальшою передачею їх селянам, легалізовано діяльність українських партій

4. Із закінченням Другої світової війни ОУН–УПА:

А припинили воєнні дії проти радянської армії

Б продовжили боротьбу проти більшовицької окупації

В влилися в регулярні частини радянської армії і проводили більшовицьку пропаганду на західноукраїнських землях

5. Відновлюючи контроль над територією України, керівництво СРСР:

А погодилося на реальне розширення національно-державного суверенітету УРСР

Б формально погодилося на реальне розширення національно-державного суверенітету УРСР, надавши право представництва в ООН

В вдалося до подальшого обмеження національно-державного суверенітету, хоч і надало формальне право представництва в ООН та право встановлювати дипломатичні відносини з деякими державами

6. УРСР була прийнята членом ООН у ранзі держави-засновниці, тому що:

А була суверенною республікою у складі СРСР і здійснювала активну зовнішню політику

Б держави Заходу розглядали її як державу української нації, яка за правом має бути представлена на міжнародній арені

В цього прагнуло керівництво СРСР

Г під тиском тодішніх лідерів УРСР Й. Сталін та інші лідери змушені були погодитись

7. Перший секретар ЦК КП(б)У в березні – грудні 1947 р., який очолив кампанію боротьби проти «націоналістів» у галузі культури:

А Л. Каганович

Б М. Хрущов

В Д. Мануїльський

Г П. Шелест

8. «Метод народної будови» – це повоєнний рух...

А за відновлення промислових об'єктів силами селян

Б за побудову мережі будинків культури силами колишніх військовослужбовців

В за відбудову зруйнованих і спорудження нових шкільних приміщень силами пересічних громадян

Г за відновлення довоєнних партійних споруд спільними силами робітників і селянства

9. Встановіть відповідність:

А «...український визвольний рух в основі своїй не терористичний... його завдання підготувати загал до того, щоб українська нація могла творити свою власну державу...»	1) А. Мельник
Б «...українська визвольна політика керується лише інтересами української державної суверенності. ОУН однаково непримиренно ставиться до кожного, хто йде поневолювати Україну...»	2) Є. Коновалець
В «...українські націоналісти в першу чергу захищають інтереси свого власного народу	3) Я. Стецько
Г «...ми за лад людей праці, за рівність усіх при життєвому старті, за створення кожному українцеві умов для праці...»	4) С. Бандера

10. Визначте причини та охарактеризуйте перебіг і наслідки голоду 1946–1947 рр. Чи можна було його уникнути?

6. УКРАЇНА У 50–60-Х РР. ХХ СТ.: «ХРУЩОВСЬКА ВІДЛИГА»

Теоретичне заняття

1. Характеризуючи суспільно-політичне життя в Україні у 1953–1964 рр., насамперед, варто зазначити, що основним його змістом у цей період були процеси «десталінізації» та лібералізації. Після пояснення суті цих явищ та поняття «хрущовська відлига», розповідь варто продовжити аналізом трьох етапів «десталінізації» і висвітленням змін, що сталися протягом кожного. Далі розкрийте значення хрущовської лібералізації і поясніть її позитивні та негативні наслідки, визначте причини суперечливості реформ суспільно-політичного життя.

2. Вивчаючи питання економічного реформування у 1956–1964 рр., зверніть увагу на проведення М. Хрущовим низки реформ і змін:

✓ скорочення кількості всесоюзних міністерств і передача частини повноважень республіканському керівництву;

✓ створення раднаргоспів;

- ✓ зміни у сільському господарстві;
- ✓ хрущовські «надпрограми» та їх наслідки;
- ✓ ліквідація машинно-тракторних станцій (1958 р.) та їх заміна на ремонтно-технічні станції;
- ✓ введення нового семирічного плану економічного розвитку СРСР;
- ✓ зміцнення паливно-економічної бази УРСР.

3. Розгляньте суперечливість кожної економічної реформи та з'ясуйте її наслідки (позитивні й негативні).

4. Висвітлюючи питання завершення процесу формування території України в 1954 рр., проаналізуйте причини рішення 19 лютого 1954 р. Президії Верховної Ради СРСР про передачу УРСР Криму та його історичні наслідки.

5. Розгляд історичного періоду «хрущовської відлиги» неможливий без характеристики причин виникнення та процесу формування дисидентського руху, його діяльності на першому етапі розвитку. При цьому варто скористатися таким планом:

- причини виникнення;
- характерні риси;
- зародження дисидентського руху наприкінці 50-х рр. ХХ ст.;
- діяльність опозиційних об'єднань на початку 60-х рр. ХХ ст.;
- реакція влади на опозиційну діяльність дисидентів.

6. Процес десталінізації справив позитивний вплив на культуру УРСР, тому, пояснюючи це, приділіть увагу висвітленню результатів досліджень з технічних наук, розвитку суспільних наук та вирішенню проблеми розвитку української мови (видання наукових журналів, поява в українській літературі «шістдесятників»). Поряд з цим не потрібно ігнорувати і суперечливість подібних змін, зокрема засудження М. Хрущовим відходу від «соцреалізму» у творчості українських письменників тощо.

7. З'ясовуючи питання повсякденного життя українців у 50–60-х рр. ХХ ст., зазначте, що хрущовська відлига і в соціальній сфері була відзначена поліпшенням умов праці, збільшенням доходів населення, зростанням житлового будівництва, підвищенням рівня життя; наведіть конкретні приклади (зростання прибутків населення, скорочення робочого дня, пенсійна реформа, збільшення обсягів житлового будівництва тощо). Але відзначте і появу вже наприкінці 1950-х рр. у соціальній сфері негативних тенденцій та явищ – дефіциту товарів, підвищення цін, замороження зарплати тощо.

Основні поняття: «відлига», «десталінізація», лібералізація, амністія, децентралізація, дисидентство, «шістдесятництво», науково-технічна революція.

Дати для запам'ятовування:

5 березня 1953 р. – смерть Й. Сталіна;

1953–1964 рр. – перебування на посаді першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова;

1953–1957 рр. – перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ О. Кириченка;

1954 р. – передача Кримської області до складу УРСР;

1956 р. – XX з'їзд КПРС;

1957 р. – створення раднаргоспів;

1959 р. – створення Української робітничо-селянської спілки;

травень 1960 р. – проведення грошової реформи.

Практична робота

1. Проведення бліц-опитування.

- У чому виявилася політика «відлиги» в УРСР?
- Які наслідки мала «десталінізація» для республіки?
- Які заходи призвели до деякої демократизації суспільно-політичного життя в УРСР?
- Які причини зародження дисидентського руху в Україні?
- Визначте основні риси дисидентства в Україні.
- Чому радянський режим так жорстокого розправлявся з дисидентським рухом?

3. Складання порівняльних таблиць:

Хрущовська «відлига» в УРСР

Заходи в суспільно-політичній сфері	Результати	
	позитивні	негативні

Україна в умовах хрущовської «відлиги»

Основні заходи		
у промисловості	у сільському господарстві	у соціальній сфері

Розвиток української культури в умовах тоталітарного режиму

Основні прояви	Політика щодо культури України	
	в умовах сталінського режиму	в умовах хрущовської «відлиги»

Культура УРСР в умовах «відлиги»

Галузі культури	Діячі	Їхні твори

Опозиційний рух в УРСР у 50–60-ті роки ХХ ст.

Причини появи	Мета діяльності	Організації та лідери	Зміст діяльності

3. Робота з наочними матеріалами:

А) підібрати плакати часів «хрущовської відлиги»: проти НАТО, за пропаганду «кукурудзяної кампанії», «освоєння цілини» та ін. Охарактеризувати мету цих плакатів, визначити цільову аудиторію, ключове послання, що в них закладено.

Б) підібрати карикатури, що відображають політичну ситуацію; проаналізувати: елемент карикатури – закодовані риси та їхня критика.

4. Складання історичних та політичних портретів державних діячів, представників дисидентського руху та «шістдесятництва». Проведення круглого столу.

5. Виконання тестових завдань.

1. Які із започаткованих М. Хрущовим реформ, спрямованих на демократизацію суспільно-політичного життя, спричинили найбільший опір з боку партійно-державної номенклатури УРСР

А ліквідація міністерств і створення раднаргоспів

Б зміни в організаційних засадах діяльності апарату КПРС

В скорочення адміністративно-управлінського апарату

Г передання республікам деяких повноважень у сфері управління економікою?

2. В Україні рішення XX з'їзду КПРС щодо засудження «культу особи» справили такий вплив:

А їх одностайно підтримали

Б більшість населення сприйняла їх з надією, лише частина керівництва КПУ холодно поставилася до процесу десталінізації й чинила йому опір

В їх сприйняли насторожено і з недовірою

3. Основними програмними положеннями українських дисидентських організацій кінця 1950 – середини 1960-х рр. – УРСС, УНК, УНФ та інших – були:

А вимога реалізації мирним шляхом конституційного права УРСР на вихід зі складу СРСР, продовження вдосконалення соціалістичного ладу в УРСР

Б збройна боротьба за вихід України зі складу СРСР, відмова від соціалістичної ідеології, демократизація суспільного життя в УРСР

В повноцінна реалізація федеративних прав УРСР у складі СРСР, відродження національної культури, ліквідація диктатури КПРС, перехід влади до Рад народних депутатів

4. Всесвітньо відомий біохімік, що очолював Академію наук України у 1946–1962 рр.:

А Б. Патон

Б М. Амосов

В О. Палладін

Г О. Богомолець

5. Кампанія з розгрому генетики як «буржуазної науки» у 1940–1960-х рр. увійшла в історію під назвою:

А «космополітизм»

Б «хвильовизм»

В «волобуєвщина»

Г «лисенківщина»

6. Дисидентський рух умовно поділяється на такі напрямки:

А національно-визвольний, культурний, соціальний

Б національно-визвольний, православний, освітній

В національно-визвольний, економічний, світоглядний

Г національно-визвольний, правозахисний, релігійний

7. «Пенсійна революція», що була здійснена за хрущовських часів, передбачала:

А зниження межі пенсійного віку, підвищення розміру пенсій

Б визначення диференційованого розміру пенсії для різних професійних категорій населення

В визначення розміру пенсії за прогресивною системою підрахунку

Г зниження межі пенсійного віку, скасування пенсій для селян

8. Промисловий розвиток УРСР у 1959–1965 рр. характеризувався:

А широким впровадженням досягнень НТР

Б структурною перебудовою економіки на користь наукомісткого виробництва

В створенням принципово нових галузей – легкового автомобілебудування, електронної промисловості

Г подальшою централізацією управління економікою

Д сприяв поглибленню регіональної спеціалізації промислового та сільськогосподарського виробництва, що забезпечувало можливість розвивати пріоритетні галузі економіки

9. Визначте заходи радянського уряду, здійснені протягом 1959–1965 рр. у галузі аграрних відносин, що мали позитивні наслідки:

А заміна заготівель сільськогосподарської продукції на закупівлі

Б механізація та хімізація сільського господарства

В реорганізація МТС у РТС

Г обов'язковий викуп колгоспами техніки у МТС

Д укрупнення колгоспів та радгоспів

Е списання заборгованості колгоспів перед державою у 1964 р.

Є реорганізація колгоспів у радгоспи

Ж заборона індивідуальної сільськогосподарської діяльності в приміській зоні

З вдосконалення агротехніки, впровадження нових агрокультур

И встановлення нових податків

10. Встановіть відповідність:

А 1938–1949 рр.

1) О. Кириченко

Б 1949–1953 рр.

2) М. Хрущов

В 1953–1957 рр.

3) М. Підгорний

Г 1957–1963 рр.

4) Л. Мельников

7. УРСР В УМОВАХ ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (1966–1985 РР.)

Теоретичне заняття

1. Характеризуючи суспільно-політичне життя УРСР у 1964–1985 рр., слід зазначити, що у цей період керівниками КПУ були П. Шелест (1963–1972), який проводив автономізаційну політику, та В. Щербицький (1972–1989), який дотримувався принципу підпорядкованості інтересів республіки потребам союзного центру. З'ясовуючи тогочасні суспільно-політичні зміни, необхідно

зважати на загальнорадянську тенденцію до посилення ідеологічного диктату, зростання нетерпимості до інакомислення в будь-якій формі і сфері, а також виходячи з цього характеризувати причини усунення від влади П. Шелеста і призначення замість нього В. Щербицького. Зверніть свою увагу на такі зміни, як посилення процесу злиття функцій партійного і державного апарату, підміна держави та її органів партією, незмінність кадрів, старіння партійного керівництва.

2. Розгляньте також процес наростання опозиційного руху в Україні в 1965–1986 рр., охарактеризуйте його основні прояви, напрями та розкрийте особливості репресивної політики радянського керівництва щодо нього.

3. Висвітлюючи питання стосовно «Косигінських реформ» та їх наслідків, необхідно зазначити причини їх проведення, дати аналіз основним складовим та визначити наслідки. Наприкінці відзначте, що гальмування проведення економічних реформ у другій половині 60-х рр. ХХ ст. призвело до того, що вже наприкінці 1970-х рр. економіка УРСР розвивалася екстенсивним шляхом. Це у свою чергу вело до подальшого загострення кризи радянської командно-адміністративної системи.

4. Розповідаючи про повсякденне життя населення України в 1965–1985 рр., зазначте, що позитивні зміни дійсно відбувалися, хоча їх масштаби явно поступалися обіцянним. Відповідь варто розпочати з порівняння становища міського та сільського населення. Поясніть причини скорочення чисельності сільських мешканців та посилення процесу зростання міст. Визначте вплив на матеріальне становище пересічного українця такого явища, як випуск в обіг не забезпечених товарною масою грошей (розкажіть про товарний дефіцит, появу нескінченних черг тощо). Розкрийте питання загострення житлової проблеми та охарактеризуйте рівень медичного обслуговування, з'ясуйте наявність реальних змін в умовах радянської пропаганди.

5. Відповідь стосовно культурного розвитку УРСР у зазначений період радимо будувати за таким планом:

- розвиток освіти;
- розвиток мережі науково-дослідницьких закладів, досягнення науки;
- література та кіномистецтво;
- збереження культурних пам'яток.

6. Підсумовуючи викладене, зробіть загальний висновок щодо впливу партійно-радянського керівництва на поступальний розвиток культури УРСР у 1965–1985 рр.

Основні поняття: період «застою», самвидав, дефіцит, «розвинутий соціалізм», бюрократизація, опозиція, урбанізація, номенклатура.

Дати для запам'ятовування:

- 1963–1972 рр.** – перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста;
- 1964–1982 рр.** – перебування на посаді першого секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва;
- 1965 р.** – економічна реформа в СРСР;
- вересень 1965 р.** – відкритий виступ правозахисників Івана Дзюби, Василя Стуса і В'ячеслава Чорновола;
- 1966 р.** – упровадження обов'язкової 10-річної освіти;
- грудень 1966 р.** – створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури;
- 1972–1989 рр.** – перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького;
- 1976 р.** – створення Української Гельсінської спілки;
- 1978 р.** – Конституція УРСР;
- 1982–1984 рр.** – перебування на посаді першого секретаря ЦК КПРС Ю. Андропова;
- 1984–1985 рр.** – перебування на посаді першого секретаря ЦК КПРС К. Черненко.

Практична робота

1. Робота з джерелами.

Уривок з твору Левка Лук'яненка «Сповідь у камері смертників».

Режим доступу:

http://kalusz.io.ua/s192718/levko_lukyanenko_spoivid_u_kameri_smertnikiv

20.10.1961 року мене привезли конопляною поштою до 7-го концтабору, що в с. Сосновці Мордовської АРСР. На стінах у бараках висіли правила режиму, що привернули мою увагу незаконністю; на них не було позначено, хто їх ухвалив і хто санкціонував. Отже, документ, що визначав юридичний статус в'язнів, не мав юридичної чинності.

Концтабір нараховував близько 1800 осіб, з них близько половини українці, що переважно були повстанці, – живе джерело інформації для вивчення національно-визвольного руху в післявоєнне десятиріччя. Я вважав себе за щасливу людину, що потрапив у таке середовище.

Зустріли мене дуже привітно. Познайомився з В. Горбовим, В. Юрковим, О. Польовим, М. Костевим, П. Струсом, П. Долішнім, Т. Шинкаруком та багатьма-багатьма іншими лицарями національно-визвольного руху. Вони розповідали мені про боротьбу, а я прагнув піднести теоретичний рівень української молоді, намагаючись підняти їх із рівня стрільців до рівня командирів. Приблизно три роки цих зусиль показали марність праці і правоту

Клаузевіца. І тоді, обговоривши проблему з Трохимом Шинкаруком, я перейшов до добору людей для цілком певного місця в структурі.

Через багато років я побачив, що життя суспільства, і особливо життя людини, – занадто динамічне й мінливе явище, щоб можна було створити життєспроможну незмінну структуру з розрахунком на кілька десятиріч уперед. І справа не так в тому, що члени структури – звичайні люди, живуть кожен у своєму мікросередовищі і зазнають його впливу, справа ще більше в тому, що людина не може жити тільки минулим. Вона перебуває в сучасному, як у річковому руслі, а воно постійно, немов омиваючись водою, ставить перед людиною нові й нові завдання, затуляє її в свою сучасну течію, відводячи її все далі й далі, від минулого та взятого нею тоді на себе завдання.

Виняткові люди не піддаються впливу мікросередовища. Вони зазнають впливу ширшого суспільного тла і самі впливають на мікросередовище. Проте структуру не можна розраховувати на виняткові індивідуальності. Того й рішення проводу ОУН 1943 року про створення запасної мережі на Східній Україні практично майже нічого не дали. І мої кроки звелися нанівець.

Та ж плинність життя робить безплідною й політику економії сил. Людина (знову кажу не про виняткові індивідуальності) – змінна величина. Сьогодні вона – завзятий, сміливий, самовідданий стрілець, що безстрашно йде на ворога і в разі безвиході, не вагаючись, пускає собі кулю в лоб. Минає п'ять років, і в неї зменшується завзяття, а через десять років вона може загалом остигнути до високого ідеалу і її серце почне тягтися до сімейних принад та домашнього затишку. Таким чином, ті, що їх керівництво хотіло заощадити для майбутнього, перестали бути такими, якими колись були, і, отже, виявилися непридатними. Вони зів'яли, не давши плоду. А коли б загинули у боротьбі, своєю кров'ю зросили б ґрунт, що неминуче породив би нових борців за волю. Важлива перемога, але ще важливіший фактор боротьби: доки нація бореться, у ній пульсує кров – вона живе. І якщо не сьогодні, то завтра вона неодмінно здобуде собі волю.

У сосновському концтаборі провів соціологічне дослідження на тему еволюції світогляду молодих російських політв'язнів. Позаяк закономірність виявляється у великому числі, я розпитав про зміну політичних поглядів у доволі великої кількості молодих росіян. Свідчення показали, що у табір вони приходять з демократичними ідеалами (вимагали права висувати по кілька кандидатів у депутати, багатопартійної системи, незалежних профспілок тощо), а років за три ставали шовіністами і палкими захисниками імперії Романових. За той же строк молоді українці зі Східної України засвоювали державницьку ідею і розв'язували собі дилему: включитися у боротьбу за свою державу і згноїти усе своє життя в тюрмі чи, розуміючи шляхетність боротьби за інтереси

народу, пошкодувати самого себе, потихеньку відійти від активних діячів і спокійно прожити решту життя в сімейному затишному кубельці. У такому винятково активному плюралістичному середовищі для прозріння забамбулених офіційною пропагандою потрібно аж три роки!

Великим джерелом натхнення в табірному житті було спілкування з литовцями, естонцями та латвійцями. Особливо з литовцями. Від першого дня табірної життя до останнього року ув'язнення (коли 20 квітня 1987 року провів Б. Гаяускаса на заслання) я постійно мав їх собі поруч як добрих союзників і друзів.

1966 року до мордовських концтаборів привезли нову генерацію українських політв'язнів. Від 1966 року починається нова сторінка в історії політтаборів. Доти всі напрямки політв'язнів орієнтувалися на підпільні методи праці. Генерація 1966 року привезла орієнтацію на легальну працю. Доти зв'язків із закордоном боялися і не мали, нова генерація привезла зв'язки з демократичним Заходом і цього зовсім не приховувала. До 1966 року тільки окремі в'язні відстоювали й обгрунтовували відкрито свою «антисовітську» платформу, нова генерація відкрито й сміливо доводила свою правоту.

Від приїзду до концтаборів нової генерації починається змагання з адміністрацією, якого доти не було, політв'язні збирають факти грубого порушення законів і прав в'язнів і передають їх до світової демократичної громадськості, а адміністрація намагається не допустити виходу такої інформації за межі табору. Дух в'язнів ожив, і навіть старі люди підняли голови. Висока освіченість та інтелігентність нової генерації українських політв'язнів наповнювала гордістю всіх українців, навіть поліцаїв, і створювала дуже незатишну атмосферу для малоосвіченої адміністрації. Аби придушити пошвавлення, ЧК влітку 1967 року відправило до тюрми найактивніших із нової генерації Михайла Гориня, Валентина Мороза та Михайла Масютка, а також кількох із раніших політв'язнів (Святослава Караванського, Михайла Луцика та мене).

1968 року у Володимирському централі я познайомився з фактичним керівником Українського національного фронту (що його розгромила ЧК 1967 року) Зиновієм Красівським, одним із кращих синів сучасної України.

1970 р. у вересні з володимирської в'язниці мене перевезли до 3-го концтабору в село Барашево Мордовської АРСР.

10 грудня провели голодівку протесту проти порушення Загальної декларації прав людини, поставили організовано вперше перед московською владою вимогу надати політв'язням окремий юридичний статус та вимагали перевести українців для подальшого відбування кари на Україну.

Адміністрація мордовських концтаборів виявилася неспроможною перетяти канали виходу інформації, і тому в липні 1972 року КДБ транспортував 500 найактивніших політв'язнів на Урал, щоб там повністю ізолювати їх від світу.

Змагання тривало.

На Уралі в Кучині 1973 року мав задоволення познайомитися з росіянином Єгором Давидовим, демократом послідовним аж до такої міри, що визнавав право України на відокремлення від Росії. Він належав до нового російського дисидентства. Воно відрізняється від попередніх російських політв'язнів значно більшою демократичністю, і це всіх неросіян дуже радувало.

1974 року Чусовський райнарсуд Пермської області засудив від українців мене, від литовців Є. Кудорку і від євреїв Д. Черноглаза до ув'язнення у закриту володимирську тюрму за організацію страйку в кучинській 3-й зоні, до якого нас примусило побиття політв'язня українця С. Сапеляка.

У Володимирі я познайомився з чудовими росіянами Володимиром Буковським та Володимиром Балахановим. Згодом вдруге зустрівся з нашим країнином з Лондона Миколою Будулаком-Шаригиним, що не втрачав гумору навіть тоді, коли тиск крові підіймався за 220 і все його обличчя аж синіло. Поталанило сидіти з Анатолієм Здоровим, Олесем Сергієнком, євреєм Яковом Сусленським.

Життя з такими чудовими людьми в будь-яких умовах стає цікаве і змістовне.

Ми розробили доволі докладний проект закону, що мав окремо від карних злочинців регулювати умови утримування в ув'язненні політичних в'язнів, і підписали разом з іншими (всього 72 чол.) та спрямували в день політв'язня СРСР 30.10.1974 р. до Комісії законодавчих передбачень Верховного Совіту СРСР.

У тюрмі мене зустріли знайомі з першого разу адміністративні особи: начальник підполковник Зав'ялкін, упириця в образі начальниці санчастини Олена Миколаївна Бутова, підступний кадебіст М. О. Обрубов, Рогов та ін. Запеклі шовіністи, вони люто ненавиділи українських патріотів, а розмови про неминучість виходу України з-під Москви перетворювалися в суцільний натиск зла, і все робили для того, щоб нас покалічити і вивести з лав противників імперії.

Першого разу вони покалічили мене. Цього разу вирішили знищити морально і спрямували до рибінської психлікарні для дослідження психічної повноцінності. І хоч начальник корпусу, де я був, і головний лікар психлікарні казали, що мені нічого в них робити, під тиском КДБ через місяць мене виписали з діагнозом іпохондричний синдром і визнали за інваліда III групи.

Коли ж, звільнившись 1976 року, я хотів скористатися з цієї інвалідності для одержання пенсії, з Рибінська надіслали довідку, що я не інвалід, а інвалідність вони дали мені тимчасово для відпочинку – які добродії знайшлися!

21 січня 1976 року минав термін ув'язнення. Щоб не дати можливості заїхати в Москву до матері В. Буковського та дружини В. Балаханова та інших знайомих із свіжою інформацією про тортури у Володимирському централі, мене схопили в день 10.12.1975 року і повезли до Чернігова, протримали у в'язниці до 21 січня 1976 року і звільнили.

Чернігів як географічне місце мені подобається, але як місце людей справив на мене жахливе враження; старше покоління знає українську мову і вміє нею розмовляти (хоч послуговується нею лишень принагідно), середнє покоління розуміє українську мову, але розмовляти вже не вміє, молодше покоління майже не розуміє української мови. Значить, за теперішнього стану справ, за теперішніх темпів русифікації мине ще одне покоління, і Україна в Чернігові пропала!

Що ж робити? Допустити загибель України? Нехай згинуть наші чудові пісні, наші звичаї, традиції, наша культура і оці чернігівські безтямні нащадки козацької крові і слави нехай зацвенькають по-московському та утнуть про «Дуню-тонкопряху» на крутих деснянських берегах?!

О, ні! Хай краще я помру в тюрмі, аніж дивитися спокійно, як тут плюндрують Україну, – скільки маю сили, чинитиму опір русифікації! Не можна допустити, щоб ворог подужав!

• Про які тенденції у розвитку ментальності радянських людей пише Л. Лук'яненко?

• З кого складався контингент радянських таборів?

• Якими були погляди політв'язнів? Які злочини їм інкримінували?

• Яке враження справив Чернігів на автора? Яку небезпеку на прикладі Чернігова автор вбачав для української нації?

• У чому була головна проблема перебування України у складі УРСР, на думку автора уривку?

3. Складання порівняльних таблиць:

УРСР в 1960–1980-х рр.

Соціально-економічний розвиток	Виявлення кризових явищ в економіці	Результати реформ 1965–1980 рр.	
		позитивні	негативні

Дисиденти в УРСР

Напрямок	Назва організації	Лідери	Програмна мета	Зміст діяльності

3. Проведення науково-пошукової діяльності.

Проведення анкетування серед сучасників «доби Брежнєва» з метою з'ясування рівня соціальних стандартів та соціального забезпечення. Складення порівняльної таблиці «Дані документальної та усної історії».

4. Бесіда за запитаннями.

- Які факти і чинники свідчили, що наростання кризових явищ в економіці республіки були явищем закономірним, а не випадковим?
- Які наслідки мала деформація у розвитку між містом і селом в УРСР в 1960–1980-х рр.?
- Які особливості мав культурний розвиток в УРСР в 1970–1980-х рр.?
- Які основні підсумки розгортання дисидентського руху 1960–1980-х рр.?
- Які причини наростання кризових явищ в економіці республіки?

5. Виконання тестових завдань.

1. Економічна реформа 1965 р. мала обмежений характер, оскільки:

А відкидала територіальний принцип управління економікою, повертаючись до галузевого

Б економічні елементи реформи не доповнювалися політичними змінами, демократизацією суспільного життя

В її метою було лише часткове вдосконалення командно-адміністративної системи господарювання, а не ліквідація соціалістичних виробничих відносин

2. Стан «розвиненого соціалістичного суспільства» в УРСР у 1970-х рр. характеризувався:

А якісними зрушеннями в соціально-економічному розвитку держави, її виходом на передові світові економічні рубежі, трансформацією політичної системи суспільства в бік застосування комуністичних принципів управління – поступове відмирання ролі держави і відповідно КПРС як ядра політичної системи радянського суспільства

Б поглибленням кризових явищ у соціально-економічному розвитку, посиленням соціальної напруги, зниженням авторитету КПРС, посиленням тоталітарного режиму, зростанням ваги витрат на потреби військово-промислового комплексу

В стабілізацією соціально-економічного життя, усуненням негативних тенденцій розвитку економіки, зростанням добробуту працюючого населення за рахунок інтенсифікації виробництва

3. Потужну хвилю русифікації 1970-х рр. в Україні започаткувала директива Міністерства освіти УРСР, що мала назву:

А «Удосконалювати вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки»

Б «Про зміцнення зв'язку школи з життям в СРСР»

В «Розвиток народної освіти в УРСР»

Г «Спрямувати розвиток народної освіти в русифікаторське русло»

4. Стаття 6 Конституції УРСР 1978 р. визначала Комуністичну партію Радянського Союзу:

А «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства»

Б «Партією, якій «належить вся влада рад»

В «Партією, яка виражає волю трудящих»

Г «Партією, що є підзвітною радянському народу»

5. Охарактеризуйте причини кризових явищ в економіці УРСР на початку 1980-х рр.:

А незавершеність економічної реформи 1965 р.

Б командно-адміністративні засади управління економікою

В бойкот радянських товарів на міжнародних ринках

Г складні природні умови, що негативно впливали на розвиток аграрного сектору економіки

Д панування державної власності на засоби виробництва, відсутність конкуренції між різними формами власності

Е підпорядкованість економіки республіки загальносоюзним міністерствам і відомствам

Є відсутність економічної зацікавленості у результатах своєї праці серед більшості трудящих

6. Першим секретарем ЦК КПУ у 1972–1989 рр. був:

А М. Хрущов

Б В. Щербицький

В П. Шелест

Г М. Підгірний

7. Визначте характерні риси структури економіки УРСР на початок 1980-х рр.:

А пріоритетний розвиток наукомісткого виробництва;

Б зростання капіталовкладень у галузі легкої та харчової промисловості;

В відсутність макроструктурних змін, переважаючий розвиток галузей важкої індустрії;

Г різке скорочення коштів на потреби військово-промислового комплексу;

Д широке впровадження досягнень НТР;

Е початок розвитку атомної енергетики, ракетно-космічного будівництва, сформувався воєнно-промисловий комплекс;

Є скорочення частки сировинно-видобувної та обробної і важкої промисловості;

Ж відставання розвитку аграрного сектору економіки від потреб підвищення життєвого рівня населення;

З вдосконалення методів управління та планування;

И вдосконалення системи соціальних гарантій;

І збалансованість розвитку галузей економіки;

Й зниження темпів розвитку галузей промисловості.

8. Стан розвитку науки в УРСР на початок 1980-х рр. характеризувався

А низькою ефективністю впровадження наукових розробок у виробництво, теоретичні дослідження переважали над прикладними;

Б світовому розвитку відповідав стан розробок лише низки наукових досліджень;

В світовим рівнем розвитку, високою ефективністю наукових розробок, широким впровадженням наукових розробок у промислове виробництво, «втечею мізків».

9. Встановіть співвідношення:

1 шістдесятники	А представники інтелігенції, що виступали за дотримання прав людини відповідно до Гельсінських угод
2 дисиденти	Б представники інтелігенції, що виступали проти устрою суспільства, що існував, і боролись за дотримання політичних прав і свобод
3 правозахисники	В представники творчої інтелігенції, що вірили у «соціалізм з людським обличчям»

10. Встановіть відповідність між реформою та першим секретарем ЦК КПРС:

А ліквідація раднаргоспів, перепідпорядкування підприємств загальносоюзним і республіканським міністерствам за галузевим принципом

1) М. Хрущов

Б реорганізація органів управління
промисловістю і будівництвом, поділ УРСР на
11 економічних адміністративних районів
В грошова реформа, скасування
карткової системи в СРСР

2) Й. Сталін

3) Л. Брежнєв

8. ВІД БЮРОКРАТИЧНОЇ «ПЕРЕБУДОВИ» ДО НАРОДНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1985–1991 РР.)

Теоретичне заняття

1. Характеризуючи суспільно-політичне життя в Україні у період «Горбачовської перебудови», слід звернути увагу на аналіз кожного з шести етапів перебудови, що їх виокремлюють сучасні дослідники:

✓ визрівання політичного курсу перебудови (квітень 1985 – січень 1987 рр.);

✓ кристалізація та усвідомлення основних завдань перебудови, формування та розширення її соціальної бази (січень 1987 – літо 1988 рр.);

✓ зміщення центру рушійних сил перебудови згори вниз (літо 1988 – травень 1989 рр.);

✓ розмежування, консолідація та протистояння політичних сил (травень 1989 – лютий 1990 рр.);

✓ поступове наростання консерватизму в політиці керівництва СРСР і радикалізація народних мас (лютий – грудень 1990 рр.);

✓ крах політики перебудови (грудень 1990 – серпень 1991 рр.).

2. Необхідно назвати провідні елементи нової політики (інтенсифікацію економіки, прискорення науково-технічного прогресу, активізацію «людського фактора», перебудову управління та планування, удосконалення структурної та інвестиційної політики, підвищення організованості й дисципліни, поліпшення стилю діяльності, обґрунтовані кадрові зміни, підвищення відповідальності кадрів тощо), визначити роль Чорнобильської катастрофи у переосмисленні тогочасних суспільних порядків. Розбираючи цю тему, варто приділити увагу висвітленню діяльності громадсько-політичних, культурно-історичних та екологічних організацій (Товариство української мови ім. Т. Шевченка, історико-просвітне товариство «Меморіал», екологічне громадське об'єднання «Зелений світ», Український культурологічний клуб, «Товариство Лева», українознавчий клуб «Спадщина», студентське об'єднання «Громада», Українська Гельсінська спілка та ін.), політичних партій (Народний Рух

України, Українська Національна партія). Визначте причини наростання соціальної напруги наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст., розгляньте процес розпаду СРСР.

3. Окремо слід зробити акцент на аналізі економічного розвитку УРСР у часи «перебудови». Варто наголосити на тому, що загострення кризи радянської системи у другій половині 1980-х рр., незважаючи на спроби її реформації, призвело до повного краху радянської системи та розпаду радянської державності.

4. Висвітлення питання формування багатопартійності в Україні необхідно розпочати з перелічення причин цього процесу, після чого слід перейти до розгляду його етапів:

- Розширення демократизації суспільного життя.
- Історичне коріння багатопартійності в Україні.
- Виникнення в Україні дисидентського руху 1960–80-х рр.
- Демократизація і гласність, які почали розширюватись після квітневого (1895 р.) пленуму ЦК КПРС в Україні.
- Нездатність КПРС продовжувати виконання керівної ролі усього суспільства, яку вона собі присвоїла.

Етапи становлення багатопартійності:

1. Перший етап (1988–1989 рр.) – характеризується створенням умов багатопартійності.

2. Другий етап (1989–1990 рр.) – етап безпосереднього створення початкової багатопартійності. За цей час у республіці було створено понад 20 партій, в які об'єднано понад 30 тис. осіб.

3. Третій етап (початок – серпень 1991 р.) – етап кардинальних змін у становленні політичної багатопартійності. Було заборонено діяльність Компартії України, проголошено Акт про незалежність України.

4. Логічним продовженням розповіді буде висвітлення проголошення «Декларації про державний суверенітет України» та визначення її історичного значення.

5. Характеризуючи економічне та соціально-політичне життя УРСР у період «перебудови», варто також розглянути питання загострення екологічних проблем в Україні, що розпочалося ще у 70–80-х рр. XX ст.

6. Не повинен залишитися поза Вашою увагою й аналіз повсякденного життя українців у період «перебудови»: спроби розв'язати житлову проблему, підвищення рівня життя трудящих, проведення освітньої реформи та підвищення статусу вчительської праці, відмова від монополії соціалістичного реалізму у творчості, читацький бум тощо.

Основні поняття: «перебудова», гласність, інтенсифікація економіки, демократизація, парламентаризм, багатопартійність, декларація, референдум, федерація, катастрофа.

Дати для запам'ятовування:

- березень 1985 р.** – обрання на пост Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова;
- квітень 1985 р.** – проголошення курсу на «перебудову»;
- 26 квітня 1986 р.** – аварія на Чорнобильській АЕС;
- 1987 р.** – створення Українського культурологічного клубу;
- 15–30 липня 1989 р.** – страйк гірників шахти «Ясинуватська-Глибока»;
- вересень 1989 р.** – установчий з'їзд Народного Руху України;
- жовтень 1989 р.** – створення Української національної партії;
- 15 травня 1990 р.** – Верховна Рада УРСР почала працювати у парламентському режимі;
- червень 1990 р.** – перший з'їзд шахтарів СРСР у Донецьку;
- 16 липня 1990 р.** – «Декларація про державний суверенітет України»;
- 2–17 жовтня 1990 р.** – студентське голодування в Києві;
- грудень 1990 р.** – створення Партії демократичного відродження України;
- 24 серпня 1991 р.** – проголошення Акта про державну незалежність України;
- 1 грудня 1991 р.** – проведення всеукраїнського референдуму.

Практична робота

1. Складання порівняльних таблиць:

Суспільно-політичне життя в УРСР у період «перебудови»

Період	Характерні риси	Основні події

Спроби реформ в економіці республіки у другій половині 80-х років

Причини необхідності реформ	Основні заходи в ході реформ	Результати		Причини провалу реформ
		позитивні	негативні	

Формування багатопартійності

Політорієнтація	Назва партії	Дата виникнення	Лідери	Програма
<i>центристи</i>				
<i>ліві</i>				
<i>праві</i>				

2. Перегляд документального фільму на тему Чорнобильської катастрофи та його колективне обговорення. Назви фільмів: «Чернобыль. Обреченная АЭС» (режисер Олександр Мержанов), «Чернобыльские джунгли. 20 лет без человека» (режисер Ігор Бишнів), «Дни и ночи Чернобыля» (режисер Володимир Рождественський), «BBC: Чернобыль – за секунды до катастрофы», «Чернобыль. Хроника молчания» (режисер Ірина Ланіна) та ін.

3. Робота з картою.

Покажіть територію, забруднену через аварію на Чорнобильській АЕС.

4. Виконання тестових завдань.

1. Вибух 4-го енергоблоку Чорнобильської АЕС стався:

А 22 квітня 1986 р.

Б 26 квітня 1986 р.

В 26 травня 1986 р.

2. Рішення про проведення виборів до місцевих рад народних депутатів за багатомандатними виборчими округами було прийняте Президією Верховної Ради УРСР:

А 1986 р.

Б 1987 р.

В 1988 р.

Г 1989 р.

3. Квітневий (1985 р.) пленум ЦК КПРС проголосив:

А принцип «Все в ім'я людини, все для блага людини»

Б завершення побудови у СРСР «розвинутого соціалізму»

В курс на «зближення і злиття націй»

Г курс на «перебудову»

4. Проект нового Союзного договору, що був запропонований консервативними владними силами наприкінці 1990 р., передбачав:

А надання автономних прав УРСР, верховенство республіканських законів над союзними

Б надання повної незалежності УРСР

9. УКРАЇНА – НЕЗАЛЕЖНА ЄВРОПЕЙСЬКА ДЕРЖАВА

Теоретичне заняття

1. Висвітлення питання соціально-політичного та економічного розвитку України в роки незалежності (1991–2013) необхідно розпочати з розгляду «Акта проголошення незалежності України», визначення його історичного значення. Зверніть увагу на причини проведення Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., його результати і значення.

2. Характеризуючи державотворчі процеси в Україні у 1991–2005 рр. варто висвітлити процес затвердження національної символіки державності, законодавчі ініціативи з формування прикордонної, митної служби, міліції та збройних сил; результати виборів до Верховної Ради (1994, 1998 рр.) і президента (1994, 1999, 2004, 2010 рр.).

3. Окремо слід розглянути основні положення Конституції 1996 р., висвітлити процес її ухвалення та визначити історичне значення. Детально слід розібрати конституційний процес 2004–2013 рр.

4. Розглядаючи політичне життя України у 1991–2013 рр., охарактеризуйте головні політичні партії, що були представлені у Верховній Раді, їх ідеологічну платформу та законодавчу діяльність. Зробіть акцент на висвітленні результатів виборів до Верховної Ради.

5. Розгляньте президентську виборчу кампанію 2004 року, проаналізуйте результати виборів та їх історичне значення.

6. Характеризуючи розвиток України у 2005–2013 рр., приділіть увагу загостренню внутрішньополітичного (парламентські вибори 2006 та 2007 рр., часта зміна складу Кабінету Міністрів, дискусії навколо президентського указу про розпуск Верховної Ради восени 2008 р., суперечки навколо бюджету–2009 тощо) та економічного життя (зазначте, що світова економічна криза, яка розпочалася восени 2008 р., в Україні демонструвала такі прояви: скорочення виробництва, збільшення безробіття, закриття підприємств, криза банківського сектору, житлового будівництва, металургії тощо).

7. Під час висвітлення історії України у 2010–2012 рр., відзначте успіхи, яких досягла наша держава у політичній, культурній, спортивній сферах, процесі євроінтеграції.

8. Розповідаючи про економічне життя України в роки незалежності, зверніть увагу на:

✓ розвиток промисловості (видобуток вугілля, виробництво сталі, чавуну та кольорових металів, авіабудування, хімічна промисловість, військова промисловість тощо);

- ✓ фінансовий розвиток (створення банківської системи, інвестиційний клімат та ін.);
- ✓ сільськогосподарський розвиток (вирощування зернових, картоплі);
- ✓ матеріальне становище пересічних українців (зверніть увагу на утворення фінансово-олігархічного прошарку населення).

9. Поряд із визначенням позитивних змін варто зробити акцент і на негативних явищах, що зумовлені розривом радянської системи всесоюзного економічного циклу виробництва.

10. Аналіз зовнішньополітичного розвитку України в роки незалежності необхідно будувати за пропонованим планом:

- визнання України незалежною державою світовим співтовариством, встановлення дипломатичних відносин із провідними країнами;
- відносини з пострадянськими країнами (СНД, ГУАМ, СЕП та ін.);
- зовнішньополітичні стосунки з країнами Європи та США (ЄС, НАТО);
- діяльність України в міжнародних організаціях (Рада Європи, ООН, ОБСЄ, СОТ та ін.).

11. Назвіть головні чинники, що впливають на зовнішню політику України у період незалежності:

- ✓ складність геостратегічного положення (між Росією та розширеним Північно-Атлантичним союзом);
- ✓ внутрішні соціально-економічні проблеми;
- ✓ протиріччя між східними та західними регіонами України;
- ✓ політико-стратегічна проблема Кримського півострову та перебування на ньому Чорноморського флоту РФ;
- ✓ енергетична залежність від природних ресурсів РФ.

12. Наприкінці розповіді варто розглянути культурне і духовне життя України в роки незалежності (акцентуйте увагу на позитивних і негативних рисах культурного розвитку, пов'язаних із здобуттям незалежності; на конфесійному протистоянні, підкріпленому політичною кон'юнктурою).

З кінця 2013 р. і по нині Україна переживає надзвичайно складний період своєї історії. Його ще належить оцінити історикам, але вже сьогодні ми маємо подати загальну картину тих подій та процесів, що сколихнули нашу державу і суспільство протягом 2013-2015 рр.

13. Характеристика періоду 2013-2015 рр. має включати три складові: «Євромадан» та «Революція гідності»; анексія Криму; «Антитерористична операція» на Донбасі, військова агресія РФ на Сході України.

Всі ми без виключення стали свідками тих страшних і водночас фундаментальних подій осені 2013 р. – зими 2014 р., у кожного з нас є свої

спогади про їхній перебіг, але найоптимальнішою нам видається їх характеристика за планом:

- причини наростання невдоволення режимом Януковича;
- привід до початку народних виступів;
- прагнення, надії та сповідання мітингувальників;
- хронологічне розгортання подій «революції Гідності»;
- наслідки та уроки «революції Гідності»;

Події у Криму варто подавати як з позицій допущених помилок українською владою протягом 1991–2014 рр., що дозволили РФ реалізувати анексію АРК, так і відвертого порушення всіх норм міжнародного права нашим північним сусідом.

14. Висвітлюючи перебіг подій на Сході України в умовах гібридної війни Росії в Україні, варто акцентувати увагу на підступності дій незаконних військових формувань так званих «ДНР» та «ЛНР», проблемі руйнування цивільних об'єктів, трагедії вимушених переселенців зі східних регіонів України, загиблих мирних жителів, військових втрат та на самовідданості й мужності українських військових, діяльності волонтерського руху.

Основні поняття: мажоритарна система виборів, пропорційна система виборів, імпічмент, приватизація, бюджет, істеблішмент, олігархія, етатизм, гривня, реорганізація, геополітика, фракція, конституційний процес, «революція на граніті», «Помаранчева революція», «Євромайдан», «революція Гідності», «Небесна сотня», «гібридна війна», волонтерський рух, «Нормандська четвірка», «Мінські домовленості».

Дати для запам'ятовування:

24 серпня 1991 р. – Акт проголошення незалежності України;

1 грудня 1991 р. – Л. Кравчука обрано Президентом України;

8 грудня 1991 р. – створення СНД;

1994 р. – дострокові президентські та парламентські вибори в Україні;

1994 р. – Л. Кучму обрано Президентом України;

9 листопада 1995 р. – вступ України до Ради Європи;

28 червня 1996 р. – прийняття Конституції України;

вересень 1996 р. – введення в обіг національної валюти – гривні;

9 липня 1997 р. – підписання Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО;

29 березня 1998 р. – парламентські вибори в Україні;

1999 р. – Л. Кучму переобрано на другий термін президентства;

лютий 2000 р. – скасування смертної кари в Україні;

31 жовтня, 21 листопада, 26 грудня 2004 р. – три тури президентських виборів України;

26 березня 2006 р. – парламентські вибори в Україні;

30 вересня 2007 р. – дострокові парламентські вибори в Україні;

16 травня 2008 р. – Україна стає членом СОТ;

січень – лютий 2010 р. – на президентських виборах переміг В. Янукович;

21 квітня 2010 р. – «Харківські угоди» про подовження терміну перебування Чорноморського флоту у Севастополі на 25 років;

4 жовтня 2010 р. – скасування конституційної реформи 2004 р.;

31 жовтня 2010 р. – місцеві вибори в Україні;

осінь 2011 р. – у рамках підготовки до «Євро–2012» в Україні відкрито нові та реконструйовано стадіони у Львові, Одесі, Харкові, Києві;

2011 р. – проведено пенсійну реформу;

червень 2012 р. – чемпіонат з футболу «Євро–2012»;

жовтень 2012 р. – вибори до Верховної Ради України (перемогу за пропорційними списками здобули Партія регіонів, ВО «Батьківщина», «УДАР» В. Кличка, КПУ, ВО «Свобода»);

21 листопада 2013 р. – початок протестних акцій в Україні у зв'язку з рішенням Кабінету Міністрів України про призупинення процесу підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом (початок Євромайдану);

30 листопада 2013 р. – нічний силовий розгін учасників демонстрації (переважно студентської молоді) на Майдані незалежності у Києві;

1 грудня 2013 р. – масова народна демонстрація у Києві, зайняття мітингувальниками ряду будівель у центрі столиці, створення Штабу національного супротиву (координаційного центру Євромайдану), перші масові сутички мітингувальників з міліцією біля Адміністрації Президента України;

грудень 2013 р. – наростання протестних настроїв в Україні, мирні акції у столиці та інших містах України;

16 січня 2014 р. – прийняття ВРУ всупереч законній процедурі низки нормативно-правових актів, що звужували та обмежували демократичні свободи в Україні (т. зв. «Диктаторські закони» або «Закони 16 січня»);

18-20 лютого 2014 р. – штурм Євромайдану силовиками, розстріли мітингувальників;

22 лютого 2014 р. – втеча Президента В. Януковича з Києва; прийняття ВРУ постанови про усунення Віктора Януковича з посади Президента України та призначення позачергових Президентських виборів;

лютий – березень 2014 р. – дестабілізація ситуації у Криму, сепаратистські проросійські мітинги, проведення незаконного референдуму про приєднання АРК до складу Російської Федерації, анексія Російською Федерацією АРК;

березень – квітень 2014 р. – дестабілізація проросійські налаштованими силами та російськими спецслужбами політичної ситуації на Сході та Півдні України, сепаратистські антиукраїнські виступи, проголошення так званих «Донецької народної республіки» та «Луганської народної республіки»;

6 квітня 2014 р. – початок Антитерористичної операції на Донбасі;

квітень – вересень 2014 р. – перша фаза активних бойових дій на Сході України;

5 вересня 2014 р. – угода про тимчасове перемир'я у війні на Сході України, відома як Мінська трестороння угода або «Мінський формат»;

вересень 2014 р. – лютий 2015 р. – порушення умов перемир'я зі сторони незаконних військових формувань та їх наступ на позиції українських військових; відновлення запеклих бойових дій;

12 лютого 2015 р. – підписання нової угоди про врегулювання ситуації на Сході України, що отримала назву «Комплек заходів щодо виконання Мінських домовленостей» або «Мінськ-2».

Практична робота

1. Складання порівняльних таблиць:

«Революція на граніті» (1990 р.), «Помаранчева революція» (2004 р.), «Революція Гідності»(2013–2014 рр.): спільне та відмінне

	«Революція на граніті» (1990 р.)	«Помаранчева революція» (2004 р.)	«Революція Гідності» (2013-2014 рр.)	<i>спільне</i>	<i>відмінне</i>
Передумови					
Причини					
Привід					
Рушійні сили					
Завдання					
Результати					
Наслідки					

Культурні та спортивні заходи, що відбувалися в Україні

Захід	Особливості проведення	Позиції української команди	Результативність та успішність
«Євробачення 2005 р.»			
«Євро–2012»			

Спортсмени, що прославили і прославляють Україну

Вид спорту	Прізвище	Досягнення

2. Виконання тестових завдань:

ВАРІАНТ 1

1. Декларацію «Про державний суверенітет України» Верховна Рада УРСР прийняла:

- А 6 червня 1990 р.
- Б 16 липня 1990 р.
- В 24 серпня 1991 р.

2. В Акті проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. зазначалося таке:

- А необхідність створення незалежної Української держави
- Б надання широких автономних прав УРСР в складі СРСР
- В розпад СРСР як державницького союзного утворення та створення СНД
- Г створення самостійної держави – України

3. Роздержавлення державних підприємств України в 1992–1994 рр. відбувалася згідно із:

- А Законом «Про приватизацію збиткових державних підприємств»
- Б Законом про Державний бюджет України на 1992 р.
- В Державною програмою приватизації майна державних підприємств
- Г планом приватизації Державного фонду нерухомості на 1992–1994 рр.

4. Конституцію України було прийнято:

- А 8 червня 1995 р.
- Б 28 липня 1996 р.
- В 28 червня 1996 р.
- Г 17 квітня 1997 р.

5. У червні 2001 р. в Україні з офіційним візитом побував:

- А Іоан Павло II
- Б президент Дж. Буш-молодший

В президент Російської Федерації В. Путін

6. Головою Верховної Ради України 9 грудня 2008 р. було обрано:

А О. Лавриновича

Б М. Томенка

В А. Яценюка

Г В. Литвина

7. Концепція оборони й розбудови Збройних Сил України, прийнята Верховною Радою в серпні 1991 р., визначила її прагнення до набуття військового статусу:

А нейтральної, ядерної, позаблокової держави

Б нейтральної, без'ядерної, позаблокової держави

В держави без'ядерної, яка прагне вступити до НАТО

Г держави ядерної, яка входить до військового блоку країн СНД

8. Найбільшу кількість голосів виборців на дострокових виборах до Верховної Ради України 2015 р. отримала політична сила

А «Блок Юлії Тимошенко»

Б «Самопоміч»

В «Блок Петра Порошенка»

Г «Фронт змін»

9. Встановіть відповідність:

А популізм	1) домінування у політичному житті суспільства впливу юрби
Б охлократія	2) політичне та економічне панування невеликої економічної впливової групи
В олігархія	3) домагання визнання своєї популярності, вдаючись до прийнятних для населення гасел і заходів, не завжди виправданих і доцільних

10. Встановіть відповідність:

А 4 листопада 1991 р.	1) запровадження національної валюти – гривні
Б 8 жовтня 1991 р.	2) затвердження державної символіки
В січень – лютий 1992 р.	3) прийняття Закону «Про громадянство України»
Г 2 вересня 1996 р.	4) прийняття Закону «Про державний кордон України»

11. Встановіть відповідність між політиком і терміном його перебування на посаді прем'єр-міністра:

А В. Масол	1) жовтень 1992 – вересень 1993 р.
-------------------	---

Б В. Фокін	2) травень – жовтень 1990 р.
В Л. Кучма	3) грудень – травень 2001 р.
Г В. Ющенко	4) листопад – жовтень 1992 р.
	5) серпень – грудень 2007 р.

ВАРІАНТ 2

1. Переповнення грошового обігу масою надлишкових паперових грошей, що призводить до їх знецінювання, зростання цін, падіння реальної заробітної плати, – це

А монетаризація

Б емісія

В девальвація

Г інфляція

2. Концепція оборони й розбудови Збройних Сил України, прийнята Верховною Радою в серпні 1991 р., визначила її прагнення до набуття військового статусу:

А нейтральної, ядерної, позаблокової держави

Б нейтральної, без'ядерної, позаблокової держави

В держави без'ядерної, яка прагне вступити до НАТО

Г держави ядерної, яка входить до військового блоку країн СНД

3. Визначте події періоду президентства Л. Кучми

А підписання «Універсалу національної єдності»

Б «касетний скандал»

В прийняття Законів «Про Державний кордон України», «Про Збройні сили України»

Г введення національної валюти – гривні

Д введення 12-бальної системи оцінювання знань учнів загальноосвітніх шкіл

Е призначення Указом Президента дострокових парламентських виборів.

4. Визначте, кого з політиків сучасної України було призначено прем'єр-міністром у 2014 р.:

А А. Кінаха

Б Ю. Єханурова

В А. Яценюка

Г В. Пустовойтенка

5. Визначте, які зміни були внесені до Конституції України за політичною реформою 2004 р.:

А перехід від президентської до парламентської форми правління

Б перехід від парламентсько-президентської до президентсько-парламентської форми правління

В перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління

Г перехід від парламентської до парламентсько-президентської форми правління

6. Встановіть відповідність між подіями і наслідками:

А президентські вибори 2004 р.	1) візит до України Папи Римського Івана Павла II
Б страйк шахтарів, напруження відносин між Президентом і ВРУ щодо впливу на органи виконавчої влади на місцях	2) дострокові президентські і парламентські вибори
В парламентські вибори 2014 р.	3) підписання Універсалу національної єдності
Г президентські вибори 2014 р.	4) утворення коаліції Демократичних сил
	5) підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС

10. Встановіть хронологічну послідовність подій:

А обрання Президентом України П. Порошенка

Б підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС

В вступ України до СОТ

Г візит до України Папи Римського Івана Павла II

11. Вкажіть події, які відбулися протягом періоду від проголошення Декларації про державний суверенітет до введення гривні як національної грошової одиниці:

А прийняття Закону «Про мови в УРСР»

Б вихід України з рубльового простору

В приєднання України до програми співробітництва з НАТО «Партнерство заради миру»

Г укладення між Верховною Радою і Президентом України Конституційного договору

Д підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС

Е «Євро-2012»

10. ОСНОВИ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Теоретичне заняття

Роботу з основ науково-дослідницької діяльності варто проводити відповідно до змісту програми з позашкільної освіти «Історія України».

Розглянути перспективні напрями досліджень з історії України новітнього періоду. Звернути особливу увагу на джерельну базу стосовно дослідження цього періоду, основних дослідників та наукові установи, що займаються вивченням цього періоду, а також на основні методологічні підходи до аналізу проблем ХХ ст., особливості проведення досліджень із соціальної, інтелектуальної історії, історії повсякдення, уточнення теми наукового дослідження та її обґрунтування, вдосконалені прийоми аналізу історіографії, новітні підходи до класифікації і характеристики джерел. Доцільно ознайомитись з рецензуванням як формою зовнішньої оцінки наукової роботи, вивчити поняття наукової статті, її структурні частини, правила оформлення та публікації. Не зайвим буде розгляд впровадження наукових досліджень у практику та можливих варіантів дослідницької роботи у ВНЗ. Крім того, важливою є і психологічна підготовка до публічних виступів і дискусій.

Практична робота

Під час написання науково-дослідницької роботи учень має навчитися працювати як за індивідуальними планами, так і за завданнями керівника гуртка:

1. Писати та оформляти науково-дослідницьку роботу (вступну частину наукового дослідження; структурувати основну частину наукової роботи; опрацьовувати наукову літературу, джерела; систематизувати зібраний матеріал; укладати розділи; оформляти посилання на опрацьовану наукову літературу; формувати висновки до кожного розділу).

2. Удосконалювати наукові напрацювання минулих років: розширювати хронологічні та географічні межі джерельної бази, виділяти окремі аспекти, посилювати глибини аналізу, проводити редакційно-стилістичну роботу, готувати наукові дослідження до публікації у вигляді наукових та науково-популярних статей (їх написання і редагування).

3. Готувати учнів до захисту науково-дослідницьких робіт: від створення доповідей, мультимедійного супроводу, наочних матеріалів до вдосконалення риторичних прийомів, психологічної витримки під час публічних виступів і дискусій.

11. КОНКУРСИ, ЛЕКТОРІЇ, ЕКСКУРСІЇ

Доцільно організувати такі тематичні екскурсії: «Українські землі між світовими війнами», «Героїзм українців на фронтах Другої світової війни», «Радянське повсякдення 50-х – поч. 90-х рр. ХХ ст.», «Україна сьогодні».

Після вивчення теми «Україна у Другій світовій війні» радимо провести зустріч із представниками клубів, що займаються пошуками безвісти зниклих

солдатів часів війни. Організувати пошуково-дослідницьку роботу учнів, спрямовану на виявлення в архівних документах відомостей про участь у боях родичів та близьких учнів гуртка. Для цього слід використати матеріали з пошукових сайтів www.bdsa.ru; www.kremnik.ru; www.obd-memorial.ru.

12. ПІДСУМОК

Підбиття підсумків роботи гуртка за навчальний рік і за три роки загалом. Проведення урочистих заходів. Організація підсумкової конференції з представленням наукового доробку гуртківців.

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА УЧНЯ – ЧЛЕНА МАН УКРАЇНИ: ВИМОГИ ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Участь авторів-упорядників у роботі журі III етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів – членів МАН України, безпосереднє спілкування з учасниками конкурсу, їхніми науковими керівниками, консультантами, вчителями й батьками виявили необхідність розроблення методичних рекомендацій для написання, правильного оформлення, презентації та захисту учнями-МАНівцями своїх конкурсних робіт.

На допомогу керівникові гуртка «Юні історики-дослідники» пропонуємо загальну інформацію про конкурс, вимоги та рекомендації щодо написання й оформлення науково-дослідницьких робіт, характеристику основних дій на етапах підготовки науково-дослідної роботи до участі в конкурсі та під час конкурсу-захисту, аналіз типових прорахунків та помилок, загальні побажання.

Пропоновані поради, рекомендації, роз'яснення, на наш погляд, мають допомогти керівникам гуртків підготувати на належному рівні учасників конкурсу-захисту, уникнути недоліків під час оформлення науково-дослідних робіт, поліпшити їхню якість, усунути можливі причини непорозумінь між конкурсантом і членами журі.

Загальна інформація

1. **Учасники конкурсу:** в конкурсі-захисті беруть участь учні 9–11-х класів загальноосвітніх, вихованці та слухачі професійно-технічних, позашкільних навчальних закладів (згідно з віком), які є слухачами, кандидатами і дійсними членами територіальних відділень Національного центру «Мала академія наук України».

2. **Програма конкурсу-захисту:** передбачає роботу в секціях і складається з таких етапів: заочне оцінювання науково-дослідницьких робіт; виконання контрольних завдань з базових дисциплін; захист науково-дослідницьких робіт. Максимальна сумарна оцінка за участь в усіх етапах конкурсу-захисту становить 100 балів.

3. **Заочне оцінювання науково-дослідницьких робіт** відбувається заздалегідь і передбачає знайомство кожного члена журі з роботою, представленою до захисту, та її рецензування. Роботу, представлену до конкурсу-захисту, оцінюють колегіально всі члени журі.

4. **Виконання учасником контрольної роботи з базової дисципліни** передбачає розв'язання ним завдань за трьома рівнями складності протягом 3 астрономічних годин.

5. **Захист науково-дослідницьких робіт** передбачає презентацію наукових досягнень конкурсанта, оприлюднення основних положень науково-дослідної роботи, відповіді на запитання членів журі, участь у публічній дискусії. Виступ оцінює окремо кожен член журі за встановленими критеріями. Конкурсант отримує підсумковий загальний бал.

6. **Визначення переможців:** конкурс-захист має індивідуальний характер, переможців визначають за сумою балів, здобутих на всіх етапах конкурсу-захисту. Кількість перших, других, третіх місць може становити до 50 відсотків від загальної кількості учасників з орієнтовним розподілом їх у співвідношенні 1:2:3. Переможцями конкурсу-захисту є лише ті учасники, які набрали суму балів, визначену положенням про конкурс.

Вимоги та рекомендації щодо написання й оформлення науково-дослідницьких робіт

Учень-гуртківець, який розпочинає написання науково-дослідницької роботи, має подбати про підвищення власного теоретичного рівня знань з історії України, особливо у межах хронологічного періоду, якого стосується обрана ним тема.

Під час написання дослідницької роботи слід розуміти, що учнівська науково-дослідна робота секцій «Історичне краєзнавство», «Історія України» є першою самостійною спробою наукового осмислення та аналізу обраної теми. Окремо наголосимо на тому, що учнівська манівська робота не є рефератом на задану тему, а є результатом здійсненої особисто автором (за допомогою керівника та консультанта) науково-дослідницької роботи і за умовами конкурсу має відповідати встановленим вимогам для такого рівня робіт. Практичними результатами мають бути обґрунтовані висновки, що стали результатом поглибленого засвоєння конкурсантом історичних, краєзнавчих знань, здобуття ним нових практичних умінь та навичок, оприлюднення та публічне обговорення отриманих наукових результатів (публікації статей, виступи на конференціях, доповіді на засіданні гуртка, спілкування з фахівцями).

Оцінивши всю значущість і складність майбутньої науково-дослідницької роботи, рекомендуємо таку послідовність дій:

1. Підготовчий етап:

- визначення загальної теми науково-дослідницької роботи;
- визначення мети роботи;
- формулювання назви;
- з'ясування актуальності обраної теми;
- визначення загального порядку і методів виконання роботи;
- формування структури науково-дослідницької роботи;
- складання проекту плану написання роботи;
- методичні рекомендації керівника або консультанта роботи, консультація у наукового керівника;
- уточнення та узгодження плану роботи.

2. Робота з джерелами та літературою:

- визначення основного кола джерел;
- пошук інформації в різноманітних групах джерел (бібліотека, архів, Інтернет, соціальне опитування й анкетування) з обраної теми;
- оброблення й аналіз джерел (ведення робочих нотаток, складання картотеки).

3. Написання науково-дослідницької роботи:

- складання розгорнутого плану науково-дослідницької роботи;
- редагування основного тексту;
- коригування тексту.

4. Оформлення науково-дослідницької роботи:

- оформлення текстуальної частини та посилань;
- оформлення списку використаних джерел і літератури;
- оформлення наочного матеріалу (ілюстрації, таблиці, схеми);
- оформлення додатків (фотоматеріали, документи тощо).

5. Підготовка до захисту науково-дослідницької роботи:

- підготовка виступу на захисті науково-дослідницької роботи;
- рецензування науковим керівником;
- попередній захист;
- подання роботи на районний (міський), обласний конкурс-захист науково-дослідницьких робіт учнів – членів МАН України.

6. Захист науково-дослідницької роботи.

Вибір теми. Під час вибору теми учні мають керуватися такими вимогами: тема повинна бути актуальною, але не неосяжною, мати конкретні хронологічні рамки та географічні межі; бути посильною для розуміння учасниками конкурсу-захисту певної вікової категорії; учень має самотужки розкрити поставлені завдання відповідно до своїх фахово-предметних компетенцій; тема обов'язково повинна бути перспективною і цікавою для учня. Важливим є її узгодження з науковим керівником.

Не слід концентруватися на розкритті глобальних історичних проблем або таких тем, які об'єктивно не можуть бути висвітлені у форматі учнівської науково-дослідної роботи. Слід також поцікавитися, наскільки вона розроблена методологічно, чи існують праці науковців, які допоможуть у її розробці.

Саме ж формулювання назви роботи повинно бути лаконічним, відповідати суті вирішення наукової проблеми. Не бажано використовувати ускладнену термінологію.

Робота з джерелами і літературою. Літературу і джерела збирають за фондами і каталогами бібліотек, архівів, музеїв. Не слід забувати про спеціалізовані інформаційно-пошукові системи, збірники документів.

Часто учні недостатньо чітко розуміють, що є джерелом, а що належить до наукової літератури. Джерелами дослідницької роботи з історії є шість таких груп: 1) актові й діловодні документи; 2) статистично-довідкові матеріали; 3) документи політичних партій; 4) стенографічні звіти, збірники виступів і законопроектів парламентарів; 5) газетно-журнальна публіцистика; б) мемуаристика.

Джерельна база має бути якомога ширшою. Водночас кількість одиниць джерел не означає якість. Використовуйте й аналізуйте лише найбільш інформативні джерела, до «Списку джерел і літератури» відбирайте найголовніші та найґрунтовніші дослідження. При цьому слід не забувати про методологічні, фонові, узагальнювальні роботи. Це необхідно для кращого розуміння теми загалом, історичного явища у його зв'язках і контекстах. Джерела необхідно опрацьовувати безпосередньо або в архіві, або за опублікованими збірниками документів.

Найважливішу спеціальну літературу і джерела обов'язково слід конспектувати з позначенням вихідних даних (назва джерела, місце зберігання, архів, фонд, номер справи, номер аркуша тощо). Адже під час оформлення результатів наукової роботи необхідно посилатися на авторів і джерела, з яких використано окремий матеріал. У разі використання запозичених матеріалів з наукових праць, досліджень без належно оформлених посилань науково-дослідницьку роботу можуть не допустити до конкурсу-захисту.

Розроблення загального плану роботи. Учнівська наукова робота повинна мати чітку структуру:

- титульний аркуш;
- зміст;
- вступ;
- основна частина (два-три розділи);
- висновки;
- список використаних джерел і літератури;
- додатки (у вигляді схем, таблиць, діаграм, словників тощо).

Титульний аркуш оформлюють відповідно до чинного зразка, сторінку титульного аркуша, як правило, не нумерують.

Зміст подають на початку науково-дослідної роботи з номерами сторінок вступу, всіх розділів, підрозділів і пунктів (якщо вони мають заголовки), загальних висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків.

Вступ. Вступ складається з таких елементів:

- **актуальність** – передбачає обґрунтування наукової і суспільно-політичної важливості теми;
- **мета і завдання роботи** означають лаконічну конкретизацію завдань дослідження; їхня кількість має обмежуватися 3–5 позиціями;
- **хронологічні рамки та географічні межі** також мають бути чітко визначені;
- **історіографічний огляд** літератури має містити характеристики основних праць дослідників з обраної теми, ступеню її розробки у сучасній вітчизняній або зарубіжній історичній науці;

• **огляд джерел** передбачає визначення рівня їхньої об'єктивності та репрезентативності;

• **наукова новизна** потребує аргументованого, але конкретного обґрунтування відмінності отриманих результатів дослідження від раніше встановлених та оприлюднених у науковій літературі;

• **практичне значення** розкриває можливості впровадження результатів дослідження, її наукову значущість.

У вступі також повідомляється про те, на яких конкурсах, зборах, конференціях тощо доповідали результати дослідження (апробація результатів). Зазначити (за наявності) опубліковані статті, тези конференцій.

Основна частина наукової роботи складається з розділів, а також із підрозділів, пунктів, підпунктів. У розділах викладають основний зміст роботи згідно з визначеним планом. Виклад матеріалу підпорядковується завданням, чітко поставленим автором. Оскільки обсяги науково-дослідницької роботи чітко визначено, гуртківець має дотримуватися наукового стилю, уникати перевантаження тексту цитатами, ліричними відступами тощо. Кожен розділ починають з нової сторінки. Наприкінці кожного розділу формулюють підсумкові висновки. У ході викладу варто посилатися на опрацьовану наукову літературу і першоджерела. Відомості з наукових праць подають дослівно у вигляді цитат або не прямою мовою з обов'язковим зазначенням посилань, яке оформлюють квадратними дужками, в яких зазначають номер джерела за списком літератури, вміщеним у кінці роботи, і номер сторінки. Наприклад, [13, с. 65–66]. Рекомендуємо також використовувати такі мовні конструкції: «на думку Г. Корольова...», «Усенко П. Г. вважає, що...», «погоджуємося з думкою вчених О. Машкіна та Б. Янишина...», «як зазначає доктор історичних наук, професор О. Реєнт...» Можливе також висловлення власної позиції щодо погляду чи концепції того чи іншого вченого («на наш погляд...», «цілком погоджуючись...», «на наше переконання...», «з нашого погляду незаперечною є оцінка...»), але при цьому не можна бути необґрунтованим у своїй думці.

Висновки мають обов'язково відповідати поставленим завданням, підсумовувати основні результати дослідження, розкривати нововиявлені аспекти, показати рівень осмислення теми гуртківцем. Це не повинен бути переказ основного тексту або якісь голослівні лірично-емоційні есе.

Порядок та правила оформлення науково-дослідницьких робіт. До цієї частини дослідницької роботи існують досить жорсткі вимоги, нехтувати якими не можна. Керівникові гуртка слід розмножити і поширити серед учнів чинні правила оформлення досліджень і в ході практичних занять відпрацювати їх з гуртківцями. Особливу увагу приділити правильному оформленню списку джерел і літератури, додатків. Стандартизація конкурсних робіт (насамперед за

формою) допомагає членам журі об'єктивно оцінювати й порівнювати їх між собою та з історичним чи краєзнавчими публікаціями, що існують за певною темою.

Основні помилки та недоліки, що їх допускають учні та їхні керівники на етапі написання роботи

Якими б не були зважені та ґрунтовні методичні рекомендації, але трапляються певні огріхи й недоліки, що не дають змоги оцінити пропоновану членам журі науково-дослідну роботу на достатньо високому рівні. Тому ми пропонуємо розглянути можливі недоліки науково-дослідницької роботи.

1. Відсутність або неповна відповідність між обраною *темою* роботи (назвою) та змістовим наповненням. Так, наприклад:

- тема ставиться глобальна, а розкривається лише якась її частина;
- лише частина змісту конкурсної роботи відповідає заявленій темі, а далі переходить до суміжних тем або ж виходить далеко за її межі;
- тема роботи не узгоджується (частково чи повністю) зі зробленими висновками;
- тема чи предмет роботи не є історичною або краєзнавчою.

2. У *формулюванні актуальності* найчастіше трапляються такі недоліки:

- актуальність не повною мірою обґрунтована, відсутня одна з її складових, найчастіше немає чіткого наукового визначення актуальності теми дослідження;
- відсутність конкретики і зв'язку із сучасним станом дослідженості проблематики.

3. Неправильно визначено або сформульовано об'єкт і предмет дослідження, із цього, як наслідок, впливає невідповідність фактичного змісту конкурсної роботи. Іноді в процесі дослідницької роботи відбувається відхилення від визначеного на початковому етапі предмета роботи, внаслідок чого виникає потреба його переглянути і визначити відповідно до поданого наукового матеріалу, скоригувати назву роботи, її завдання. Або, навпаки – узгодити з визначеним предметом дослідження.

4. Предмет дослідження, мета і завдання, що їх поставив собі конкурсант, також можуть не узгоджуватися. Часто трапляється, що деякі завдання абсолютно відірвані від фактичного матеріалу. Власне формулювання мети може бути не коректним, не зрозумілим.

5. Відсутня проблемна постановка завдань («відстежити», «провести пошук» тощо).

6. Хронологічні рамки роботи дуже широкі, що зумовлює її загально-описовий характер.

7. У вступі зазначено різноманітні методи дослідження, проте, в роботі переважає описовий метод, без аналітичного авторського бачення. Слід зазначати не загальний набір методів наукового аналізу, а конкретно ті, що були використані в ході дослідження.

8. Характеристика історіографії поверхнева, не виявлено вмінь конкретного аналізу робіт, не оцінено їхнє значення для розкриття теми.

9. Робота не відповідає сучасному стану, рівню досліджень і висновків сучасної української історичної науки.

10. Не залучено найновіші наукові розробки вітчизняних, зарубіжних учених.

11. Джерельна база дослідження надто вузька для виконання поставленого завдання.

12. Під час аналізу джерельної бази зазначено лише загальні відомості (наприклад, тільки фонди). Журі цікавить насамперед конкретика: специфіка та інформативність джерел, їхня роль у відображенні досліджуваних аспектів.

13. Джерельна база використана не повною мірою, зібрані архівні матеріали і дані польових досліджень (зібрані свідчення усної історії) давали змогу зробити більш оригінальні та глибокі висновки, аніж ті, яких дійшов учень.

14. Виклад основного тексту роботи переобтяжений статистикою, на фоні якої губляться думки дослідника.

15. У тексті констатуються лише результати наукових здобутків інших вчених і немає авторського аналізу, особистих оцінок історичних подій, процесів, явищ.

16. Текст подано не науковим або публіцистичним стилем; автор веде опис подій від першої особи («я прагнула», «я представив» тощо).

17. Порушено хронологію та логіку у викладі фактологічного матеріалу.

18. Відсутні висновки до розділів. Слабка аргументація прикінцевих висновків, вони не відповідають завданням, відзначені описовістю і не дають змоги виділити наукову новизну й особистий вклад гуртківця у дослідження порушеної теми.

19. Оформлення конкурсної роботи не відповідає вимогам, що їх зазвичай висувають до науково-дослідницьких робіт відповідно до Положення про Конкурс:

- робота перевищує встановлений вимогами обсяг;
- відсутні посилання на використані джерела і літературу;
- порушені вимоги до оформлення назв розділів, підрозділів, нумерації джерел і додатків.

20. Мовні (орфографічні, стилістичні тощо) і технічні помилки (що виникли під час комп'ютерного набору тексту), недотримання розмірів абзаців, кеглю, встановлених шрифтів.

Підготовка до захисту наукових робіт МАН

1. На захист науково-дослідницьких робіт конкурсантам відводиться 7–10 хвилин. На цей час слід орієнтуватися, складаючи текст виступу.

2. Доповідь слід виголошувати у помірному темпі, голосно та виразно, за потреби користуватися наочним матеріалом, мультимедійним супроводом. Але пам'ятайте, що можуть виникати технічні проблеми з мультимедійним обладнанням, тому доповідь не повинна залежати від техніки; «відставання», «зависання» під час переключення презентаційних слайдів також не має збивати хід доповіді.

3. У доповіді обов'язково мають прозвучати актуальність, особистий інтерес до теми, мети і завдання дослідження, наукова новизна, практичне значення, шлях дослідження та його результати. Висновки мають бути конкретними і переконливими.

4. Текст виступу має складатися з узгоджених речень, що послідовно і логічно формулюють думку. Не зловживайте статистичною інформацією.

5. Обов'язково проведіть репетицію свого публічного виступу. Часто через хвилювання під час виступу трапляються зайві дії, жести («переступання з ноги на ногу», «клацання автоматичною ручкою», «перебирання предметів у руках» тощо), тому репетиція перед дзеркалом допоможе уникнути їх.

6. Має існувати зв'язок між доповідачем та аудиторією, тому під час доповіді не слід спрямовувати свій погляд у вікно, на підлогу, на інші предмети. Тренери з риторики рекомендують тримати в полі зору аудиторію.

7. Завчасно проконтролюйте розміщення плакатів, мультимедійних додатків тощо. Під час виступу не слід відволікатися на ці проблеми.

8. Після завершення виступу обов'язково подякуйте всім за увагу.

До оформлення демонстраційних матеріалів існують такі вимоги:

1) демонстраційними матеріалами можуть бути лише ті ілюстрації, аналоги яких є в роботі;

2) інформація, вміщена на демонстраційних матеріалах, має бути відповідних розмірів і сприйматися аудиторією на відстані;

3) під час захисту роботи (якщо немає об'єктивних технічних проблем) конкурсант у своєму виступі повинен звернутись до кожного з представлених демонстраційних матеріалів;

4) оформлюючи демонстраційні матеріали, слід передбачати варіант їх кріплення.

Відповідаючи на запитання членів журі та учнів, дотримуйтесь таких порад:

1) у жодному разі не перебивайте людину, що ставить запитання. Дослухайте запитання до кінця, яким би воно не було.

2) Під час захисту намагайтесь уникати різких заперечень проти тієї чи іншої точки зору. Відповіді на запитання мають бути короткими, але змістовними і чіткими.

3) Якщо запитання не стосується Вашої теми або Ви не порушували певного його аспекту, краще не «вигадуйте зайвого», а зазначте, що це не було предметом Вашої роботи. Журі знає роботу кожного учня й об'єктивно оцінить як власне запитання, так і відповідь на нього.

Навчально-методичне видання

Ігор Коляда, Олександр Кирієнко

ЮНІ ІСТОРИКИ-ДОСЛІДНИКИ

***НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК
З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ***

Відповідальний за випуск – О. Лісовий

Дизайн обгортки – Б. Лісовський

Редактор – А. Саїбова